

01

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

Часопис за политикологију,
комуникологију и примењену политику

POLITICAL REVIEW

Magazine for Political Science, Communications and Applied Politics

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику

УДК 1 + 2 + 3 + 32 + 9

ISSN 1451-4281

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА POLITICAL REVIEW

Година (XXVI) XIII, vol=39
Бр. 1 / 2014.

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

POLITICAL REVIEW

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику

ISSN 1451-4281

Број 1 / 2014 Год. (XXVI) XIII vol. 39 стр. 1-296

Часопис излази четири пута годишње

Часопис „Политичка ревија”, покренут као зборник под називом
„Политичке студије” 1968, обновљен као „Политичке свеске” 1994.
као научни часопис излази од 2002. године.

Издавач:

Институт за политичке студије
Београд, Светозара Марковића бр. 36
тел. 33-49-204, 30-39-380
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
www.ipsbgd.edu.rs

За издавача:

др Живојин Ђурић

Главни и одговорни уредник:

др Момчило Суботић, научни саветник

Редакција:

Др Момчило Суботић, др Драган Марковић, проф. др Зоран Милошевић,
проф. др Јован Базић, др Владан Станковић, др Сања Шуљагић,
проф. др Драган Јовашевић, мр Александра Мирковић,
мр Миодраг Радојевић

Секретари:

Јелена Тодоровић
Душан Достанић

Пословни секретар:

Смиљана Пауновић

Савет часописа:

проф. др Мирољуб Јевтић, др Никола Жутић, др Драган Новаковић,
проф. др Дарко Маринковић, проф. др Брацо Ковачевић,
проф. др Урош Шуваковић, др Снежана Грк,
проф. др Димитриј Константинович Безњук,
проф. др Петар Ковачич Першин,
проф. др Михаил Лобанов

Слог штампа:

ESELOGE d.o.o. Београд

Тираж:

300 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати било у
целини, било у деловима, без изричите сагласности Уредништва.

САДРЖАЈ

Тема броја:

ИДЕНТИТЕТИ РЕЛИГИЈА НА СРПСКОМ ЈЕЗИЧКО-ЕТНИЧКОМ ПРОСТОРУ

<i>Сања Шуљагић</i>	
СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ ОД СРЕДЊОВЕКОВНЕ ТЕОДУЛИЈЕ ДО РАЗГРАДЊЕ МОДЕРНЕ ДРЖАВЕ СРБИЈЕ	1
<i>Ђуро Бодрожич</i>	
РЕЛИГИЈА И ИДЕНТИТЕТ НА БАЛКАНУ	25
<i>Јелена Вуковић</i>	
ИСТОРИЈА, РАТ И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ	45

СРБИЈА - ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ

<i>Дарко Маринковић</i>	
СРБИЈА ПРЕД ИЗАЗОВИМА НОВИХ ИНДУСТРИЈСКИХ КОНФЛИКАТА	69
<i>Драган Ж. Марковић</i>	
СВОЛИНСКО-ПРАВНИ СУБЈЕКТИВИТЕТ И ДЕМОКРАТИЈА	83
<i>Јелена Тодоровић, Адријана Грмуша</i>	
ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА ЕКОЛОШКЕ ПОЛИТИКЕ ОРГАНА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ СРБИЈЕ У ПРОЦЕСУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА	97

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

<i>Момчило Суботић</i>	
ИЗ ПОЛИТИЧКЕ МИСЛИ ДРАГОША КАЛАЛИЋА	115

<i>Сергей Бирюков, Александр Давыдов</i>	
«БОСНИЙСКИЙ» ПРОЕКТ: РОЖДЕНИЕ НАЦИИ ИЗ ДУХА ВОЙНЫ	157
<i>Срђан Словић</i>	
ПРАКСЕОЛОШКИ АСПЕКТ АРОНОВЕ ТЕОРИЈЕ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА	177

ИСТОРИЈСКЕ ТЕМЕ

<i>Салих Селимовић</i>	
ПОЈАВА ИСЛАМА НА БАЛКАНУ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ	193
<i>Радослав Гађиновић</i>	
АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ УЗРОК ОПШТЕ ТУРБУЛЕНЦИЈЕ НА БАЛКАНУ	207
<i>Бранко Надовеза</i>	
КОНКОРДАТ – МЕЂУНАРОДНИ УГОВОР ИЛИ ПОЛИТИЧКА АКЦИЈА	227

АКТУЕЛНО

<i>Драгољуб Ц. Тодић</i>	
НУКЛЕАРНА ЕНЕРГИЈА И КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ: КОНВЕРГЕНЦИЈА И/ИЛИ ДИВЕРГЕНЦИЈА ЦИЉЕВА.....	249
<i>Жељко Ђ. Бјелајац, Милован Б. Јовановић</i>	
ТРГОВИНА ЉУДСКИМ ОРГАНИМА – ЗЛОЧИН САВРЕМЕНОГ ДОБА.....	269

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

<i>Душан Достанић</i>	
АРХЕОФУТУРИЗАМ	287

CONTENTS

This issue's topic: IDENTITIES OF RELIGION IN THE SERBIAN LINGUISTIC-ETHNIC AREA

<i>Sanja Suljagic</i>	
SERBIAN NATIONAL IDENTITY FROM MEDIEVAL TEODULIA-STATE TO DEGRADATION OF MODERN STATE OF SERBIA	1
<i>Djuro Bodrozic</i>	
RELIGION AND IDENTITY IN BALKAN	25
<i>Jelena Vukoicic</i>	
HISTORY, WAR AND NATIONAL IDENTITY	45

SERBIA-PERSPECTIVE OF DEVELOPMENT AND EUROPEAN INTEGRATION

<i>Darko Marinkovic</i>	
SERBIA FACING THE CHALLENGES OF NEW INDUSTRIAL CONFLICTS	69
<i>Dragan Z. Markovic</i>	
OWNERSHIP STATUS AND LEGAL SUBJECTIVITY AND DEMOCRACY	83
<i>Jelena Todorovic, Adrijana Grmusa</i>	
ENVIRONMENTAL POLICY IMPLEMENTATION AT THE LOCAL GOVERNMENT LEVEL IN THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS.....	97

ESSAYS AND STUDIES

<i>Momcilo Subotic</i>	
ON POLITICAL THOUGHT OF DRAGOS KALAJIC	115
<i>Sergey Birukov, Alexander Davidov</i>	
«BOSNIAN» PROJECT: THE BIRTH OF NATION FROM THE SPIRIT OF WAR	157

Slovic Srdjan

PRAXEOLOGICAL ASPECT OF ARON'S THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS	177
---	-----

HISTORICAL ISSUES

Салих Селимович

ПОЯВЛЕНИЕ ИСЛАМА НА БАЛКАНАХ В СРЕДНИХ ВЕКАХ.....	193
--	-----

Радослав Гачинович

АННЕКСИЯ БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ ПРИЧИНА ОБЩЕЙ ТУРБУЛЕНТНОСТИ НА БАЛКАНАХ	207
---	-----

Branko Nadoveza

CONCORDAT - AN INTERNATIONAL AGREEMENT OR POLITICAL ACTION	227
---	-----

CURRENT ISSUES

Dragoljub C. Todic

NUCLEAR ENERGY AND CLIMATE CHANGE IN INTERNATIONAL LAW: CONVERGENCE AND/OR DIVERGENCE OF THE OBJECTIVES.....	249
--	-----

Zeljko Dj. Bjelajac, Milovan B. Jovanovic

HUMAN ORGAN TRAFFICKING – A CRIME OF MODERN AGE	269
--	-----

REVIEWS

Dusan Dostanic

ARCHEOFUTURISM	287
----------------------	-----

Уводник

Политичка ревија у завршној пројектној години наставља са темама у оквиру свог пројекта истраживања. Тема првог броја нашег часописа за 2014. годину је *Идентитет и религија на српском језичко-етничком простору*. Настављамо дакле да обрађујемо питања српског националног идентитета, анализом и објашњењем његових основних компоненти. У овом делу можете прочитати како је дошло до остварења својеврсне српске средњовековне теодулује те како је она нестала и дошло до разградње модерне српске државе (С. Шуљагић). Особеност Балкана, тј српског етно-језичког простора огледа се у посве јединственој појави да је процес колонизације великих сила допринео да се овде, као нигде другде у Европи, нације формирају по религиозном, а не по језичком принципу (Ћ. Бодрожић). Рат, насиље, страдање и све што иде са ратом и његовим поимањем, такође има велики значај за формирање и даљи развој нација и национализма (Ј. Вукоичић).

У другом делу налазе се радови који се баве неким питањима развоја Србије у процесу евроинтеграција, као што су еколошка политика локалне самоуправе у Србији, питање својинско-правних односа и демократије, те индустријализација у Србији и конфликти које овај процес неминовно носи.

Рубрика *Огледи и студије* садржи три актуелна и занимљива прилога наших сарадника: опширан преглед политичке мисли Драгоша Калајића, актуелност и праксеолошки аспект Аронове теорије међународних односа, и занимљив чланак о босанском геополитичком троуглу, нашег руског сарадника (С. Бирјукова).

У четвртном делу налазе се три историјска и по својој важности три актуелна чланка о појави ислама на Балкану, о историјском и геополитичком значају аустроугарске анексије Босне и Херцеговине, те рад о веома значајном и до данас до краја неразјашњеном далекосежном питању Конкордата из 1930-их година.

У рубрици *Актуелно* нудимо вам два рада, један о нуклеарној енергији и климатским променама у праву, и други који се бави питањем трговине људским органима, болном темом и трагичном судбином, која је задесила и наше сународнике у Хрватској у грађанском рату 1991-1995. године, у БиХ и на Косову и Метохији, у НАТО агресији на СР Југославију 1999. године.

Главни и одговорни уредник
др Момчило Суботић, научни саветник

Радови сарадника Института за политичке студије
реализовани су у оквиру пројекта 179009

Тема броја:
**ИДЕНТИТЕТИ РЕЛИГИЈА
НА СРПСКОМ
ЈЕЗИЧКО-ЕТНИЧКОМ
ПРОСТОРУ**

1

Сања Шуљагић

СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ
ОД СРЕДЊОВЕКОВНЕ ТЕОДУЛИЈЕ
ДО РАЗГРАДЊЕ МОДЕРНЕ ДРЖАВЕ СРБИЈЕ

25

Ђуро Бодрожич

РЕЛИГИЈА И ИДЕНТИТЕТ НА БАЛКАНУ

45

Јелена Вукоичић

ИСТОРИЈА, РАТ
И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

УДК:
323.1(=163.41)(091)

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXVI) XIII, vol=39
Бр. 1 / 2014.
стр. 1-24.

*Сања Шуљагић**

Институт за политичке студије, Београд

СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ ОД СРЕДЊОВЕКОВНЕ ТЕОДУЛИЈЕ¹⁾ ДО РАЗГРАДЊЕ МОДЕРНЕ ДРЖАВЕ СРБИЈЕ^{}**

Сажетак

Материјална и духовна достигнућа средњовековног периода владавине српске династије Немањић доказују да је овај период био најзначајнији историјски период у Србији што се тиче успостављања српског националног идентитета и државотворности, функционисања српске државе и њеног културног наслеђа и трајања. Свети Сава (рођен као Растко Немањић) као средишња личност у српској историји је успоставио српску државотворност и право законоправилом Крмчија на основу правних константинопољских докумената и личног залагања за принципе правде и социјалне заштите. Владари из немањићке династије су потврдили и на специфичан начин надградили Крмчију и остале правне државне документе. Успостављање државног Устава у пост-османлијској модерној српској држави било је само површински фактор формализације државотворности и овај процес није обезбедио гаранције за поштовање људских права већине српског народа у пракси. Аутор текста је кроз аналитичко-синтетичку методу приметио да ни у данашњој генерацији српског народа нема гаранције

* Научни сарадник

1) „Теодулија“ (Гр. Теодул – „слуга Божји“) је јединство духовне и државне власти у предсредњовековној и средњовековној Србији и у Константинопољском царству, које је цар Јустинијан „Праведни“ озваничио Царском одлуком бр. 6 (Justinian, “Novellae VI”, *Corpus juris civilis*) унетом у Јустинијанов Зборник (Lat. *Corpus Iuris Civilis*).

** Овај рад је настао у оквиру научног пројекта бр. 179009 који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије.

за очување неких врло важних културно-историјских споменика угрожених најновијим најавама изградње хидроцентрала, вештачких језера или ауто-путева.

Кључне речи: српски национални идентитет, Свети Сава, легални кодекс Крмчија, династија Немањић, теодулија, модерна српска држава, очување културно-историјског наслеђа.

Упркос многобројним случајевима затирања или прекрајања српске историје, материјалне и духовне тековине и достигнућа средњовековног периода владавине српске династије Немањић доказују да је то био најзначајнији период у српској историји у смислу заснивања и развоја српског националног идентитета и државотворности и функционисања државе и друштва, њихова трајања и наслеђа. Дуготрајност поштовања и слављења немањићке културне задужбине у српском народу даје потврду тврдњи разних светских социолога од Ибн Калдуна до Херберт Спенсера да су религиозне и духовне династије увек биле дуготрајније од војних династија и владавине силом. Цивилизацијска матрица немањићке духовно-световне државе - теодулије се ослањала на поштовање Божјих заповести објављених вековима пре тога кроз хришћанство и пренесених народу на територији данашње Србије изравно од Светог Павла, Андреја, Тита, Луке, Тадеја и осталих хришћанских Апостола у првом и другом веку,²⁾ као и на потребу стварања правно и духовно уређене државе и друштва који би се уздигнули изнад варварског уништавања људских живота, отимања туђе својине иидолопоклонства.³⁾ У смислу сагледавања свеукупног значаја и средишње улоге у утврђењу и развоју српског националног идентитета и државотворности најзначајније место међу многим славним личностима у Србији заузима монах, архиепископ, државник, дипломат, учитељ, добротвор и оснивач српске правне школе, болница, школа, манастира и уметничких и занатских ради-

2) Нови завет, „Друга посланица Светог Апостола Павла Тимотеју“ (2. Тим. 4. 10); „Посланица Светог Апостола Павла Римљанима“ (15.19)); Eusebius, *Church History* III. 1, Adrian Radulescu and Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanta, Ex Ponto, 1998, p. 155; Simo Jelača, *Naseljavanje Srba na Balkan*, <http://www.scribd.com/doc/21727032/Dr-Simo-Jelaca-Naseljavanje-Srba-Na-Balkan>, цит. *Rossijskij Sinopsis*; Hyppolitus of Rome, *On the Twelve Apostles*, PG.X cols. 951, FHRD, 1, p. 713, Миодраг Милановић, Српски стари век, Вандалија, Београд, 2008, стр. 209-273, cit. Епифаније Кипарски, Алберто Фортис, Луцијус, Вињалић, итд.

3) Царски руски летопис, прев. са староруског М. Витезовић, Завод за уџбенике, Београд, 2012, стр. 99-100.

оница Растко Немањић (с. 1169-1236), замонашен и познат под именом Свети Сава, син оснивача српске средњовековне династије Стефана Немање (с. 1113-1199), касније замонашеног под именом Свети Симеон Мироточиви. Свети Сава се слави у српској народној традицији као престолонаследник који се одрекао владарске круне да би служио Богу, народу и породици и као светитељ који је лично обилазио села, просвећивао сељаке, помагао им у сеоским и кућним радовима, спавао у испосничких келијама уместо у удобности породичног двора и који је ударио темељ српској правној школи и оснивао школе, болнице, уметничке колоније, занатске радионице и манастире.⁴⁾ Једна од битних одредница историјског значаја Светог Саве је у томе што је на личном примеру оставио као задужбину сећање да владари и просветитељи не треба да буду освајачи и управници, него Божје слуге и слуге и добротвори својих грађана. У својој личности и делу утелотворио је својеврсну српску верзију идеје „владара као Божјег слуге и слуге својих грађана“ која се пре или после њега појављивала на различитим странама света у историји.⁵⁾ Оригинални српски и светски историјски извори, нпр. Царски руски летопис из 1547. године, сведоче да је због своје духовне миротворне државотворне задужбине у своје време Свети Сава био поштован и међу најзначајнијим светским државницима и достојанственицима свог времена као што су римски Папа, константинопољски Цар и Патријарх, јерусалимски Патријарх, Патријарх Велике Антиохије, угарски Цар, сараценски Султан, египатски Султан и бугарски Цар и Патријарх.⁶⁾ Захваљујући Светом Сави посредовању да његов брат Стефан Првовенчани Немањић добије титуле краља од римског Папе и од византијског цара Исака Другог (титула „автократор“ – „самодржац“)⁷⁾ срп-

4) „Студенички крст Светог Симеона“, YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=7e5-7ScdXek>: Свети Сава је и сам као један од радника учествовао у изградњи манастира на Хиландару.

5) О томе говоре византијски слоган „цар као Божји слуга“ (цариградски и свеопшти васељенски слоган у том смислу био је „Цар царева, царује царевица“, енглески термин „public servant“ или на Далеком истоку јапански термин „меши хоукоу“ („слуга грађана“, онај који „служи потребама својих сународника“). У том смислу немањићка теодулија-држава је била специфична српска средњовековна верзија идеје „државе као Божје идеје на земљи“ о којој су писали кроз историју на различитим крајевима света Хегел, Фихте, Мил, антички Грци и Словени, Византинци или народи на Далеком истоку.

6) Царски руски летопис, стр. 98-130. Уз то, Руски царски летопис, стр. 22; 30.

7) Francis Oakley, *Kingship – the Politics of Enchantment*, John Wiley & Sons, 2008, pp. 82-83; 85; Ernest Barker, *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Paleologue*, Oxford, 1957, pp. 194-196, cit. Patriarch Antonius “Letter to Vasilis I”: Према

ски владари се у византијским изворима званично почињу да се записују краљевима и касније царевима.⁸⁾ Житије – биографије Светог Саве и разни други историјски извори такође сведоче о поштовању Јевреја и припадника римокатоличке и исламске вероисповести према Светом Сави.⁹⁾ Сагледавајући све периоде српске државотворности средњовековна светосавска и немањинска држава-теодулија била је камен-темељац институционализовања и функционисања независних државотворних српских закона, обичаја и манира и државних и народних институција. Такав врхунац државотворног уређења не би био могућ да му није претходио вишевековни период државотворности и националног идентитета уобличен и развијен у периоду владавине српског царевића Ликинија,¹⁰⁾ затим од времена озваничавања хришћанства на територији данашње Србије у време владавине српских римских царева Галерија, Константина и Ликинија, константинопољских царева Теодо-

константинопољском Патријарху Антонију „автократор-цар самодржац“ је „велики и свети суверени владар који је вољом Господа ортодоксни и верни заштитник Цркве и Државе, “што објашњава и правило генеалогског породичног наследства царског трона „по Божјем праву“ у православним монархијама. О томе видети Photios, Patriarch of Constantinople, *Mystagogy of the Holy Spirit*, Trans. Joseph P. Farrell. Holy Cross Press, Brookline, MA, 1987, p. 77; Срђан Пириватрић, „Улазак Стефана Душана у Царство“, Зборник радова Византолошког института XLIV, 2007.; Срђан Пириватрић, „Самуилова држава – обим и карактер“, Књига 21, Посебна издања Византолошког института, САНУ, 1997, стр. 143, цит. *De Cerimoniis*, 690-6.16 B, стр. 40-41: За разлику од западноевропских краљева константинопољски, бугарски и српски цареви су се у средњем веку називали васељенским господинима источног ромејског царства, односно царевима (Basileus (βασιλεύς), Basileus of Rhomaioi), автократор (самодржац)).

- 8) George Kedrenos. *Historiarum Compendium*, Ed. Immanuel Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 35-36, 2 vols; Острогорски, Автократор и самодржац, Глас 141-148 (Сабрана дела IV), 323-327.
- 9) Теодосије, Житије Светог Саве, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 5, Просвета - Српска књижевна задруга, Београд, 1988, Ненад Илић, Свети Сава: Житије и слава Светог Саве првог српског архиепископа, Манастир Ђурђеви Ступови, Рас, 2006. Архимандрит Јустин Поповић, „Житије преподобног и богоносног оца нашег Саве – првог Архиепископа Српског“, *Žitija Svetih*, Светосавље - Библиотека, Свети Владика Николај Жички, Живот Светог Саве, цит. И.Т. Мрнавић, фра Андрија Качић-Миошић, Бенедикт Рамбертије, Жак Шеноа
- 10) Милош С. Милојевић, „Наши манастири и калуђерство“, Штампарија код «Св. Саве» Кнез Михаилова број 4, репринт издање Издавачко-књижарског предузећа «Никола Пашић», Београд, 1997, стр. 6, http://www.promacedonia.org/serb/mm4/milojevich_nashi_manastiri.pdf: Уз предање да је кћерка Ирина царевића Ликинија у првом веку помогла превођењу тадашњих Срба на хришћанску веру, сведочанство о изворности раног хришћанства у Србији су и епископије ране хришћанске цркве у Сремској Митровици, Рашкој, Нишу, Косовској Митровици и другим местима. О томе видети Милош С. Милојевић, Одломци историје Срба и српских – југославенских – земаља у Турској и Аустрији, Прва свеска, Државна штампарија, Београд, 1872, стр. 110 (Обновљено издање, Графос, Панчево, 1996)

сија Другог,¹¹⁾ Јустинијана Првог и Јустинијана Другог и у периоду владавине преднемањихке династије Свевладовић (490-641) и Властимировић (Светимировић-Оштривојевић-Прибисављевић-Клонимировић; с. 641-960)¹²⁾ за чије владаре су средњовековни историчари забележили да су „владали у хришћанском духу правде и поштења и народ их је волео“.¹³⁾ Овај духовно-световни немањихки државотворни концепт је уз средишњи фактор хришћанства у себи садржао значајне правне и духовне елементе константинопољског државотворног уређења иза њега је било карактеристично одржавање владарско-црквено-народних Сабора у Расу, Жичи, Дежеви и другим местима широм Србије на којима су доношене витално важне одлуке по државу и народ према поукама из црквених Псалама.¹⁴⁾ Владари из династије Немањих су се крунисали у цркви Светог Петра и Павла крај Раса и у манастиру Жичи код Краљева,¹⁵⁾ слично обичају византијских царева да се крунишу у Цркви Свете Софије у Константинопољу,¹⁶⁾ желећи тако да искажу

11) Драган Вукић, Цариград око Васељене, Чугура принт, Београд, 2009. стр. 35: Године 438. објављен је Теодосијев кодекс, прва званична збирка царских закона издатих од времена Константина Великог до Теодосија Великог, који ће дати чврсту основу правном животу Константинопољског царства.

12) Gianantonio Bomman, *Storia Civile Ed Ecclesiastica Della Dalmazia, Croazia E Bosna: In Libri Dodici Compendiata : Alla Gloriosissima Veneta Illirica Nazione*, II, str. Locatelli, Venezia, 1775, (Google e-knjiga), стр. 14-15, Daniele Farlati, *Ecclesia Sirmiensis olim metropolis, in Illyrici Sacri, VII, Ecclesia Diocletiana, Antibarensis, Dyrrhachiensis et Sirmiensis cum earum suffragantes*, Coleti, 1817, Caroli Du Fresne Domini Du Cange, *Illyricum Vetus & Novum, Haeredum Royerianorum*, Posonii, 1746; Joannes, Scylitzes, *Historiarum compendium*, Walter de Gruyter, 1973 (Scylityes, Joannes, *Synopsis historiarum*),

13) Андрија Качић-Миошић, Разговори угодни народа словинског, http://www.archive.org/stream/razgovorugodnin00miogoog/razgovorugodnin00miogoog_djvu.txt, Jovan Rajić, *Istorija raznih slavenskih narodov naipače Bolgar, Horvatov i Serbov... vo svet istoričeski proizvedenaja Joannom Raičem*, V Viene 1794.; J. Јевремовић, „Печат српског кнеза Стројимира“, Глас Јавности, 27.07.2006.

14) Псалам 2, 11: „Служите Господу са страхом, и радујте се с трепетом“. Јев. 12, 28.

15) Jovanka Kalić, „Rascia - The Nucleus of the Medieval Serbian State“, *The Serbian Questions in The Balkans*, Faculty of Geography, University of Belgrade, 1995, цит. Хилендарску повељу Стефана Немање и Повељу Краља Стефана Уроша Немањиха из 1253: „Градови и тврђаве припадају рашком трону.“ У J.Kalić, «Presto Stefana Nemanje,» / *The Throne of Stephen Nemanja/ Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 53-54, Belgrade: Filološki fakultet, I 1987-1988, pp. 21-30.36; Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I, Early Serbian Charters and Letters, Belgrade-Sremski Karlovci, 1927, p. 207

16) Младен Станковић, „Путовање у Цариград – мој сусрет са Византијом“, Башта Балкана, преузето из часописа Водич за живот, бр. 10 (новембар 2011), на стр. 72-88. <http://www.bastabalkana.com/2012/03/putovanje-u-carigrad-moj-susret-sa-vizantijom/>: На месту једне старије цркве коју је подигао цар Константин и обновио и отворио за богослужења цар Теодосије II 415. године, цар Јустинијан је 537. године подигао цркву Свету Софију у којој су се крунисали цареви и учествовали у свештеном ритуалу.

повезаност хришћанске православне вере и државне власти и припадање власти династији и друштву, а не само појединцу. Престанак периода владавине династије Немањић и њених династијских изданака Хребељановића, Лазаревића и Бранковића у шеснаестом веку подударио се са периодом продирања турске османлијске власти на Балканско полуострво и од тог времена због утицаја разних страних сила на овом подручју све до данашњих дана о српском националном идентитету не може да се говори у смислу једне линеарне историјске константе. Ипак, средишњу нит националног идентитета преносили су свештеници Српске православне цркве и народ кроз епску народну поезију и чување традиционалних институција, обичаја и манира. То је уочљиво из периода извештаја Бечког двора о односу српског народа према Патријарху Арсенију Чарнојевићу за време Велике сеобе Срба,¹⁷⁾ као и из дефиниције архимандрита Теофана Живковића из 1868. године да се од времена Светог Саве српски национални идентитет везивао за „српску народну побожност“ и „Српску народну цркву“ у којој „калуђери служе народу и народ служи калуђерима“.¹⁸⁾ Ову историјску константу приметио је и швајцарски доктор хемије и криминолог Арчибалд Рајс који је у својој књизи-завештању Чујте Срби! 1928. године такође тврдио да је народна побожност темељ српског националног идентитета.¹⁹⁾ Таква на светосавским немањићким темељима успостављена „народна црква“ доказала се као историјска константа и институција изнад идеолошких усмерења и политичких вођа међу народом на територији Србије. Традиција саборности и локалне самоуправе у средњовековној Србији читавала се на примеру изградње манастира у Србији које су заједничким снагама зидали калуђери, властела и народ,²⁰⁾ као и на примеру заједничких сеоских радова у пољу и на изградњи кућа и сеоских обје-

17) Ђорђе Трифуновић, Очевици о великој сеоби Срба, Багдала, Крушевац, 1990.; (Ур.) Звонимир Костић, Сто најзнаменитијих Срба, Принцип, Београд – Нови Сад, 2001.: Према једном извештају владе у Бечу о доласку патријарха и колоне народа у Будимпешту у коме пише да је српски народ следио свог патријарха „као што пчеле пристају за својом матицом.“

18) Теофан Живковић, Србска народна црква на канонично-историчном темељу свом, с едним словом у додатку: побожност и народност, Тиском браће Мађара, Манастир Бездин, Темишвар, Румунија, 1868, стр. 56-61.

19) Арчибалд Рајс, Чујте Срби!, Етхос, Библиотека Наслеђе, Београд, 2005, стр. 4.

20) Томислав Ж. Поповић, „Задужбина монаха Давида“, Магазин Политика, 05.10.2008, Београд, 2008.: Карактеристичан пример је манастир Давидовица између Пријепоља и Бијелог Поља, задужбина унука Стефана Немање монаха Давида посвећена слави Богојављења.

ката и на примеру настанка градова и села као што су Дечани, Трстеник, Прокупље, Крушевац, Лесковац, Бован, Петрус, Сталаћ, итд.²¹⁾ Константинопољски идеал црквеног градитељства и духовног живота у случају Србије у средњем веку и заједничког подухвата монаха, властеле и сељака у грађењу манастира, достигнут је у косовској Метохији, где је било изграђено преко 2.500 хришћанских светиња.²²⁾ Сви становници насеља градили и одржавали заједничке објекте и бринули и одлучивали о заједничким добрима, нпр. о заједничким пасиштима жупа, односно административних заједница више суседних села, затим о шумама, водама, путевима, гробљима, мостовима, воденицама, кречанама, итд.²³⁾ На сеоском збору су се решавала најважнија питања која су се тичала економије и управљања селском и општинском шумом, испашом и одржавањем природних и заједнички изграђених објеката.²⁴⁾ На тако постављене темеље сеоског племенског и задружног „парламентаризма“²⁵⁾ надовезали су се административни елементи унутрашње државности у насељима и жупама средњовековне Србије, незванични сеоски друштвени закони и обичаји, односно изворне друштвене појаве у сеоском животу као паја, позајмица и моба засноване на међусобном помагању при обављању сеоских послова по принципу безусловне солидарности и слављење крсних слава у Срба – породичних хришћанских светаца заштитника.²⁶⁾ Обја-

-
- 21) Снежана Божанић, „Чување простора, међе, границе – разграничења у српској држави од 13. до 15. века“, цитирајући П. Ивић–М. Грковић, *ДХ I* (164), *ДХ II* (18–19), *ДХ III* (752–827); *Зајужбине Косова*, 331–337; Србија друмовима, пругама, рекама, (Ур. Мишо Вујовић), Принцип Бонарт Прес, Београд, Туристичка организација Србије, 2007, стр. 440; Мирослава Јоцић, Петко Марјановић, „Историја“, <http://www.prokuplje.org.rs/cms/lat/istorija>
- 22) R. Dragović, „Popisani manastiri u Srbiji: Zvoni sa svih 400 zvonika“, *Novosti*, 23. mart 2013, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:425787-Popisani-manastiri-u-Srbiji-Zvoni-sa-svih-400-zvonika>, cit. Душан Миловановић и Перо Вишњић (књига „Саборник манастира српских“).
- 23) Сретен Вукосављевић, Писма са села, Савремена школа, Београд, 1962.; Сретен Вукосављевић, Историја сељачког друштва *III – Социологија сељачких радова*, САНУ, Београд, 1983.; С. М. Душанић и Д. Поповић, Приватан живот у српским земљама средњег века, *Clio*, Београд, 1984, стр. 131–137: Манастири и властела су слободно располагали својом имовином, селима и шумама које су добивали од цара на поклон хрисовуљама (законским писмом са царевим златним печатом) и простагама (писменим наређењима).
- 24) Драган Марковић, Отварање и затварање србијанског села, стр. 34.
- 25) Драган Симеуновић, Нововековне политичке идеје у Срба, Институт за политичке студије и Историјски архив Београда, Београд, 2000, стр. 127, cit. Владимир Јовановић.
- 26) Драган Марковић, Исто, стр. 37, cit. Сретен Вукосављевић, Историја сељачког друштва, стр. 442–443; Милош Благојевић, Земљорадња у средњем веку, стр. 215, cit. Законик цара Стефана Душана, књ. III, 118, 119.; М. Благојевић, Планине и пашњаци,

пшњење за то се налази давно у прошлости, јер су припадници широко расељеног прото-српскословенског²⁷⁾ народа због свог друштвеног уређења и моралног карактера уживали поштовање међу античким историчарима и географима. Становништво на територији поред реке Дунав било је називано Орфејеви „праведни људи“²⁸⁾ и „правдољубиви“, искрени и богобојажљиви људи²⁹⁾ и међу њима је било, како су писали ти историчари, „људи који живе у великим заједницама и све деле међу собом, али и оних који се одвајају од људи, живе монашким животом, посте³⁰⁾ и уздржавају се од световног живота.“³¹⁾ Описивани су и као „врло побожан и правдољубив народ који је имао развијене државне институције, привреду и трговину“.³²⁾ Историчар Страбон је у вези са континенталним племенима међу овим широко расељеним прото-српским- (српско-словенским) народом³³⁾ у свом делу Географија написао да су Грци који су живели пре његовог времена високо вредновали те древне „Ските“ и да су поготово њихови „номади“ („расијани“) који су живели удаљени од других народа били према проширеном веровању „најправеднији од свих њих“, док је историчар Херодот

39-54.: Према 74. члану Душановог законика („Село са селом да пасе: куда једно село туда и друго.“) сељаци свих села у жупи су имали право да напасају стоку на заједничким пашњацима жупе.

- 27) Aleksandar Petrović, *Arheografija naroda jugoistočne Evrope*, стр. 16-17: Према историчару и лингвисти Павел Шафарик име Срби било „првобитно име“ свих Словена и на античким географским мапама и у записима Плинија, Птоломеја, Прокопија и других историчара било је српских имена у областима руских прибалтичких и средњеевропских Словена, од који је и данас остао етникум „Јужички Срби“ и „Полапски Срби“. Са тиме су се слагали и британски интелектуалци у 19. веку – видети „*Slavonian Antiquities*“, *The Foreign Quarterly Revue*, Vol. 26, October 1840, January 1841, (Am. Ed.), Jemima M. Mason, Corner of Broadway and Fine Street, New York, 1841, pp. 39-40: У 19. веку у науци је било уврежено мишљење да је у прошлости заједничко име за све Словене било Срби (Сирби), што је у оригиналном значењу на старословенском језику био назив за „сроднике, саплеменике“ или „народ, род“.
- 28) Nicola Densușianu, *Prehistoric Dacia*, cit. Pindar, *Olymp.* III. v. 14. 17 cit. Orpheus, *Argon.* v. 1079, v. 1136, v. 1062 seqq, Homer, *Odyss.* X. 97, Hesiodus, *Opera et dies*, v. 566, Dionysius, *Descr. orb.* v. 298
- 29) Страбо, Географија, 7.3.8
- 30) Исто, 7.3.3; 7.3.4; 7.3.5; 7.3.9
- 31) Исто, 7.3.3; Nicola Densușianu, *Prehistoric Dacia*, Part 5–Ch. XXXIII. 26 (I–X), http://www.pelasgians.org/website5/33_26.htm, cit. Homer, *Iliad*, XIII.v. 6: Хомер је тврдио да су наследници винчанске културе Пелазги из северног дела Тракије, Мизи, Скити и Аби били „најправеднији људи на земљи“ („*dichaiotatoi anthropoi*“).
- 32) John Arthur Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Parts I. and II, Nichols and Sons, 25, Parliament Street, Westminster, 1883, pp. 43-44, cit. Scymnos, V.420 seqq.
- 33) Ptolomy, *Tetrabiblos*, 3.13.36), Livy, *History of Rome*, 45.30, Страбо, Географија, 7.3.8

племе карпатских Гета³⁴⁾ сматрао најхрабријим и уједно најправеднијим људима међу Трачанима³⁵⁾. Овакво друштвено уређење у којем су се високо вредновали правда и поштење може да се објасни тиме што су главне развојне привредне гране ових народа у античким временима били земљорадња, сточарство и рибарство, а антички историчари од Хомера до Аполодоруца су успешне земљораднике и пастире због „праведности“ њиховог занимања и животног окружења упоређивали са државницима или правницима.³⁶⁾ Каснији хришћански обичаји пољопривредника да моле и захваљују Богу за добар принос пољопривредних производа, плодност становништва, здравље стоке и очуваност пољопривредних производа били су наставак њихових ранијих претхришћанских обичаја који су имали димензију јаког осећања привржености и поштовања природе.³⁷⁾ Од првог века па надаље Свети апостоли Павле, Андрија Првозвани, Тит, Тимотије и други апостоли на територији Србије,³⁸⁾ затим Урзације, Андроник, Никета Ремезијански и други локални бискупи и ђакони са средишњом епископијом коју је основао Апостол Светих Андрија у Сремској Митровици ширили су и одржавали хришћанство по Србији,³⁹⁾ а касније игу-

34) Римски историчар Дион Касиус је писао да су „Гете трачко племе које припада народу Дачана“. (*Roman History*, Book LI, 22, 7; *Epitome of Book LXVII*). Теофилакт Симоката, *History*, III, 4.7 је писао да су Гети Трачког (Словенског) рода. (*Theoph. Exc. Ap. Phot.* 53).

35) Jacov Bryant, *A New System or an Analysis of Ancient Mythology*, Vol. III, pp. 507-508, cit. Strabo, Geogr. I. VII. 3. 8-9; Pliny, IV. 26. 11; Bessel, *De reb. Get.* p. 40). Clearchus of Solos, fragm. 8 in *Fragm. Hist. gr.* II. 306; Herodot, IV. 93.

36) Kathryn J. Gutzwiller, *Theocritus' Pastoral Analogies: The Formation of a Genre*, University of Wisconsin Press, 15. 9. 1991. pp. 24-26, cit. Homer, Platon, Hesiod, Apollodorus

37) Linda J. Ivanits, *Russian Folk Belief*, M.E. Sharpe Inc, 1992, USA; Милан Жупанчић, „Обитељска пољопривредна господарства и рурални развитак у Хрватској“, Социологија села 43, 165, Институт за друштвена истраживања у Загребу, Загреб, 2005, стр. 172: Због свега овога један од најпознатијих хришћанских учитеља Свети Аугустин (Aurelius Augustinus, 353–430) у свом делу О Бојској држави (*De civitate dei*) тврдио је да је занимање пољопривредника најлепше занимање.

38) Ljubomir Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Srpska kraljevska akademija, Sremski Karlovci, 1927, str. 46, 53, 194: Према старим српским родословима и летописима прву хришћанску цркву на подручју данашње Србије Цркву Светог Петра и Павла саградио је на остацима једног античког утврђења у близини прве српске престолнице Рас у Рашкој ученик Светог Петра, апостол Тит, који је заједно са апостолом Андријом Првозваним основао у Сирмијуму Панонску епископију.

39) Нови завет, „Друга посланица Светог Апостола Павла Тимотеју“ (2. Тим. 4. 10); „Посланица Светог Апостола Павла Римљанима“ (15.19); J. Gardener Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, Eusebius, *Church History* III.1, Adrian Radulescu and Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanta, Simo Jelača, *Naseljavanje Srba na Balkan*, цит. *Rossiskij Sinopsis*, Hyppolitus of Rome, *On the Twelve Apostles*, Mihail Diaconescu, *Antologie de literatura daco-romana*; 186-189, Миодраг Милановић, Српски стари век,

мани, јеромонаси и парохијски свештеници Српске православне цркве. У периоду од шест-седам векова пре доласка Христа, међу илирско-трачким паганским пророцима постојала су пророчанства о доласку Спаситеља која су се слагала са старозаветним пророчанством израелског Данила из Вавилонa о доласку, смрти и урснућу Месије⁴⁰⁾ и та учења су била раширена по читавом Илирику у доба Македонских и Римских освајања⁴¹⁾ све до доласка хришћанских Апостола из Јерусалима који су људима у првом веку обзнанили да је Христ дошао, умро и васкрснуо испунивши тако своје божанствено посланство.⁴²⁾ Током првог и другог века хришћански Апостоли су покрштавали народ на територији од Јерусалима до Сремске Митровице (тадашњи Сирмијум).⁴³⁾ Међутим, од четвртог века, након упада Хуна на подручје данашње Србије средиште Архиепископије се заједно са државном римском влашћу и са српским Митрополитима и Архијерејима преместило из Сремске Митровице у Звечан на данашње Косово и Метохију, где је но-

cit. Епифаније Кипарски, Алберто Фортис, Луцијус, Вињалић, итд.; Anonimni autor, *Serbska beseda u latinskom pismu*, стр. 43-44.

Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма* 1-1, 2; Сима Лазин Лукић, Кратка повјесница Срба од постанка српства до данас, <http://www.scribd.com/doc/14757231/Simo-Lukin-Lazic-Kratka-Povjesnica-Srba>, Сима Ћирковић, Историја српског народа, стр. 100; 151-155; Миодраг Миловановић, Стари српски век; Милош С. Милојевић, „Наши манастири и калуђерство“, стр. 3-4.

- 40) William Williams, *Primitive History*, p. 69, cit. *Hist.* 5.13, Suetonius, *Vita Vespasiani*; p. 70: У време владавине римског цара Аугуста писци Тацит и Сетониус су писали да је „Исток жељно ишчекивао славног Месију који ће ослободити свет од дивљаштва, као што је било предвиђено старим списима и пророчанствима, тако да је и кинески цар био променио свој назив из „Победник“ у „Помиритељ“. Према историчару и теологу Вилијаму Вилијамсону кинески цар је послао једну мисију да према пророчанствима пронађе овог Швеца на Западу, али је она погрешила и заменила га идолом Фо у Индији.
- 41) Anonimni autor, *Serbska beseda u latinskom pismu*, Franz Selch, Беџ, 1860, Sveska I, „Illyrica“, стр. 42-43, <http://sr.scribd.com/doc/25781253/Serbska-Beseda-u-Latinskom-Pismu>, cit. Dion Cassius, LIV.34.
- 42) Јованова посланица, 4.9, Свето крштење, Матеј 3.16-17; Суетониус, Сенека, Гротиус, Amian Marcellinus, *Roman History*, 23.1.2-3: Забележено је и у Старом и у Новом завету да је Јован Исаија наговестио долазак хришћанства, да се Свети Дух појавио у облику Голуба када је Исус кршћаван, да су Свети апостоли и следбеници и по цену својих живота посведочили испуњење свих пророчанстава и да су неки догађаји описани у Старом и Новом завету потврђени касније у делима античких римских писаца.
- 43) Нови завет, „Друга посланица Светог Апостола Павла Тимотеју“ (2. Тим. 4. 10); „Посланица Светог Апостола Павла Римљанима“ (15.19); Eusebius, *Church History* III.1, Adrian Radulescu and Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanta, Simo Jelača, *Naseljavanje Srba na Balkan*, цит. *Rossijskij Sinopsis*, Hippolythus of Rome, *On the Twelve Apostles*, Mihail Diaconescu, *Antologie de literatura daco-romana*; 186-189, Миодраг Милановић, Српски стари век, cit. Епифаније Кипарски, Алберто Фортис, Луцијус, Вињалић, итд.; Anonimni autor, *Serbska beseda u latinskom pismu*, стр. 43-44.

вом средишту опет дат назив Митровица.⁴⁴⁾ Касније у историји су српски римски цареви Константин и Ликийније и константинопољски цареви Теодосије Други, Јустинијан Први и Јустинијан Други директно вршили или званичним декретима одобравали и подстицали хришћанство у Србији. Захваљујући царевима Галерију (250.-311)⁴⁵⁾ који је 311. године објавио Галеријев едикт о верској толеранцији⁴⁶⁾ којим се први пут даје слобода вероисповести хришћанима, његовим сународњацима царевима Константину и Ликийнију који су објављивањем Миланског едикта потврдили ранији Галеријев едикт и хришћанима омогућили слободно исповедање вере⁴⁷⁾ и правном акту цара Ликийнија Пропис властима у Никомедији⁴⁸⁾, затим захваљујући мајци цара Константина Јелени родом из Јелеча крај Рашке,⁴⁹⁾ цару Јустинијану⁵⁰⁾ из Лебана крај Лесковца, браћи Светом Ћирилу и Методију, Светом Сави и династији Немањић, ова културолошка веза је духовно и правно одржавана преко правних аката као што су Закон цара Јустинијана, Књига Крмчије Светог Саве, Земљораднички законик краља Милутина Немањића⁵¹⁾ и Душанов Законик. У деветом веку су се на утврђено и институционализовано изворно хришћанство на простору Балканског полуострва надовезале мисије браће мисионара Ћирила и Методија из Солуна које су имале у себи додатну димензију описмењавања становништва.⁵²⁾ У ширењу хришћанства у Далмацији на Балканском

44) Милош С. Милојевић, „Наши манастири и калуђерство“, стр. 4.

45) Lactantius, Venantius Honorius Clementianus Fortunatus, *The Works of Lactantius: A treatise on the anger of God*, T. & T. Clark, 1871, pp. 189-190.

46) *Galerijev edikt o toleranciji*, http://sh.wikipedia.org/wiki/Galerijev_edikt_o_toleranciji; (Gr. Transl.) Eusebius, *Historia Ecclesiastica* VIII.17.3-5; (Lat. Transl.) Lactantius, *De mortibus persecutorum*, XXXIV; B. Subašić, „Zaječar: Narodni muzej najuspešnija firma“, *Novosti*, 20. oktobar 2012, <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:402173-Zajecar-Narodni-muzej-najuspesnija-firma>

47) Dejan Stojiljković, „Rim priznaje Hrista!“, *feljton*, *Novosti*, 03. februar 2013.

48) Lactantius, *The Works of Lactantius: A treatise on the anger of God*, стр. 207-209: Пропис властима у Никомедији цара Ликийнија је гласио „да све свим хришћанима и онима који поштују Бога врате њихова права, те да се свим хришћанима, њиховим удружењима и црквама врате раније одузети новац и имовина и да им се поново изграде њихова верска здања.“

49) Милош С. Милојевић, „Наши манастири и калуђерство“

50) „Justinian I“, *Encyclopedia Britannica*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/308858/Justinian-I>

51) Снежана Божанић, „Чување простора, међе, границе – разграничења у српској држави од 13. до 15. века“, цит. *Споменик IV*, 2; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 5; *Задужбине Косова*, 316.

52) Сима Ћирковић, *Историја српског народа*; Ljubomir Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*

полуострву је у процесу христијанизације било испрва помоћи и са римске и са источне балканско-црноморско-малоазијске стране.⁵³⁾ На тај начин су се хришћанство и поштовање Божјих заповести и немањих државна теодулија, на чијем челу је као и у случају Константинопоља била једна племенита владарска династија,⁵⁴⁾ надовезали као једна надградња на „друштвену једнакост и демократију словенских сеоских и породичних задруга“ у којима су се поштовали стари и искусни људи у породици и широј заједници.⁵⁵⁾ Поштовање улоге старијих људи у старосрпским породицама и друштвеном уређењу на подручју Балканског полуострва правно је озваничавано увођењем хришћанства од доба цара Галерија до правних реформи царева Теодосија, Јустинијана Првог и Јустинијана Другог које су ранијем Римском праву додале елементе правног признања породичног закона.⁵⁶⁾ Доношењем свог правног закона цар Јустинијан Први је уједно и званично означио разлику у државотворној филозофији између владара ранијег паганског цезара и хришћанског српскословенско-грчко-источноромејског (византијског) цара који је Божји слуга.⁵⁷⁾ Свети Сава ће касније у историји озваничити аутокефалност Српске православне цркве и државе надоградњом српске државе-теодулијена одраније успостављени константинопољски државотворни модел. То је пре тог чина наговестио његов предак Стефан Војислав Војислављевић 1040. године одвајањем од Константинопоља,⁵⁸⁾ као и Повеља константинопољског цара Василија Другог о оснивању Аутокефалне Охридске архиепископије у односу на Цариградску патријаршију, чиме је знатан број епископија од 1219. године ушао под

53) Сима Ђирковић, Историја српског народа, стр. 4; 151-155.

54) Шарл Дил, Историја Византије, Логос Арт, Београд, 2008, стр. 78: „Њени чланови добише назив „порфирогени“ („рођени у пурпуре“) и народну приврженост, поданичку оданост тој лози.“

55) Florin Curta, *The making of the slavs: history and archaeology of the Lower Danube Region, ca. 500-700*, Cambridge University Press, 2001. pp. 7-8, cit. Procopius, Helmold; Владислав Ђоровић, Историја српског народа

56) Исто, стр. 34-35: Цар Јустинијан Први правно је реформисао царство и правним законом *Corpus juris civilis* од 529. године „прожимајући новим духом хришћанства суровост старог римског права унео у закон до тада непознато старање о друштвеној правди, о јавној моралности и о човечности“.

57) Francis Oakley, *Kingship – the Politics of Enchantment*, John Wiley & Sons, 2008, pp. 82-83, cit. Eusebius, VC 4.9ff; 85: Цар Константин је предсредњовековну теодулију схватио као Божје посланство цара на земљи, што се види из његовог писма персијском краљу Шапуру у којем је тражио заштиту персијских хришћана.

58) Adolphus Louis Koeppen, *The world in the middle ages – An Historical Geography*, Appleton and Co., New York, 1854, p. 162.

јурисдикцију засебне српске Архиепископије.⁵⁹⁾ У средњем веку на друштвену и духовну организацију „теодулију“ надовезали су се и утемељили је правни законици Светог Саве Номоканон и Крмчија. Књига Кормчег (Крмчија) је дала велики допринос ширењу и учвршћивању духовности и у осталим православним земљама у средњем веку.⁶⁰⁾ Значајни историјски правни документи за разумевање средњовековног српског националног идентитета биле су и Хрисовуље које су издавали владари и свештенство српске средњовековне државе и врло строга правна регулација аграрних односа у Земљорадничком закону краља Милутина (1282-1321), насталом на основу српског превода цариградског Земљорадничког закона. Ова закон је, уз још неке старе правне документа био и основа за стварање првог средњовековног правног акта Душанов законик насталог у доба владавине цара Стефана Уроша IV Душана Немањића (1308-1355),⁶¹⁾ као и Рударског законика из 1412. године деспота Стефана Лазаревића захваљујући којем је тада успешно функционисала српска привреда и профит српске рударске производње премашивао једну петину укупне европске производње племенитих метала.⁶²⁾ Један закон који је донео краљ Милутин у периоду између 1313. и 1318. године под називом Закон људем црковним у Повељи манастиру Свети Стефан у Бањској (Светостефанска пове-

59) Сима Ђирковић, Историја српског народа, Српска књижевна задруга, Београд, 1981, стр. 176, цит. Новаковић, Снегаров, К. Јиричек

60) Simon Franklin, *Writing, Society and Culture in Early Rus*, C. 950-1300, Cambridge University Press, 2002, str. 138, 147, cit. Shchapov, *Vizantijskoe iuznoslavianskoe pravovoe nasledie*, str. 117-119: Руски митрополит Кирил је 1273. године добио од бугарског деспота Светослава и проширио по Русији Книгу Кормчег. Рјазански принчеви су сачували копију текста ове књиге из 1284. године – књигу упутстава о животу у вери и црквеним правилима и синопис црквених канона и цариградског краљевског закона са коментарима цариградских научника на основу преведеног светосавског Номоканона.

61) Милош Благојевић, Земљораднички закон – средњовековни рукопис, стр. 15, цитирајући А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, 238, чл. 17. Милош Благојевић, Земљораднички закон – средњовековни рукопис, стр. 15; 17-18: У време владавине краља Милутина по појединим манастирима су у живопису на фрескама приказане сцене „Страшног суда“, односно кажњавање грешника земљорадника који је преоравао бразде њиве свог суседа. У старосрпском преводу првог члана Земљорадничког закона овакав грешник је називан „земљорадник који преорава“ туђу њиву, док је у Закону цара Јустинијана он био називан „отимач бразди“. Снежана Божанић, „Чување простора, међе, границе – разграничења у српској држави од 13. до 15. века“, цит. С. Божанић, Заједничке међе и границе Дечанског и Бањског властелинства (историјско-географска анализа), Споменица ИА „Срем“ 5 (2006), 136–152: Студеница, Жича и неки други манастири су имали своје поседе на подручју данашње Метохије, у долини Ибра и на простору Зете, у време када су основана три највећа средњовековна манастирска властелинства: бањско, дечанско и светоарханђеловско.

62) Биљана Марковић, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Вајат, Београд, 1999.

ља) значајан је био, између осталог, и по томе што је озваничио институцију сељака слободног баштиника у односу на ранији положај зависности сељака себра од феудалног властелина.⁶³⁾ Тиме је и краљ Милутин на неки начин наставио пут Светог Саве у вези с којим су остала предања у народу да се посебно бринуо о просвећивању и заштити права сељака и обичних људи. Биографија Светог Саве, Теодосијево Житије Светог Саве, имала је касније велики утицај на животне ставове и политичку филозофију руског цара Ивана Четвртог Великог Васиљевича. Преко потомака сестре цара Душана⁶⁴⁾ племенитих Ане и Јелене Јакшићеве Глинске, односно преко баке оснивача руске царске династије Ивана Четвртог Васиљевича, уз ранију културолошку, правну и духовну повезаност биле су и генеалошки повезане српска династија Немањић, константинопољска династија Палеолог,⁶⁵⁾ династија Рјуриковић и царска династија Ивана Грозног Васиљевич.⁶⁶⁾ Земље источног Медитерана заједно са Русијом биле су у средњем веку повезане не само удајама и женидбама чланова њихових владарских династија, него и слављењем заједничких светаца, за што је добар пример народно и царско слављење Светог Стефана, Светог Димитрија и Светог Николе Мирликијског⁶⁷⁾ чијем имену је посвећено више од шест стотина цркава под јурисдикцијом Српске православне цркве.⁶⁸⁾ Припадници свих слојева српског друштва су кроз историју слави-

63) Милош Благојевић, Земљораднички закон, стр. 294-295; Радош Љушић, Кнежевина Србија (1830-1839), Београд, САНУ, 1986.

64) Иван Родић, Мастер рад, "Могућности развоја културног туризма у источној Србији", Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Депарتمان за географију, Ниш, 2012. cit. Т. Поповић, стр. 39, <http://www.pmf.ni.ac.rs/pmf/master/geografija/doc/2012/2012-12-25-gi.pdf>. Подручје око манастира Поганово називано је „земља великог господара Србије Господина Константина“, сина сестре цара Душана, званог и „Константин Силни“. Његова кћерка Јелена била је византијска царица, супруга цара Манојла II Палеолога.

65) Свети Сава у руском царском летопису, стр.20-21; Младен Станковић, „Путовање у Цариград – мој сусрет са Византијом“; Последњи византијски цар Константин XI Драгаш Палеолог био је чукунунук Стефана Дечанског Немањића.

66) Свети Сава у руском царском летопису, Родослов и генеалошка веза династија - стр. 20-21; Срђан Пириватрић, „Улазак Стефана Душана у Царство“, Зборник радова Византолошког института, XLIV, 2007, стр. 29: Према једној фресци са родословом династије Немањић у манастиру Матејић насталој након 1347. године на основу сродства цара Душана и цара Исака Комнена цар Душан је тврдио да има предност у односу на династије Палеолог и Кантакузин на константинопољско престоле.

67) Акафист Свјат. Николаю, <http://www.youtube.com/watch?v=fNfT-ehSRZQ>

68) Boba Mihić, „Свети Никола“, <http://www.sokobanja.com/zanimljivosti/legende-i-price-iz-naroda/srpske-slave/sveti-nikola>: Династија Немањића и Српска православна црква и српски народ вековима поштују Светог Николу и њему је посвећена храмовна и манастирска слава Српске православне цркве.

ли такође и Светог Георгија, Светог Николу, Светог Илију, Светог Андреја Првозваног, Светог Арханђела Михајла, Светог Димитрија, Светог Гаврила, Светог Стефана,⁶⁹⁾ Свету Петку и друге свеце као заштитнике Србије⁷⁰⁾ у мирним и ратним условима одржавањем скупних литија и прослава, породичним славама и другим обичајима.

Разградња пост-османлијске Српске модерне државе

Обично се сматра да је на слабљење и нестајање српског националног идентитета пост-османлијске српске државе највише утицала вишевековна владавина турског османлијског царства на простору данашње Србије. Притом се занемарује правни и политички концепт слабљења или уништавања одредница српског националног идентитета као што су српски језик, писмо, територије, верски обичаји и незванични народни обичаји у процесу стварања пост-османлијске модерне српске државе током 19. века. Правни и политички концепт заснивања тадашње модерне српске државе није био остварен као надградња дотадашњих традиционалних обележја српског националног идентитета него као промена тих обележја или њихово поништавање. Постепена деисторизација и промена правног и духовног културолошког кода српске државотворности унутар процеса модернизације у 19. веку битно је утицала на даљу разградњу српског националног идентитета касније у 20. и 21. веку. За учествовање значајних српских интелектуалаца у овом процесу не би требало да буде много осуде, јер су они свеукупно гледајући дали значајан допринос линеарном повезивању раније пред-османлијског српског наслеђа са њиховим временом у коме су се дефинисале модерне грађанске нације. Врло је вероватно да тадашњи српски интелектуалци нису могли да буду потпуно свесни одређења улоге пост-османлијске Србије у времену експанзије англо-саксонског економског либерализма и немачког шуппетеровског економског концепта у геополитичкој светској констелацији тог времена. Ипак, кључни догађаји или процеси који су у девет-

69) Преднемањичке династије и династија Немањић су славили и Светог мученика Стефана као заштитника Србије и својих династија, тако да су немањички краљеви градили цркве Светог Стефана и испред личних имена својих синова престолонаследника стављали име Стефан.

70) Мирослав Тимотијевић, „Меморијал ослободиоцима Београда 1806.“, Наслеђе, 2004, iss. 5., стр. 25, 26 <http://scindeks-clanci.nb.rs/data/pdf/1450-605X/2004/1450-605X0405009T.pdf>

наестом веку непосредно или посредно утицали на деисторизацију културног кода и српске државотворности били су: језичке реформе Вука Караџића и Ђуре Даничића под водством управника бечке дворске књижнице Јернеја Копитара којима је, према признању Јернеја Копитара била прекинута дотадашња историјска књижевна и културна веза између Србије и Русије и Србија повезана са Хабсбуршком монархијом;⁷¹⁾ објављивање *Грађанског законика* 1844. године написаног на основу *Аустријског грађанског законика* који је проузроковао распад традиционалне српске задруге, урушавање традиционалних локалних политичких институција Србије (сеоских породичних домаћинстава, сеоских задруга и сеоских сабора) и незваничних друштвених институција (ауторитета оца породице, сеоског старешине, надређеног војног старешине и владара државе);⁷²⁾ заокрет тадашњег модерног размонашеног просветитеља Доситеја Обрадовића од традиционалног светосавског православља према Еберхартовој рационалној теологији;⁷³⁾ прихватање научно непоткрепљених исказа аустријског политичара Бењамина Калаја о српској историји и националном идентитету⁷⁴⁾ у званичној српској историографији и образовном систему на уштрб старих српских родослова и летописа и историјских записа разних светских античких и пост-античких историчара о српској историји на Балканском полуострву;⁷⁵⁾ одбацивање сачуваних списа Захарија

71) Aleksa Ivić, „Arhivska građa o srpskim i hrvatskim književnim i kulturnim radnicima 1740-1880“, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda III*, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd, 1926, str. 262-263; Golub Dobrašinić (Ur.), *Kopitar i Vuk*, Vukov sabor Tršić – Rad, Beograd, 1980.

72) Мирослав Ђорђевић, „Увод у грађанско право“, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004, стр. 71, цит. Драгољуб Стојановић, Оливер Антић; *Slobodan Jovanović*, „*Jovan Hadžić*“ у *Političke i pravne rasprave, Geca Kon, Beograd, 1908. стр. 87*; Лаза Димитријевић, Како живи наш народ, Инфинитас, Београд, 2010, стр. 194-196, Momčilo Isić, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*, *Ogledi* br. 9, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Zagorac, 2008. Beograd; Momčilo Isić, „Dete i žena u Srbiji između dva svetska rata“, у *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Biblioteka Helsinške sveske br. 23, Beograd, 2006. str. 157-159, cit. Istorijski arhiv Niš, Načelstvo sreza ražanjskog, k-1, br. 954, 1919; Драгољуб Ч. Симоновић, Укључивање земљорадника у самоуправне односе, Нолит, Београд, 1975, стр. 129.

73) Владимир Вукашиновић, Свети Сава и Доситеј Обрадовић – покушај новог читања, Издавачки фонд СПЦ Архиепископије Београдско-Карловачке, Београд, 2012, стр. 79-86

74) Бенијамин Калаји, Историја српског народа, прев. Гаврило Витковић, Државна штампарија, Београд, 1882.

75) Видети компаративно историјске записе Светог Саве, Ђорђа Бранковића, Јована Рајића, Захарија Орфелина, Милоша С. Милојевића, Симе Поп Лукина Лазића, Љубомира Стојановића и оригиналне историјске изворе Страбона, Херодота, Тацита, Амијана Марцелина, Приска, Прокопија, Јована Зонаре, Лаоника Халкокондила, Георгиса

Стефановића Орфелина са фонтовима српскословенске азбуке на којој су настала највреднија дела из области српског права и књижевности у средњем веку⁷⁶⁾; непотребно увођење Србије у рат против Бугарске 1885. године⁷⁷⁾; увођење парламентарне демократије која је иако прокламовано демократска у стварности ипак обухватала малобројне интересне групе и проузроковала до тада непостојеће свађе и поделе у становништву по идеолошкој основи;⁷⁸⁾ слабљење традиционалне локалне самоуправе и традиционалне улоге свештенства, учитеља и лекара у друштву и последична појава враџбина, лажних пророчанстава, дезорганизације и здравствених проблема у селима и градовима;⁷⁹⁾ увођење друштвених „модернизацијских реформи“ помоћу изградње репресивног полицијског и доушничког државног апарата,⁸⁰⁾ као и занемаривање образовања сеоског становништва и изградње инфраструктуре⁸¹⁾ и привреде⁸²⁾ у селима.⁸³⁾ На ове битне чињенице везане за изградњу модерне грађанске Србије надовезали су се у 20. веку закључци *Версајског уговора* из 1919. године на којем су поједини светски моћници јавно изражавали жаљење што је од тада Србија изгубила своје место у светској историји,⁸⁴⁾ а касније и закључци осталих битних међународних Конгреса на којима се одлучивала геополитичка констелација политичких снага у свету. Имајући у виду овакве по Србију осетљиве геополитичке околности 19. и 20. века, не би смело да се оштро осуђују понекад дискутабилни потези српских владара из

Кедрениса, Константина Филозофа, Данијела Фарлатија, Николе Томасеа, Ђон Вилконсона, Мавра Орбинија, Апендинија, Сипријана, Шафарика и осталих историчара.

76) „Захарија Орфелин (1726-1785) - Изложба поводом 250 година од Орфелиновог Плача Србији“, http://www.unilib.bg.ac.rs/o_nama/izlozbe/orfelin/orfelin.pdf

77) Живојин Мишић, Моје успомене, Београдски издавачко-графички завод, Београд 1985.; Слободан Јовановић, Српско-бугарски рат: Расправа из дипломатске историје, Дворска књижара Мите Стајића, Београд 1901.

78) Latinka Perović, „Žene i deca“, *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, стр. 21, Biblioteka Helsinške sveske br. 26, Beograd, 2006.

79) Лаза Димитријевић, Како живи наш народ, Инфинитас, Београд, 2010.

80) Čedomir Antić, „Jedan prilog političkom položaju žene u Srbiji u XIX veku“, *Nova srpska politička misao*, br. 3-4, Beograd, 1999, стр. 253–261.

81) Лаза Димитријевић, Како живи наш народ, Инфинитас, Београд, 2010, стр. 211; Владимир Ђоровић, „Земља Шумадија хајдучка, досељеничка и побуњеничка“, *Историјске Свеске Српско Наслеђе* бр. 3, март 1998.

82) Тихомир Ђорђевић, Србија пре сто година - XIX. век, Ethos, Београд, 2008, стр. 4.

83) Љубомир Павловић, „Како да се наш народ просвети“, Шабачки гласник 39, 11. јун, 1929, стр. 1; Драган Марковић, Отварање и затварање србијанског села, стр. 26.

84) (Ур. Мишо Вујовић), Србија друмовима, пругама, рекама, Принцип Бонарт Прес: Туристичка организација Србије, Београд, Чачак, 2007, стр. 29, цит. Жорж Клемансо

династија Теодоровић-Обреновић и Карађорђевић у том периоду. Владавину ових двеју пост-немањих краљевских династија је су обележили међусобни династијски сукоби и међупартијски сукоби на политичкој сцени грађанске Србије и једносмеран утицај бечког двора и осталих моћних западноевропских сила на судбину Србије. Али, за време владавине ових двеју династија остварено је увођење модернизацијских елемената, уметничких достигнућа и тековина западноевропске културе као што је оснивање Народног позоришта, Српске академије наука и уметности, образовних установа, националних музичких оркестара, учених друштава, и слично у дотадашњу образовно, инфраструктурно, комуникацијски и државотворну запуштenu Србију. Упркос тадашњим негативним геополитичким околностима по развој српске државотворности владари из ових династија успели су у границама својих могућности да очувају ранији историјски линеарни идентитет српске нације и државе по угледу на традицију некадашњих српских владара и достојанственика. Тако је карактеристично и за Теодоровиће-Обреновиће и за Карађорђевиће да су широм земље помагали градњу цркава и манастира које су остављали као задужбине српском народу, укључујући међу њима цркве-покајнице и цркве-захвалнице. По угледу на цара Лазара,⁸⁵⁾ царицу Милицу, патријарха Арсенија Чарнојевића, Карађорђа и друге владаре и достојанственике српске историје посебно су водили бригу да сачувају мошти светитеља на територији Србије.⁸⁶⁾ Узимајући у обзир голготу српске војске и народа у преласку до острва Крф у Првом светском рату и даље урушавање српског националног идентитета након тог догађаја многи историчари налазе замерке краљу Александру Карађорђевићу, министру Николи Пашићу и осталим српским политичарима на одлукама које су доносили у том времену. Ипак мора да се истакне чињеница да је краљ Александар својим чином упу-

85) Пакибитија, Свети великомученик цар Лазар, http://www.pakibitija.com/index.php?option=com_content&task=view&id=532&Itemid=92: Постоји предање да је патријарх Јефрем крунисао цара Лазара након смрти цара Уроша, сина цара Душана.

86) „Света Десница Јована Крститеља у Русији“, Православље, број 942, Служба за саопштења Митрополије црногорско-приморске, <http://pravoslavljje.spc.rs/broj/942/tekst/sveta-desnica-jovana-krstitelja-u-rusiji/>; „Пука Светог Јована Крститеља“, <http://www.youtube.com/watch?v=9dzdr9M-3Q8> Светигора, образник за вјеру, културу и васпитање, бр. 21-23 (Аранђеловдан 1993) и 24 (Божих 1994), Цетиње: У току Другог светског рата млади владар Петар Други Карађорђевић побринуо се да заједно са Патријархом Гаврилом Дожићем и свештеницима манастира Острог спаси мошти десне руке Светог Јована Крститеља, честицу Часног крста и Филермску чудотворну икону Богородичину и смести их на сигурно место пред свој одлазак из Србије.

ћивања молбе за спашавање српске војске руском цару Николају Другом Романову током Првог светског рата, након добијања потврдног одговора руског цара Николаја Другог на његову молбу⁸⁷⁾ успео индиректно да спаси стотине хиљада живота српских војника. Судбински незавидан положај српских владара и читавог српског народа пред избијање Првог светског рата, који може да се уопштено упореди са положајем свих владара на територији Србије у историји описао је тадашњи руски дипломата у Београду Василиј Штрاندман у књизи *Балканско успомене*.⁸⁸⁾ У том смислу Штрандман је доживео и записао и емотивну реакцију и сузе министра Николе Пашића на потврдан одговор руског цара Николаја српском краљу Александру око подршке преживелом становништву Србије.⁸⁹⁾ Међутим, након Другог светског рата све до данашњих дана и сами српски државни службеници су почели неким својим потезима да доприносе затирању српског националног идентитета. Поједина праисторијска археолошка налазишта, села, цркве и манастири које су након периода вишевековне турске османлијске колонизације обнављали српски владари у 19. веку, након Другог светског рата оштећени су или уништавани погрешном политиком просторног планирања и изградње хидроелектрана, ауто-путева и вештачких језера, најчешће без израде научних студија о процени утицаја на животну средину и студија о оправданости њихове изградње.⁹⁰⁾ Драстични примери небриге државе и народа за српско културно-историјско наслеђе и светиње у овом периоду били су отварање сточне пијаце у близини родне куће Светог Саве⁹¹⁾ и претварање цркве Самодреже у којој су се цар Лазар и српска војска причестили пред одлазак на Бој на Косову у

87) Василиј Николајевић Штрандман, *Балканске успомене*, Жагор, Београд, 2009, Petar Oračić, „Apel ruskom caru“, *Novosti*, 01. novembar 2009.

88) В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*.

89) Исто.

90) „Potopljena crkva koju su sagradili knez Milos i serdar Jovan Micic na Tari: Petar Otoranov, „Crkva Svete Trojice - Duhovski ponedeljak“, *Užice nekad i sad: Užice od 1945-1997.*; „Manastiri u Srbiji, Manastir Mileseva“, <http://www.discoverserbia.org/sr/section-blog/40?start=20>; „Crkve“, *Turisticka organizacija Pirot*, <http://www.topirot.com/TOPIROT/09-KISpomenici/Crkve.htm>; V. Kadić, „Izronio potopljeni Pivski manastir“, *Novosti*, 12. decembar 2011, V. Kadić, „Potopljena kulturna dobra“, Nacionalni park Djerdap, 01. novembar 2009. <http://www.npdjerdap.org/potopljena-kulturna-dobra/>; „Zaovine, potopljeno selo“, <http://www.alfadivingteam.com/lokacije/lokacije-srbija/potopljeno-selo-zaovine>

91) D. N. Petrović, „Umesto Savine kuće stočna pijaca“, *Vesti online*, 24. 07. 2011, <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/152726/>

јавни тоалет.⁹²⁾ Сличан догађај-процес који сведочи о помањкању демократских и националних капацитета српског државног и локалног институционалног апарата, односно о недостатку историјске и културне свести читавог једног покољења у Србији везан је ових месеци за вишемесечно скрнављење и претњу потапањем чудотворне српске духовне и историјске светиње – манастира посвећеног Светом Архангелу Михаилу, познатијег као „Ваљевска Грачаница“, саграђеног у доба династије Немањић.⁹³⁾ Претња потапањем Ваљевске Грачанице показује да у Србији, над *Одлуком Владе Србије* из 1997. године да је ваљевски манастир Грачаница споменик од изузетног друштвеног и државног значаја, као и над одлукама међународних институција задужених за заштиту културног наслеђа,⁹⁴⁾ већу снагу имају одлуке неколицине инвеститора и државних службеника о просторном планирању, изградњи хидроакумулационих објеката и судбини државних културноисторијских споменика. Од времена доношења одлуке о потапању манастира Грачаница упућивани су апели и петиције⁹⁵⁾ и изнешени разлози за његову заштиту разних хидрогеолога, правника, еколога, сеизмолога, инжињера, теолога, културолога, историчара, верника, монаха и становника овог краја.⁹⁶⁾ У међувремену гробља монаха, митрополита, локалних властелина и њихових породица која су смештена уз ваљевски манастир Грачаница су оскрнављена у процесу припреме манастира за потапање.⁹⁷⁾ Упркос непостојању правних и

92) Танјут, „Црква у Самодрежи поново претворена у јавни тоалет“ *Политика*, 10/06/2011, Београд, <http://www.politika.rs/rubrike/Hronika/Crkva-u-Samodrezi-ponovo-pretvorena-u-javni-toalet.lt.html>

93) Б. Пузовић, „Праисторијско гробље у порти Ваљевске Грачанице“, 07. 09. 2012, Новости, цит. археолог В. Арсић: „У близини манастира Ваљевска Грачаница налази се 3.000 година старо праисторијско камено утврђење које сведочи о најстаријој употреби камена на простору Србије“, затим гробља монаха, надгробне старосавне плоче посвећене Светом Архангелу Михаилу и стечци са натписима на древном старосрпском писму.

94) Службени гласник Републике Србије – Међународни уговори, бр. 1/2010.

95) У лето 2012. године Скупштини Републике Србије је након литије кроз град предата Петиција народа од 30.000 потписа којом се тражи ревидирање легалности и израда неопходне студије оправданости пројекта ове хидро-акумулационе бране.

96) „Енергопројект“, 1988, Београд, „Војна тајна – строго поверљиво“, [http://istinoljublje.wordpress.com/војна-тајна-о-потопу-ваљева/Будо-Нововић, „Живе на дну језера, а нису рибе“; 28.10.2012, Политика; Србел.нет, „ЈП „Колубара“ најављује потапање Ваљевске Грачанице“; Бранко Поповић, „Акумулација Ровни – слика потапања и роварења Србије“, 30. август 2012, „Spasavajuci Gracanicu – spasavamo sebe“, <http://istinoljublje.wordpress.com/2566-2/>, 4.11.2012.](http://istinoljublje.wordpress.com/војна-тајна-о-потопу-ваљева/Будо-Нововић,-%E2%80%9CЖиве-на-дну-језера,-а-нису-рибе%E2%80%9C-28.10.2012,-Политика,-Србел.нет,-ЈП-„Колубара“%E2%80%9Cнајављује-потапање-Ваљевске-Грачанице%E2%80%9C-Бранко-Поповић,-„Акумулација-Ровни-слика-потапања-и-роварења-Србије%E2%80%9C-30.-август-2012,-%E2%80%9CSpasavajuci-Gracanicu-spasavamo-sebe%E2%80%9C)

97) Биљана Живковић, „Грачаница све ближе потопу!“, 30.8.2012: <http://facebookreporter.org/биљана-живковић-грачаница-све-ближа-п/>; Србел.нет, „ЈП „Колубара“ најављује

геохидролошких допуштења за изградњу ове акумулације и иако је у оптицају била и судска забрана било каквих радова на рушењу, измештању, или потапању Манастира Ваљевска Грачаница и одбијена жалба ЈП „Колубаре“ на то,⁹⁸⁾ са градњом хидро-акумулационе бране се наставило због велике количине новца уложене у пројекат и због тврдњи надлежних за изградњу да су потребне дозволе у међувремену одобрене.⁹⁹⁾ Уз претњу потапања манастира Ваљевска Грачаница постоји и озбиљна претња уништавања и измене природних и културних ресурса у другим крајевима Србије без претходно одржаних јавних расправа о томе.¹⁰⁰⁾ Овакви примери дискутабилних и несистемски испољених одлука државних службеника о уништавању природних и културноисторијских ресурса на територији Србије показују да се за разлику од концепта „Држава против народа“ о којем се писало у српској књижевности и средствима јавног информисања у 19. и 20. веку, у последњих неколико деценија помала обрис новог концепта „Држава против државе“. Могуће решење за излазак из оваквог тренутно лошег стања државотворности Србије било би подсећање на некадашњи систем моралних вредности, односно на поштовање сваког појединог људског живота и културно-историјског споменика, на поштовање и неговање мира, образовања, уметности и правних и традиционалних закона и локалног и државотворног концепта социјалне солидарности. Један од корака у том правцу могло би да буде организовање школских излета, екскурзија и посета ученика основних и

потапање Ваљевске Грачанице“, 23. 09. 2012.

- 98) „Судска забрана било каквих радова на рушењу, измештању, или потапању Манастира Ваљевска Грачаница и одбијена жалба ЈП „Колубаре““ П. бр. 1731/2001 <http://istinoljublje.wordpress.com/суд-забрана-радова/>; П.бр.1731/2001, Општински суд у Ваљеву, +24.10.2001.год. , “Потврда Забране било каквих радова на Цркви”, Дн.бр. 2625/01Прим., опстински суд у Ваљеву 25.10.2001.год., “Одбијена Жалба ЈП Колубаре”, ИПВ (П) 43/01, Општински суд у Ваљеву, 21.11.2001. године
- 99) Бранко Поповић, „Акумулација Ровни – слика потапања и ровања Србије“, 30. август 2012, <http://saborsrba.com/zapisi/429> : Оно што зачуђује је да је првобитно планирани ниво воде од 333 метра накнадно измењен навише на 375 метара, што је угрозило манастир, и надлежни за изградњу хидро-акумулационе бране не одустају од те одлуке о премашивању првобитно зацртане коте.
- 100) „BraNE na Ibru – ne dozvolimo da nam uniste Ibar“, <http://www.branenaibru.net76.net/zaiprotiv.html>; <http://www.branenaibru.net76.net/dokumenta.html>; Sasvim prirodno: „Dolina jorgovana“, РТС, <http://www.youtube.com/watch?v=BKnt3YzPyI>; Б. Ломовић, “Унапред извињење Светом Сави“, *Politika*, 30.11.2012.: Према пројекту трасе Коридора 11 на удару асфалта би се нашли дрво-запис, старо 450 година, школа саграђена 1889. године, извор лековите воде Светог Саве коју је према легенди направио штапом Свети Сава, обновљени манастир из немањинког периода, прва црква задужбина кнеза Милоша и остале културне и природне знаменитости општине Савинац.

средњих школа занемареним градовима-утврђењима као што су Борач, Сталаћ, Стари Рас, Царичин град, Крушевац и Ћунис, ваљевској Грачаници, острвима Крф и Видо и разним музејима, етно-селима и осталим бисерима културно-историјског наслеђа у Србији и окружењу. Значајни кораци у том правцу били би и популаризација и компаративна анализа најважнијих српских правних закона, историјских хроника и књижевних дела у образовном систему и у средствима јавног информисања, затим отварање и популаризација библиотека и домова културе по селима и градовима Србије и инсистирање на бољој правној и конкретној заштити природног и културно-историјског наслеђа у Србији. Коректно увођење културноисторијски осмишљеног програма у образовни систем омогућило би цивилизацијски концепт самопоштовања и достојанства становништву Србије. То би омогућило обнову и развој српске привреде, културе и политике - на принципима међусобног поверења, поштовања, солидарности и сарадње становништва између себе самих, на принципима узајамног поштовања, мира и сарадње између припадника српских власти и народа, као и узајамног поштовања, мира и сарадње српске државе и народа са околним и осталим државама и народима.

ЛИТЕРАТУРА

- Barker, Ernest, *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Paleologue*, Oxford, 1957.
- Bryant, Jacob, *A New System in Ancient Mythology*, Vol. III, T. Payne, P. Elmsly, B. White, J. Walter, London, 1807.
- Du Cange, Caroli Du Fresne Domini, *Illyricum Vetus & Novum, Haeredum Royerianorum*, Posonii, 1746.
- Zonarae, Joannis, *Historica Annalum*, Patrologiae, Migne, Paris, 1864.
- Lactantius, Venantius Honorius Clementianus Fortunatus, *The Works of Lactantius: A treatise on the anger of God*, T. & T. Clark, 1871.
- Милојевић, Милош С., *Наши манастири и калуђерство*, Штампарија код "Св. Саве" Кнез Михаилова број 4, репринт издање "Никола Пашић", Београд, 1997.

- Oakley, Francis, *Kingship – the Politics of Enchantment*, John Wiley & Sons, 2008.
- Пириватрић, Срђан, „Улазак Стефана Душана у Царство“, Зборник радова Византолошког института XLIV, 2007.
- “Spasavajuci Gracanicu – spasavamo sebe”, <http://istinoljublje.wordpress.com/2566-2/>. 4.11.2012.
- Теодосије, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 5, Просвета - Српска књижевна задруга, Београд 1988.
- Трифуновић, Ђорђе, *Очевици о великој сеоби Срба*, Багдала, Крушевац, 1990.
- *Царски руски летопис*, прев. са староруског М. Витезовић, Завод за уџбенике, Београд, 2012.
- Штрандман, Василиј, *Балканске успомене*, Жагор, Београд, 2009.

Sanja Suljagic

SERBIAN NATIONAL IDENTITY FROM MEDIEVAL TEODULIA-STATE TO DEGRADATION OF MODERN STATE OF SERBIA

Resume

Saint Sava (born as Rastko Nemanjic) was a central person and figure in Serbian history and his legal and personal cultural heritage was crucial for establishment and endurance of Serbian national identity, statehood and system of moral values. Legacy of Saint Sava's good deeds and wise and peaceful establishment of Serbian medieval state and Serbian Orthodox Christian church was respected by main world leaders and officials of that time, from Roman Pope, Byzantine Emperor and Patriarch to Jerusalem Patriarch, Egyptian Sultan and others. Serbian medieval dynasty Nemanjic established a state based on a model of so-called „teodulija“ or a spiritual unity of Apostolic Christian Church and Empire as officially was confirmed in sixth „Novel“ of Emperor Justinian First's Code of Justinian. Later rulers of the Nemanjic dynasty confirmed Saint Sava's medieval Codex called Krmcija and added some specific medieval legal elements into the state code and other legal state documents. Following subsequent

centuries-long colonization of Balkan peninsula by Ottoman Empire, post-Ottoman modern Serbian state officials re-established national Constitution and other legal codes, but it was only a surface factor of formalization of the statehood and did not provide tenure guarantees of human rights of majority of Serbian people in practice. Author of the text noted that not even current generation of Serbian people could provide guarantees for preservation of some very important cultural and historical monuments such as a monastery Gracanica in Valjevo region and other monasteries and cultural and historical monuments that are guaranteed protection by national and international legal documents. Some of these monuments were devastated by construction of hydropower stations, artificial lakes and highways or have been threatened by announcements on future construction of such objects without provision of scientific assessment of their impact on environment and feasibility of their building. The author of the text proposed a return to former traditional system of moral values that encompasses respect for human life and human rights, peace, education and social solidarity as one of important steps within a process of re-building of current fragile legal and moral system in Serbia. One of steps in that direction could be organization of school trips and excursion to forgotten and unattended tourist spots such as a medieval Serbian city Borac, Stari Ras, Krusevac, Caricin grad, islands of Corfu and Vido and other cultural and historical sites in Serbia and abroad, along with re-popularization of Serbian medieval and subsequent legal codes, historical chronicles and novels in national education system and media and better legal protection of Serbian natural, cultural and historical heritage.

Kew Words: Serbian national identity, Saint Sava, Krmcija legal codex, Nemanjic dynasty, teodulija, modern Serbian state, protection of historical and cultural heritage.

*Ђуро Бодрожих**
Институт за политичке студије, Београд

РЕЛИГИЈА И ИДЕНТИТЕТ НА БАЛКАНУ**

Сажетак

Предмет овог рада је анализа узајамног односа религијског и етничког идентитета на простору Балкана. Рад је из домена културне историје народа који овај простор настањују. Иако постоје битне разлике између верског и етничког идентитета, између њих постоји сличност, јер и један и други проистичу из сличних културних мерила, узајамно се преплићу и подупиру. Балкански простор није никакав изузетак, постоје бројни примери да се оно што је у почетку било верска заједница претвори у етничку заједницу чији се идентитет заснива на верским мерилима диференцијације. Уколико Балкан није изузетак добар је пример: улазак у верску заједницу значио је и улазак у народносни корпус, излазак је представљао кидање етно-културних веза. Овим радом настојимо указати на порекло и историјски контекст овог процеса. У раду је коришћен културно-историјски метод, као и социолошки метод.

Кључне речи: Словени, религија, нација, идентитет, православље, римокатолицизам, ислам.

По најстаријим изворима, поткрепљеним каснијим истраживањима, Словени су били монотеисти. Веровали су у једног – врховног бога. Тај, једини, небески бог, кога су познавали сви Словени био је господар целокупне природе, али се он није бавио животом појединачног човека и његовом судбином. Појединац,

* Научни сарадник

** Овај рад је настао у оквиру научног пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

његов живот и судбина, зависили су од нижих, човеку сличних, божанстава. Последње божанство била је Морена – она која спроводи душу после смрти. Није било посебног свештеничког сталежа, храмова и општег богослужења. Сваки отац породице био је уједно и свештеник (жрец). Он је обављао богослужбене радње, приносио жртве и вршио верске обреде. А све се то чинило под ведрим небом, на обалама река и ободима гора, поред заложеног огња.¹⁾ „Наћи ћемо народ без храмова, кому су олтари уз врела и гајеве, кому се сила његовога највећег бога громовника одсијева у трацих сунчаних, у јасној зори, у звијезди даници и у блиедом мјесецу, а између неба и земље врве и гоне се свјетли и тамни дуси“.²⁾ Обредне радње чињене су на врховима гора одакле пуца поглед на племенску земљу. Уколико би се то чинило код вода онда увек код текућих и бистрих, живих вода. Веровало се да се у њиховом вечном току огледа сила светлог бога, да су само у таквој води живели светли духови који су примили жртву и њен миомирис носили пред престо врховног божанства. А никако у стајаћим водама.³⁾

Словени су, што се види по погребним обичајима, веровали у бесмртност душе. Душа не умире заједно с телом, већ, кад тело умре, она у виду даха или ветра, одатле и корен речи, излази на уста и наставља живот враћајући се свом извору. По веровању старих Словена душа је искра оног вечног огња, затворена у тело, којем се по смрти враћа. Зато се, кад неко умре, и данас каже: угашио се, утулила му се свећа или затрло му се огњиште. Кад се за неког каже да је плануо „као огањ живи“ значи да се свом душом узбудио.⁴⁾ По Веселину Чајкановићу, главно место у старој српској религији заузима култ предака. Он је, према истом аутору, задржао своје место и у новој вери: „Без претеривања може се рећи да се *цела српска религија своди на култ предака*“.⁵⁾ А то није ништа друго до веровање у бесмртост. Све религије су, пише Мигел де Унамуно, настале из обожавања мртвих, а то је, у ствари, обожавање бесмртности.⁶⁾

1) Перо Гавранић, Политичка повијест хрватског народа: од почетка до данас, Загреб, Штампарија и литографија Албрехта, 1895, стр. 107-110.

2) Тадија Смичиклас, Повиест хрватска I, Загреб, Матица хрватска, 1882, стр. XXIII.

3) Исто, стр. 120.

4) Исто, стр. 127.

5) Веселин Чајкановић, О магији и религији, Београд, Просвета, 1985, стр. 264.

6) Мигел Де Унамуно, О трагичном осећању живота, Београд, Дерета, 1990., стр. 37.

Како код Словена није било организованог свештенства или храмова за јавно богослужење, није било ни онаквог отпора примању хришћанства какво би се морало очекивати да је постојао какав свештенички сталеж, који би их од тога одвраћао; ако ни због чега другог, а оно да сачувају своје привилегије, своје приходе и свој друштвени положај. А и основна хришћанска идеја, о једном Богу, није им била страна јер су је и сами већ имали. Хришћанство није дало нови термин за божанство, већ је та реч остала иста и данас је у свим словенским језицима иста – Бог. Дакле она иста која је коришћена и у претхришћанским, незнабожачким временима: Стрибог, Дажбог, Црнобог.⁷⁾

Али то не значи да је христијанизација текла лако и без отпора. Напротив. Томе је доприносила и чињеница да је старо веровање било један заокружен систем. „Што више будемо улазили у познавање наше старе религије, све ћемо се више и, можемо рећи, пријатније изненађивати кад видимо са коликим су широким интересовањем и са коликом су доследношћу наши преци, на подлози ових веровања, створили читав религијски систем, у коме није било празнина и у коме ниједан проблем није остао постављен и нерешен.“⁸⁾ Прелазак с многобоштва на хришћанство ишао је код Срба доста споро. Процес христијанизације који је започео крајем VIII завршен је тек у време Светог Саве.⁹⁾ Један од разлога је и то што је хришћанство проповедано на туђем језику, а његови проповедници нису били превише обазриви према осећањима старих Срба за своју древну веру, отачко предање и укорењене обичаје. Било је и страха да се с новом вером не утврди и превласт странаца.¹⁰⁾

Прве записе о Словенима оставили су страни путописци којима није, или барем није све, веровати. Били су то представници другачијих цивилизација, охоли на своју прошлост или традиције, па су и њихови записи о Словенима, у којима су видели само варваре, често више карикатура него веран опис виђеног. Али има и записа којима је тешко оспорити веродостојност. Један стари запис о Словенима казује: „тако су снажан и страشان пук, да им нитко на

7) Луј Леже, *Словенска митологија*, Нова Пазова, Бонарт, 2003, стр. 43, 44.

8) Веселин Чајкановић, *Стара српска вера и митологија*, Београд, Српска академија наука и уметности: Српска књижевна задруга, 1994, стр. 29.

9) Радослав М. Грујић, *Православна српска црква*, Београд, Геца Кон, 1921, стр. 1.

10) Исто, стр. 5, 6.

свиету не би одољети могао, када не би били поциепани у множини жупанија и обитељи“.¹¹⁾ У грчким записима о Словенима казује се да међу њима влада атактија (безредност) и анархија (безвлашће). „Ни у чем нису сложни међу собом; кад се једни у нечем сложе, други одмах оборе то њихово решење, јер сви гаје један према другоме „вражду“ и ни један неће другоме да се потчињава“.¹²⁾ Поцепаност и одсуство склоности ка организованом политичком животу главни су разлог зашто историја ове расе има онако жалостан ток. А изгледало је у једном трнутку, кад су словенски народи запосели половину Европе, да ће бити другачије, да ће они бити господари Европе и одлучујуће упливисати на њену историју. Разлог зашто се то није догодило разабера се из оног што казују наведени историјски записи. А, потом је дошла подела која је дефинитивно поделила словенски етнос. Јер верске разлике нису мале разлике, већ највеће које познаје људска историја. То превиђају само људи заслепљени секуларизмом и уз то склони да све сукобе објашњавају упућивањем на Фројдов ‘нарцизам малих разлика’. „Миленијуми људске историје су показали да религија није мала разлика него, могуће, најдубља разлика која може да постоји међу људима.“¹³⁾

Само тако се може објаснити да су људи истог порекла и из истог села могли остати туђи једни другима. „У Босни, на пример, не постоје готово никакве везе између књижевног стварања франевачких проповедника, православних калуђера и муслиманских дервиша, и ако су људи живели готово кућа до куће и имали, у главном, исту судбину.“¹⁴⁾ Из тог разлога, наставља Ђоровић: „Ми смо ма колико сродни, били туђи једни другима. Срби су имали више духовних и књижевних веза са Бугарима и Русима, него са Хрватима.“¹⁵⁾

Између Рима и Цариграда

Христијанизација јужнословенских народа започела је на балканском простору, на којем су се обрели након напуштања закар-

11) Перо Гавранић, Исто, стр. 113.

12) Пантелија Срећковић, Историја српскога народа, Београд, Краљевско-српска државна штампарија, 1884, стр. 42.

13) Самјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Подгорица, ЦИД, 1998, стр. 281 и 282.

14) Владимир Ђоровић, *Покрети и дела*, Београд, Геца Кон, 1921. стр. 105.

15) Исто, стр. 104.

патске прадомовине, на простору где су се сударале две вере и две цивилизације – простору који је поприште сукоба Истока и Запада. „Народи се на старој позорници појављују увек са новом снагом и у старом заплету.“¹⁶⁾ На историјску позорницу Европе, којом су у првим вековима доминирали Грци и Римљани, ступили су нови народи Германи и Словени „да замрсе историју, која до тада бијаше врло једноставна“.¹⁷⁾ Стари заплет у који су упали Словени довео је до поделе која ће трајно одредити њихову историју. Морамо кренути поиздаље да би смо знали како и зашто се то догодило.

Франачки краљ Карло Мартел зауставио је у бици код Поатјеа 732. надирање ислама ка европском Западу. Ова победа, уз још неке разлоге, препоручила је франачког владара папи да у њему почне гледати обновитеља империје римских цезара, а у служби његових циљева. Године 739. Гргур III упутио је позив Карлу Мартелу да преузме звање императора. Он је то одбио, али, једанаест година касније, његов син, Пипин, је пристао да по папском овлашћењу прими краљевску круну. Коначно, године 800. син овог Пипина, Карло Велики, крунисан је од стране папе за цара „Свете Римске империје“. Тиме је васкрсла мисао о обнови Римског царства, али до њене практичне реализације никад није дошло. Феудална расцепканост била је непремостива препрека и Карлу Великом и његовим наследницима на овом трону који је упркос петстогодишњем постојању остао само фикција. Прави господар ситуације био је, заправо, папа. Није било ниједне световне силе која би се могла супротставити његовој моћи. Једино је његова моћ била у стању да превазилази феудалне међе и забране, а он се тиме знао послужити.

Крунисање Карла Великог донело је у политичкој сфери оно што ће у области вере донети каснији раскол у цркви. Тим крунисањем погажено је дотадашње веровање и нарушен утврђени ред да може постојати само једно једино царство и једна једина хришћанска црква. И у Риму су полазили од тога да може постојати само једно царство. Крунисање Карла Великог није ишло за тим да се створи још једно царство, већ да новопроглашени цар замени византијског. Уздизање Карла Великог у Византији су примили као узурпацију. И једна и друга страна су наставиле да говоре о јединственој екумени на чијем врху стоји једно једино царство, али у

16) Ернст Јингер, „Гордијев чвор“, Чачак, Градац, Год. 18/1990, бр. 92, 93, 94, стр. 129.

17) Перо Гавранић, Исто, стр. 7.

стварности, од 800. године, постојала су два царства, једно на Истоку, а друго на Западу. „Васељена се распала у два дела, различита и у културном и у језичком и у етничком погледу.“¹⁸⁾

Крунисање Карла Великог, дело папства из 800. године, представља тренутак одвајања западне културе од византизма, с распадом Карлове империје назиру се границе потоњих западних држава и обриси једне нове културе чији ће носиоци бити те државе. Управо у време кад западне земље и народи излазе из византијског културног круга, Византија распростире свој утицај и „додаје свом генију на Северо-истоку Југо-Словене, а касније и Русију“.¹⁹⁾ Византијска култура је заменила грчко-римску и претходила романско-германској култури. Имала је „своје специфичне карактеристике, своја општа, јасна, строга и разумљива начела и своје одређене историјске последице“.²⁰⁾

Године 731. у новембру, папа Григорије III, сазвао је у Риму сабор западних епископа на којем је, поред осуде иконоборства, донета и одлука о одлучивању од цркве цара Лава. Овим је, слажу се историчари, утрт расцеп између Истока и Запада, који ће после послужити као основа расцепа у цркви.²¹⁾ Напрслина у односима латинског Запада и грчког Истока зачела се 731. године, временом се ширила чему су доприносили разлози политичке природе, као и културне разлике. Исток је критиковао више новотарија које су уведене у Риму видећи у њима одступање од изворних хришћанских начела: због увођења чистиштва, због принудног целибата за свештенство, зарад ускраћивања права свештенику да врши миропомазање крштених. До коначног раскида дошло је због одбијања православне Цркве да прими папско *Filioque* као додаток Nikeјском символу вере којим папа, на своју руку, уводи правило према коме Свети Дух исходи из Оца и из Сина.²²⁾ Предање везује раскол за 1054. годину, кад је папски нунције Хумберт оставио на олтару Свете Софије писмо којим се цариградски патријарх и његове присталице искључују из Цркве.

18) Георгије Острогорски, Историја Византије, Београд, Народна књига: АЛФА, 1998, стр. 191.

19) Константин Леонтјев, Византизам и словенство, Београд, Логос: Ортодос, 1994, стр. 11.

20) Исто, стр. 9.

21) Никодим Милаш, Православна Далмација, Нови Сад, Издавачка књижарница А. Пајевића, 1901, стр. 40.

22) Петр Смирнов, Истори Христианскои православной церкви, Москва, Крутицкое патриашее подворје, 1998, стр. 118.

Црквени раскол

Година 1054. се често узима као почетак раскола. У ствари, то је више био неуспео покушај помирења страна у сукобу, које већ нису биле у добрим односима. У намери да се превазиђу разлике и спорови, сусрели су се те године изасланици папе Лава IX са патријархом Михаилом Керуларијем.²³⁾ Међутим, полемика не само да није окончана већ се и наставила, с придодатим разлозима. Од тог времена у свим црквама на Истоку престало је помињање римског папе при богослужењу.²⁴⁾ Пустошења, пљачка и злочинства почињена у Крсташким ратовима придодали су верској конфронтацији и нетрпељивост која је имала јасне националне црте.²⁵⁾

У време кад је сав словенски народ, без обзира на етничку припадност, био у једној, истој, православној вери, почеле су размирице између Рима и Цариграда. Управо с IX веком почиње папство показивати оно лице каквим га данас знамо, какво је дотад било непознато. У првих осам векова сва васељенска црква признавала је првенство римског првосвештеника и посматрала га као првог по части међу црквеним првостолним епископима. По власти он је сматран равним осталим првостолним епископима. Нико није ни помишљао да он, чињеницом што столује у старој престоници државе, има нека посебна права и нарочиту власт над васељенском црквом. Исто тако, у питањима вере и морала, као и у другим питањима опште-црквеног карактера, признавала се непогрешивом само и искључиво власт Васељенског сабора коју су сви епископи, без обзира на место престола, признавали и безусловно јој се потчињавали. У IX веку све се преокреће и полаже се темељ теорије о папском примату. Први папа који је истакао претензију на власт над целом васељенском црквом био је Адријан I. Настанку овакве амбиције допринеле су и политичке околности. Нарочито чињеница да је папа неколико година раније постао и световни владалац припомогла је да он затражи и власт над другим епископима у цркви. Он је први изнео тезу да власт у цркви потиче од апостола Петра и да ју је он предао својим наследницима у Риму, а да други

23) Јован Мајендорф, *Византијско наслеђе у православној цркви, Краљево, Епархија жичка, 2006*, стр. 28.

24) Петр Смирнов, Исто, стр. 118.

25) Јован Мајендорф, Исто, стр. 28.

имају слушати и потчињавати се. Међутим, како је ово било лакше рећи него спровести, ваљало је да прође скоро један век да се ова идеја прими и узме маха.

О Божићу 857. године на патријаршијски престо у Цариграду ступио је патријарх Фотије, а у априлу 858. године на папски трон у Риму попео се папа Никола. Оба ова човека одликовали су се снагом духа и чврстином воље.²⁶⁾ Дочим се устоличио, папа Никола, узео је на себе да докаже канонску заснованост идеје о папском примату коју је посејао папа Адријан. Он ће доказ зато потражити у Псеудоисидоровим декретима и читавом свету као божански налог објавити следеће: папа римски има сву пуноћу власти како у судским, законодавним и административним питањима све цркве. Исто тако, утврдио је, он ту пуноћу и непогрешивост има и у питањима вере и морала; он је епископ све васељенске цркве, а сви други епископи само су његови опуномоћеници и намесници као што је он намесник Христов на земљи и, према томе, он је и изнад васељенских сабора чији закључци постају обавезни када их он потврди.²⁷⁾

Политичке прилике на Западу, нарочито слабост наследника Карла Великог, помогле су папи Николи да на Западу наметне теорију о папству. На Истоку су ствари стајале другачије. На највишем епископском престолу стајао је Фотије, с не мање енергије и одлучности да узврати противнику из Рима. Започела је жестока борба која ће имати далекосежне последице по читав хришћански свет. Нарочито ће словенски народи и њихове земље осетити сву фаталност ове борбе.²⁸⁾

Свршило се тако да је папа, на сабору у Риму 862. године, одузео Фотију звање патријарха. Фотије је узвратио сазивањем сабора у Цариграду 867. године и прогласио Николу одељеним од цркве. Расцеп у цркви већ тад је био готова ствар. Николин наследник, Адријан II, кренуо је стопама свог претходника. До затишја је дошло кад је овог заменио папа Јован VIII, који је за тренутак одступио од смера својих предчасника. Није га на то понукала брига за јединство и пуноћу цркве, већ спољашња опасност. Сарацени су се искрцали у јужној Италији и њему је требала војна помоћ са Истока, као и време да се на Западу утврди моћ новог цара који ће

26) Георгије Острогорски, Исто, стр. 224.

27) Петр Смирнов, Исто, стр. 116, 117.

28) Никодим Милаш, Исто, стр. 69.

свагда бити одан Риму. Поради овог су отправљени посланици у Цариград, са предлогом да се ту састане један општи сабор којим би се успоставило црквено јединство, а све од раније да се преда забораву. Сабор је одржан у Цариграду 879. године. Успостављено је јединство између Рима и Цариграда и настао је између њих мир. Али тај мир и јединство трајали су таман толико колико и разлози који су папу определили да их затражи. Кад су се политичке прилике измениле, кад је опасност минула и кад се нису испунила очекивања да ће му за учињени мир бити дарована Бугарска, променила се и политика овог папе. Он се вратио на пут својих претходника и мира између Рима и Цариграда нестало је заувек.

По мишљењу неких историчара западне цркве, којима ауторитет признају и западни богослови, какав је Fleury, овакви папски захтеви произилазе из њихових амбиција у погледу вршења световне власти. Сличних амбиција није било међу епископима источне цркве јер они никакве световне власти нису имали. Никада нису посегнули за некаквим лажним декретима по основу којих би захтевали световну власт за себе, било да је непосредно врше или да им се њени носиоци покоравају. Између осталог и зато што је грчки свет, за разлику од оног на западу, био далеко образованији, свако је могао читати Свето писмо и каноне светих отаца и знати шта они налажу. Западни владаоци били су обичне незналице, веровали су свему што су им латински попови говорили, без било какве могућности да им у било чему словом противурече или оспоре аутентичност докумената који су се одједном појавили у папским рукама. Они су били далеко од тога да би себи или латинским фратрима могли поставити питање, како то чини овде поменути историчар, питајући: „Па је ли могуће, да се у XI веку открила нека мудрост, која је непозната била свима пређашњим вековима?“²⁹⁾ А кад је просвећеност на Западу оспособила људе да, упућени у верска питања, уоче незаконите претензије и одступања од изворних начела на којима почива хришћанска вера и организација хришћанске цркве, папство је одговорило жестоким мерама инквизиције.³⁰⁾

Да се сви људи нису држали папске ортодоксије казују не само многи отпори и побуњенички покрети чију појаву ни сва суровост инквизиције није могла запречити, већ и уложени напори водећих

29) Никодим Милаш, Пропаганда, њезин постанак и данашња уредба, Београд, Прва удеоничка штампарија, 1889, стр. 13.

30) Петр Смирнов, *Исто*, стр. 118.

римокатоличких теолога, попут Анселма или Томе Аквинског, да хришћанско учење подупру рационалним доказима заснованим на искуственој основи. Све то казује да римски образац религијског веровања није имао општу подршку – нешто што се подразумева: „Јер, људи обично не троше много труда на покушаје да докажу нешто што је општеприхваћено као истинито“.³¹⁾

Идеја о хармонији две власти, где се у духовним стварима цар подређује папи, а у стварима земаљским папа цару, како би једна и друга служиле хришћанском идеалу спасења, није се испунила у историјском животу. Те две власти су иступиле као огорчени противници чије су огорчене борбе испуниле велики период европске историје. А та историја најмање је била мирна, а мотиви њених актера најмање хришћански.

Концепција по којој би црквена и државна власт морале остати одвојене, свака у свом делокругу и са својим достојанством показала се неодрживом. Границу између две власти, по којој би црква имала власт у свим стварима које се тичу спасења људске душе, а држава у пословима који се тичу осигурања земаљских добара и њихове расподеле, у теорији је лако повући. Али, кад ту границу треба практично применити, тумачења су била крајње произвољна. Папа (Гргур VII) се није задовољавао моралним приматом који му даје Августин, већ захтева за себе и политички и правни примат, он захтева да буде и врховни судија и врховни ленски господар, а цареви и краљеви његови вазали. Он се проглашава намесником Божјим и посредником између неба и земље. По том становишту, које је одлучно заузео Бонифације VIII, изнад њега је једино Бог и свака власт земаљска мора му бити подложна. И духовни и световни мач морају бити у власти папе. Духовним мачем руководи сама црква, световни се оставља земаљским властима да га користе, али онако како папа наложи, по његовој оцени и наредби. У панегирицима папи, од стране римокатоличких теолога, готово се понављају речи које су негдашњи римски оратори упућивали својим цезарима, обоготворавајући их. „Цар света“ – говори оратор Трајану – „од сада је слободан и избављен од брига које почивају на божанству; он се сада бави само бригом о небесима, од оног времена кад је теби поверио да га представљаш пред људским родом“.³²⁾

31) Тревор Линг, *Исто*, стр. 332.

32) Плиније, Писма – Према: Л. Тихомиров, *Монархија*, Београд, Укронија: Логос, 2008, стр. 113.

Сукоб између присталица апсолутне папске власти и присталица самосталности државне власти у световној сфери, а чије је поприште била Италија, познат је као сукоб гвелфа и гибелина. Са страшћу једне велике и осетљиве душе, која није могла остати равнодушна на несреће и патње свог времена, умногоме проузроковане папском амбицијом на световну власт и сукобима који су одатле потекли, проговорио је Данте Алигијери. Он је најистакнутији представник гибелинског схватања. Бонифације VIII за себе је устврдио: *Ego sum Caesar, ego sum Imperator!* Овог папу, зарад тога што је издао хришћанску идеју спаса зарад земаљске власти и богатства, Данте Алигијери ће преселити у пакао. Дантеово полазиште је да дух и материја представљају два засебна животна круга, с посебним својствима и посебном логиком, али су оба изишла из истог божанског крила и сваки је, на свој начин, у служби Божје воље. Пред човеком постоје два циља којима тежи: „срећи у овом животу, која се састоји у практиковању властите врлине, коју симболизује Земаљски рај; и срећи у вечном животу, која се састоји у уживању божанске визије до које се властитом врлином не можемо успети без помоћи светлости Божје, и која се подразумева под рајем Небеским“.³³⁾

Из ове поставке следи и теза о паралелном постојању, немешању и међусобној независности, две власти: духовне и световне. Између ове две власти не постоји однос упоредив са сунчевом и месечевом светлошћу где би духовна власт била сунце од које световна власт добија своју светлост. Достојанство царства не долази од ауторитета понтифика.³⁴⁾ И једна и друга власт представљају сунце, два сунца на небу хришћанства: једно осветљава пут ка спасењу душе, а друго ка земаљској срећи.

Да све, па и религија, пропада напуштањем изворног начела, сматрао је још један од италијанских гибелина – Николо Макијавели. С погледом на оно што се догађало у римској цркви он каже: „А не може – вели он – бити бољи доказ о њезину опадању него кад се види како су народи који су најближи римској цркви, глави наше вјере, најмање религиозни. А тко помисли на њезине темеље, и види колико се од њих разликује садашње стање, зацијело ће сматрати да се приближила пропаст или бич Божији“.³⁵⁾ Римској

33) Данте Алигијери, Монархија, Београд, Укронија, 2004, стр. 175.

34) Исто, стр. 173.

35) Николо Макијавели, Расправе о првој декади Тита Ливија, I, 12, Изабрано дјело, Загреб, Глобус, 1985, стр. 176.

цркви и њеном свештенству, сматрао је Макијавели, Италијани дугују што су „постали безвјерци и зли“, али и још нешто, од тога горе, што је узрок њихове пропасти: „То је да је црква ову нашу земљу држала и да је држи у неслози“.³⁶⁾ Макијавели криви папску столицу што Италија никад није добила једног владоаца и постала једном јединственом земљом. Сама није могла освојити Италију, а није дозволила другом да је освоји и обједини, па је земља без једног вође и потребног државног јединства постала пленом странаца. Ако бисте, указивао је, некој земљи послали римску курију, да тамо борави, учинили би сте јој већу несрећу него што би јој иједан догађај могао донети.³⁷⁾

Православна црква није могла другачије примити установу папства него је, у самом старту, осудити као установу против Јеванђеља. Због тога је православна црква, верна апостолском предању и старом реду, од папства прозвана јеретичком. То је био одговор Рима на ово противљење. Учинио је то први папа Лав XI половином XI века. С обзиром на положај, који је папа имао у оквиру римске цркве, било је јасно да ће га у изнетом ставу следити целокупна римска црква. Један од класичних римских богослова, којег држе светим, Бонавентура рећи ће да су православни, због тог што уче да Свети Дух исходи само од Оца, прави јеретици. Његово мишљење о православној цркви као јеретичкој остаће у римској цркви непромењено за сва потоња времена. Једино су спољашње околности, везане углавном за политичке прилике, могле бити узроком да се овај став јавно не износи, па би Рим, уместо да православну цркву назове јеретичком, милостиво умекшавао мишљење зовући је само шизматичком. Како су разлози били спољашњи, тако се и ово умекшавање могло чути у спољашњим контактима и изјавама намењеним спољашњости. У унутрашњим односима став који је заузео Бонавентура није се мењао. Сведоче то сви списи догматског и доктринарног карактера у којима се помиње православна црква. Да нема разлике између шизматика и јеретика и да су према томе православни чисти јеретици, слажу се римски филозофи, богослови и службено учење римске цркве.

У једном декрету флорентинског сабора казано је: „Света римска црква чврсто верује, да нико, који не припада католичкој цркви, не само незнабошци, него ни јудеји, ни јеретици, ни шизматици, не

36) Исто, стр. 177.

37) Исто.

могу ући у царство небеско, него ће сви поћи у вечни огањ, који је спремљен за ђавола и његове анђеле, ако се пред смрт не обрате тој цркви.“ А папа Пије IX, једном конституцијом из 1869. године, вели: „Проглашујемо, да великој екскомуникацији подлежу шизматици и сви они, који неће да признаду и уклањају се од послушности римског свештеника“. Римска црква, а ради отклањања шизме, установила је посебну мису коју њени свештеници морају периодично служити да нестане шизме, односно православне цркве.³⁸⁾ „Из свега овога – закључује Никодим Милаш – по учењу римске цркве следи, да они, који припадају православној цркви, гори су јеретици од самих протестаната, да су једнаки незнабошцима и јудејима, да им никаква спасења нема и да ће поћи у вечни огањ – јер не признају папе.“³⁹⁾

Може се понављати синтагма о „два плућна крила“ коју је изговорио Вјечеслав Иванов након службе у базилици Св. Петра у Риму, 14. марта 1926, изражавајући радост „што са оба плућна крила може удисати живи ваздух хришћанства“⁴⁰⁾ и тиме исказивати став о једном хришћанству и хришћанском јединству; то остаје само фраза. Поред различитих схватања појединих хришћанских појмова и питања, попут горе поменутих, постоје и наглашене разлике у самом приступу вери и њеним начелима које, упркос свим сличностима, због своје важности, јесу разлог „да су се два крила хришћанства развила у малтене посебне врсте религија“.⁴¹⁾

Вера: одредница националних идентификација

У сукобу Истока и Запада, Рима и Цариграда, словенски народи наћи ће се на обадве стране па „је у овому сузбоју двију себи противних културних сфера пао жртвом наш народ, да је један те исти народ у две ове велике струје салио своју повиест, да је източна страна народа под именом србским развила свој особени државни и културни живот, а западна под именом хрватским, да је једному постао Цариград метрополлом, а другому ... Рим.“⁴²⁾ Словенски народи наследили су и последице сукоба који је папском амбицијом на свеопшту власт замeтнут између Рима и Цариграда

38) Никодим Милаш, Пропаганда, њезин постанак и данашња уредба, стр. 17.

39) Исто.

40) Томаш Шпидлик, *На изворима Европе*, Београд, Партенон, 2007, стр. 36.

41) Тадија Смичиклас, Исто, стр. XXIV.

42) Тадија Смичиклас, Исто, стр. XXIV.

и наставио се кроз повесно време. Без да се обрати пажња на узрок овог сукоба, његову жестину и последице, не може се проникнути ни у оно што је донела балканска историја.

Преко овог простора пролазила је граница између Западног римског царства и Византије, после ће то бити међа између римокатолицизма и источног православља. Супарништво између Рима и Константинопоља, који су се већим делом средњег века борили за утицај на овом простору, постало је израженије и сложеније доласком треће велике религије, ислама.

Турска држава, милет систем, давао је значајно место верским формацијама као главном носиоцу колективне идентификације, тако да су „политички релевантни идентитети дефинисани су верским речником“.⁴³⁾ У османлијском царству народи су груписани према верској припадности. Сви припадници исламске заједнице сматрани су једним народом. Турци су избегавали, нису ни волели, употребљавати своје етничко име. Реч Турчин за њих је био синоним за анадолијског сељака.⁴⁴⁾ „Тако се догодило да је посред јужнословенских земаља повучена линија која је, без обзира на снажне флукутације, углавном ишла Дунавом, Савом, Уном, Динарским планинама. Тај зид раздвајања поделио је српско-хрватски расни и језички комплекс у два дела, а његова сенка, у којој се одвијала језовита историја у трајању четири столећа, морала је на рубовима са обе стране као терет да притискује до у далеку будућност.“⁴⁵⁾

Мењале су се државе, пореци и режими, спољашњи живот је узимао другачије облике, мењао правце и смерове, али је унутрашњи живот, са својим веровањима, надама и страховима, остајао је на своме месту, непромењен. То „је потискивано у ону мрачну позадину свести где живе и превиру основна осећања и неуништива веровања појединих раса, вера и каста, и ту, привидно мртва и покопана, спремају за доцнија далека времена неслућене промене и катастрофе, без којих народи, изгледа, не могу да буду, а ова земља поготову“.⁴⁶⁾

43) Гер Дејзингс, Религија и идентитет на Косову, Београд, Библиотека XX век, 2005, стр. 47.

44) Милорад Екмечић, Дуго кретање између клања и орања, Београд, Завод за уџбенике, 2007, стр. 23, 24.

45) Иво Андрић, Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине, Београд, Просвета, 1994, стр. 26.

46) Иво Андрић, На Дрини ћуприја, Нови Сад-Београд, Матица српска-Српска књижевна задруга, 1965, стр. 191.

Само су природне катастрофе попут земљотреса или поплава, попут оне описане у Андрићевој *На Дрини ћуприји*, могле учинити да се припадници различитих верских заједница, барем на тренутак, осете људима од једне судбине. Историјске катастрофе их нису зближавале, већ су доносиле нове сумње и продубљивале стару мржњу. „Четири вере живе на овом уском, брдовитом и оскудном комадићу земље. Свака од њих је искључива и строго одвојена од осталих. Сви живе под једним небом и од исте земље, али свака од те четири групе има средиште свог духовног живота далеко, у туђем свету, у Риму, у Москви, у Цариграду, Меки, Јерусалиму или сам бог зна где, само не онде где се рађа и умире. И свака од њих сматра да су њено добро и њена корист условљени штетом и назаком сваке од три остале вере, а да њихов напредак може бити само на њену штету. И свака од њих је од нетрпељивости начинила највећу врлину и свака очекује спасење однекуд споља, и свака из противног правца.“⁴⁷⁾

Балкански простор има ту несрећу да је граница између Истока и Запада. „Народи који живе на граници, међу два велика царства, ретко су верни икоме, а увек готови на издају“⁴⁸⁾ То је и разлог да су верски и етнички идентитети „често непостојани и слабо дефинисани и да се често догађају помаци и трансфери идентитета“⁴⁹⁾ Уочљиво је, исто тако, да је свака промена етничког идентитета условљена променом конфесионалне припадности.

Религија је и данас, упркос томе што многи људи нису претерано ревносни у упражњавању верских ритуала и придржавању верских прописа, остала важно мерило идентитета. Верски симболи и обичаји, иако се негују у резидуалним облицима, чине део националног наслеђа и као такви одређују мерила етничких идентификација на Балкану.

Литература

- Данте Алигијери, *Монархија*, Београд, Укронија, 2004.
- Иво Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, Београд, Просвета, 1994.

47) Иво Андрић, *Травничка хроника*, Београд, Просвета и др, 1992, стр. 245.

48) Милош Црњански, *Сеобе III*, Београд, Нолит, 1981, стр. 80, 81.

49) Гер Дејзингс, *Исто*, стр. 29.

- Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*, Нови Сад-Београд, Матица српска-Српска књижевна задруга, 1965.
- Иво Андрић, *Травничка хроника*, Београд, Просвета и др, 1992.
- Перо Гавранић, *Политичка повијест хрватског народа: од почетка до данас*, Загреб, Штампарија и литографија Албрехта, 1895.
- Радослав М. Грујић, *Православна српска црква*, Београд, Геца Кон, 1921.
- Гер Дејзингс, *Религија и идентитет на Косову*, Београд, Библиотека XX век, 2005.
- Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд, Завод за уџбенике, 2007.
- Ернст Јингер, „Гордијев чвор“, Чачак, *Градац*, год. 18/1990, бр. 92-94.
- Константин Леонтјев, *Византизам и словенство*, Београд, Логос-Ортодос, 1994.
- Тревор Линг, *Историја религије Истока и Запада*, Београд, Српска књижевна задруга, 1990.
- Луј Леже, *Словенска митологија*, Нова Пазова, Бонарт, 2003.
- Јован Мајендорф, *Византијско наслеђе у православној цркви*, Краљево, Епархија жичка, 2006.
- Николо Макијавели, *Расправе о првој декади Тита Ливија*, I, 12, *Изабрано дјело*, Загреб, Глобус, 1985.
- Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад, Издавачка књижарница А. Пајевића, 1901.
- Никодим Милаш, *Пропаганда, њезин постанак и данашња уредба*, Београд, Прва удеоничка штампарија, 1889.
- Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, Народна књига: АЛФА, 1998.

- Тадија Смичиклас, *Повиест хрватска I*, Загреб, Матица хрватска, 1882.
- Пантелија Срећковић, *Историја српскога народа*, Београд, Краљевско-српска државна штампарија, 1884.
- Петр Смирнов, *Истори Христианскои православной церкви*, Москва, Крутицкое патриашее подворје, 1998.
- Лав Тихомиров, *Монархија*, Београд, Укронија-Логос, 2008.
- Питер Турчин, *Рат и Мир и Рат*, Београд, ПортаЛибрис, 2006.
- Мигел Де Унамуно, *О трагичном осећању живота*, Београд, Дерета, 1990.
- Самјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Подгорица, ЦИД, 1998.
- Владимир Ђоровић, *Покрети и дела*, Београд, Геца Кон, 1921.
- Милош Црњански, *Сеобе*, Београд, Нолит, 1981.
- Веселин Чајкановић, *Стара српска вера и митологија*, Београд, Српска академија наука и уметности-Српска књижевна задруга, 1994.
- Веселин Чајкановић, *О магији и религији*, Београд, Просвета, 1985.
- Томаш Шпидлик, *На изворима Европе*, Београд, Партеон, 2007.

Djuro Bodrozic

RELIGION AND IDENTITY IN BALKAN

Resume

In this article author presented a statement that people of Slavic south who settled down on Balkan peninsula are one homogeneous nation divided by religion. A proof that it is the word about one and same nation is their one identical pre-Christian era belief. At this point author presented a short digest of basic features of the old Slavic belief.

However, religious differences are not small differences, regardless of the fact that a statement regarding the small differences has been insisted upon, and these differences are greatest differences in human history. Due to this fact,

after these peoples found themselves of different sides following a conflict between Rome and Constantinople, there could not be said that they are one people, or that they could be one. Religion is not some external trait, but it is a soul of one society. It is sufficient to observe an example of Serbs and Croats and clearly notice that despite their homogeneity of origin and linguistic unity they have a different spiritual constitution which is best reflected in their literature heritage.

Their literature is different, because the literature does not derive only from the language and letters, but also from spiritual traits and features of some people's life. The literature is a mirror of the people's life. In the literature there are reflected the people's thought, aspiration and history, and direction of the people's development is engraved into the literature. Since all this has been different, these differences must have engraved such deep traces that it is necessary to make a conclusion that Serbian and Croatian literature are neither one and same literature, nor it could be one. And that both of these literatures were influenced more by some other literatures such as Greek, German, Italian or Russian ones, than they have mutually influenced each other.

Different way of life created different customs and so there is no familiarity in this field either. The soul of the people is reflected in the customs, too. Because each custom is created by some need, more spiritual than material one.

All these differences derive from the fact that religions of the Southern Slavs – Orthodoxy and Roman Catholicism are one religion only by name – Christianity. They are different religions in question, just like the Romans and Byzantines, from whom they adopted the religions, are different peoples and different worlds despite their same ethnonymes. This was the case in case of the issues of religion, too. Even when they mention some same notions, they understand them differently and there are strong differences in their approach to the religion itself and its postulates which, due to its importance, despite their all similarities are the reason why the two wings of the Christianity developed themselves into separate religions.

Emergence of Islam, a third great religion, on the Balkan peninsula additionally complicated relationships there and deepened religious divisions which became "a watershed of the nations".

It is very clear that without unity in the religion there could not be political unity and that the ways of these communities had been and remained "placed on different routes".

At this point the author also presented causes which led to the breakup of first-principle unity of the Christian ecumenon, of which the consequences have been felt all the way throughout history and which could have never be forgotten, because there is a famous statements that human societies have power of memory. "When facing some challenges, societies aim at reaching out for collective memory in order to find solutions which were proven to be successful in similar situations in the past, and then to adapt them to the new challenges."

This topic of the analysis could be classified into a tentative example in favor of an idea on social memory – cultural genes. "It was said long time ago: Rome does not sit still! This is also the reason that this topic has always been actual."

Key Words: Slavs, religion, nation, identity, Orthodoxy, Roman Catholicism, Islam.

*Јелена Вукоичић
Београд*

ИСТОРИЈА, РАТ И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Сажетак

У овом чланку аутор разматра однос између историје, рата и националног идентитета. Рат представља друштвени и политички феномен који има више значајних друштвених функција од којих је једна од најбитнијих његова улога у стварању и обликовању етничког и националног идентитета. Поред непосредне улоге коју насиље и сећања произишља из њега имају у афирмацији идентитета, фактичке и митске историјске представе рата уграђене су у темеље националних идеологија великог броја нација. Истиче се да моћно и јединствено искуство рата има капацитет давања емоционалног набоја културном и политичком дискурсу, који би било тешко, ако не и немогуће, добити на било који други начин. Ратна сећања заузимају значајан простор у јавном дискурсу, а њихова стварна моћ и утицај посебно добијају на значају у периодима политичких и безбедносних криза. Рат, стога, није само деструктиван фактор друштвеног развоја; сасвим супротно, он често представља мотор изградње културе, идентитета, друштва, државе и, коначно, саме нације, што га чини вероватно јединим феноменом који поседује моћ да руши и изграђује, уништава и ствара истовремено.

Кључне речи: национални идентитет, нација, етничка мобилизација, насиље, рат, историја, историјско сећање, мит, комеморација.

Историјско сећање и идентитет

Социолошки концепт идентитета првенствено је везан за однос између појединца и одређеног ширег колективитета. У случајевима када одређена категорија постане основ формирања групе, идентитет постаје друштвена веза између појединца и заједнице, што је случај са етничком и националном припадношћу.¹⁾ Идентитет представља један од важнијих квалитета личности који се дефинише како унутрашњим својствима личности, тако и њеним окружењем, односно спољашњим утицајима – економским, политичким, идеолошким итд.²⁾ Кључни психолошки механизам формирања идентитета представља процес идентификације, као поистовећивање са различитим социјалним категоријама, при чему се оне налазе у стално променљивом хијерархијском односу. Посредством процеса категоризације појединац перципира себе као припадника групе, а групу као хомогени ентитет, умањујући разлике и увећавајући сличности унутар ње, док друге групе сагледава у маниру прецењивања разлика између њих и властите групе.³⁾

Национални идентитет представља једну од најзначајнијих врста колективног идентитета, која и данас, као и кроз читаву савремену историју, побуђује снажан осећај привржености и, захваљујући томе, поседује велики емоционални легитимитет.⁴⁾ Насупрот неким предвиђањима из педесетих и шездесетих година прошлог века да ће технолошки развој дугорочно довести до потискивања етничких, религијских и националних фактора у међународној политици, у великом броју савремених држава и друштава национални идентитет и даље има примат у односу на све друге расположиве моделе идентификације. Разлог за то, вероватно, лежи у

- 1) Погледати: Јасна Милошевић, „Значај националног идентитета“, Српска политичка мисао, бр. 1-4/2003, стр. 155-168, Институт за политичке студије, Београд, 2003; Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishers, Cambridge, 1996; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1983.
- 2) Зоран Милошевић, „Улога идеологије у развоју личности“, Политичка ревија, бр. 1/2009, стр. 55-66, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 61.
- 3) Милена Пешић, „Национални идентитет у дискурзивној пракси: Једно промишљање у мултидисциплинарном кључу“, Политичка ревија, бр. 2/2012, стр. 1-26, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 1-2.
- 4) Бенедикт Андерсон, *Нација, замишљена заједница*, Плато, Београд, 1998, стр. 2.

културним коренима национализма.⁵⁾ Наиме, иако сваку националну заједницу неоспорно чини велики број „објективних“ карактеристика, као што су језик, религијска припадност, одређена територија, историја, традиција и многе друге, она је, такође, културна конструкција, заснована на интуитивном убеђењу у повезаност путем заједничког порекла и заједничке будућности. Национални идентитет припадницима одређеног колективитета пружа осећај сигурности, смисла и суштине, а националну заједницу претвара у „заједницу судбине“.

С обзиром на чињеницу да национални идентитет представља друштвену конструкцију насталу као резултат дугорочног, у великом броју случајева вишевековног, културног обликовања, историја, уопштено, има кључну улогу у проучавању ове врсте идентитета. Историја или, боље речено, наша перцепција историје, омогућава повезивање појединца са ширим колективитетом, стварањем посебних сећања која дефинишу, обликују и јачају осећај етничког и националног идентитета; помоћу историјских наратива припадници одређене заједнице могу да се „врате“ у прошлост, у тешке, блиставе и судбоносне моменте, који су усмеравали и одлучили судбину читаве нације, и тако постану „сведоци“ историјског континуитета свог постојања. Историјска сећања преносе се са генерације на генерацију различитим путевима, у оквиру породице, заједнице, затим школе, медија и других канала друштвеног дискурса. Моћ коју ова сећања имају често је импресивна и никада је не би требало потцењивати. Наиме, начин на који „видимо“ садашњост у великој мери зависи од нашег односа према прошлости који се, истовремено, пројектује и на нашу визију будућности. Садашњост се доживљава у контексту који је повезан са догађајима, местима и објектима из прошлости... из чега произилазе тешкоће при покушајима да се једно одвоји од другог.⁶⁾

Историјско сећање и идентитет представљају међусобно повезане и зависне концепте; као што идентитет зависи од сећања, тако и сећање зависи од идентитета, док се, истовремено, обоје мењају у различитим временским периодима, и зависно једно од другог.⁷⁾

5) Погледати: Бенедикт Андерсон, *Нација, замишљена заједница*, Плато, Београд, 1998; Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishers, Cambridge, 1996.

6) Погледати: Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

7) John R. Gillis, "Memory and Identity: The History of a Relationship", in *Commemorations: The Politics of National identity*, John R. Gillis (ed.), Princeton University Press, Princeton,

Сећање, истовремено, представља заједнички део друштвеног знања коме припадници групе придају велики значај, што се може видети на примерима покушаја ревизије националних историја. Како истиче Џорџ Шопфлин, сећање представља заједнички део друштвеног знања од кога се заједница не одриче тако једноставно. Оно је део идентитета и, стога, никакво убеђивање у то да је наводна историја одређене групе 'лажна' или 'имагинарна' неће убедити ту групу у истинитост таквих тврдњи. Ако ишта, њени припадници ће сматрати ове аргументе нападом на себе, што ће само ојачати границе које су поставили око своје заједнице.⁸⁾

Историја, рат и идентитет

Веза између историје, националног идентитета и рата, заснована је на два значајна фактора. Први је да рат представља кључни део историје великог броја савремених држава и нација; може се, заправо, рећи да је већина савремених нација и држава настала захваљујући ратовима које су водиле кроз историју, исто као што су многе, некада снажне и моћне, државе и империје нестале у ратном вихору. Из овога произилази да утицај историје на етнички и национални идентитет, у великом броју случајева, заправо представља утицај сукоба и насиља на националну свест народа који су у њима учествовали. Други фактор представља сама, комплексна и вишеслојна, улога коју рат и насиље, непосредно и историјски, имају на афирмацију колективних идентитета.

Рат, наиме, представља један од најзначајнијих друштвених и политичких феномена чији је историјски и савремени утицај на човечанство немерљив. Ова форма политичког насиља има више значајних друштвених функција од којих је једна од најбитнијих њена улога у стварању и обликовању етничког и националног идентитета. Рат и насиље утичу на лични и колективни идентитет на више различитих, комплексних начина. Поред непосредне улоге коју насиље и сећања произишла из њега имају у афирмацији идентитета⁹⁾, фактичке и митске историјске представе рата уграђене су у

1994, pp. 3-5.

8) George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, Hurst & Company, London, 2000, p. 260.

9) Резултати различитих истраживања углавном указују на то да свака претња опстанку етничке или националне заједнице доводи до мобилизације њених чланова и јачања њихове националне свести. У периодима политичких криза и сукоба такође долази до

темеље националних идеологија великог броја етничких и националних група. Стога би било тешко анализирати утицај рата на идентитет одвојено од утицаја историје, културе, религије, државе и друштва, с обзиром на то да су сви ови фактори међусобно условљени и повезани у процесу формирања и афирмације идентитета. Моћно и јединствено искуство рата има капацитет давања емоционалног набоја културном и политичком дискурсу, који је тешко, ако не и немогуће, добити на било који други начин. Рат, према томе, није само деструктиван фактор друштвеног развоја; сасвим супротно, он често представља мотор изградње културе, идентитета, друштва, државе и, коначно, саме нације, што га чини вероватно јединим феноменом који поседује моћ да руши и изграђује, уништава и ствара, истовремено.

Користећи Амерички грађански рат као пример, Вилијем Џејмс истиче моћ ратних сећања. Према његовим речима: „Постоји нешто врло парадоксално у односу савременог човека према рату. Поставите питање милионима наших грађана, на северу и на југу, да ли би дали свој глас (када би тако нешто било могуће) да се наш рат за уједињење избрише из историје и да запис о мирној транзицији до садашњег периода замени онај о маршевима и биткама, и вероватно би неколицина ексцентрика рекла да. Ти преци, ти напори, та сећања и легенде су најсавршенији део онога што данас поседујемо сви заједно, свети духовни иметак, вреднији него сва проливена крв”.¹⁰⁾

Невероватна моћ рата да, истовремено, ствара историју и да се непрекидно „враћа“ путем сећања је јединствена; с обзиром на то да су управо ратови одиграли главну улогу у стварању или уништењу многобројних држава и друштава, они су, самим тим, постали средство повезивања и идентификације, које се тешко може упоредити са било чим другим, док су незаобилазна ратна искуства у великом делу популације створила мешавину осећаја поноса, саосећања, али и историјског дуга, који обавезују и зближавају без обзира на временску или физичку удаљеност.

пороста утицаја већине фактора који конституишу идентитет, као што су заједничка култура, религија, историја. Погледати: Ingo W. Shroder and Bettina E. Schmidt (eds.), *Anthropology of Violence and Conflict*, Routledge, London, 2001; Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004; *War*, Leon Bramson and George W. Goethals (eds.), Basic Books, New York and London, 1964.

10) William James, “The Moral Equivalent of War”, in *War*, Leon Bramson and George W. Goethals (eds.), Basic Books, New York and London, 1964, p. 21.

Невероватан симболички значај колективног насиља у историјском „ланцу догађаја“ створио је неопходност анализе овог феномена из историјске и компаративне перспективе. Наиме, ниједан насилан чин не може се разумети у потпуности уколико се не посматра као једна карика у дугачком процесу догађаја, од којих се сваки може довести у везу са системом културне структуре који се може упоредити са сличним структурама негде другде.¹¹⁾ Историјски континуитет ратова, исто као и историјски континуитет културе, традиције и веровања, служи како би се прошлост пројектовала на садашњост, у циљу оправдавања сукоба и мотивисања оних који у њему учествују. Легитимитет рата постиже се повезивањем политичких и економских интереса са моралним императивима, а најважнији сегмент ове легитимности је историјска димензија оружаних сукоба. Симболичко значење ранијих ратова интерпретира се у садашњости, док садашње насиље генерише симболичку вредност која ће се употребити у будућим сукобима. Ратови се воде због сећања и често се воде око сећања, односно око могућности успостављања визије прошлости једне групе као једине која поседује легитимитет. Из ове перспективе, насиље не представља само начин решавања конфликта око материјалних питања, већ, такође, начин стварања друштва, наметањем истине и историје једне групе, са свим друштвеним и економским последицама које из тога произилазе.¹²⁾

Ратна сећања и процес етничке мобилизације

Управо због велике емоционалне тежине коју поседује ова врста политичког насиља, наративи о рату представљају незаобилазан део јавног дискурса великог броја савремених друштава; ратна сећања јачају етнички и национални идентитет, осећај заједништва и припадности, као и историјског „дуга“ према онима који су се жртвовали за добробит и будућност заједнице. Ратни наративи заузимају значајан део у јавном дискурсу, без обзира на политичку ситуацију у одређеној држави или региону, међутим, с обзиром на чињеницу да је искуство рата један од најмоћнијих и најефективнијих катализатора индивидуалних, националних и политичких

11) Ingo W. Shroder and Bettina E. Schmidt, "Violent Imaginaries and Violent Practices", in *Anthropology of Violence and Conflict*, Ingo W. Shroder and Bettina E. Schmidt (eds.), Routledge, London, 2001, p. 7.

12) Исто, p. 9.

идентитета, њихова улога и утицај посебно јачају у периодима друштвених, политичких и безбедносних криза, када постају кључан и незаобилазан део етничке мобилизације.

У савременим друштвима етничка мобилизација представља неопходан услов припреме одређене нације за евентуални оружани сукоб. Истицањем позитивних и негативних карактеристика одређеног проблема, ствара се друштвена слика која даље перцепује друштвено националну свест о датом проблему. Медији утичу на брзину те мобилности, али и на објективност свеукупне слике о датом проблему. Та слика у одређеном временском периоду доводи читаву нацију у одређено друштвено стање. Без мобилности политичке елите, са друге стране, дати проблем остаје „локални“, односно он је у том случају усмерен само на географски и демографски већу или мању средину у којој се појавио, али без учешћа целокупног грађанства.¹³⁾

У процесу етничке мобилизације, „историјски елементи се деконтекстуализују и поново интерпретирају као део заједничке легенде о конфронтацији, стварајући имагинаран простор унутрашње солидарности и спољашњег непријатељства. Антагонистички дискурс при томе није измишљен нити дисконтинуалан у историјском контексту, али се фрагменти сећања одвајају и намештају како би се створила нова дефиниција колективног идентитета“.¹⁴⁾ Специфичност ратних сећања, у поређењу са неким другим, између осталог лежи у чињеници да, без обзира на постојање или непостојање свесне манипулације, она тешко могу да буду предмет објективне анализе; сваки рат са собом носи насиље, жртве, патњу, бол и деструкцију, које је тешко рационално дефинисати, измерити или анализирати, посебно ако се то очекује од припадника народа који је у том рату учествовао. Емоције које овакви историјски догађаји изазивају код већине оних чији су чланови породица или преци у њима узели учешће онемогућавају дистанцирање и рационално сагледавање чињеница, што је у потпуности логично; истовремено, ове емоције дају огромну снагу и моћ историјским наративима.

13) Милован Радаковић, „Проблеми у конструкцији колективног националног идентитета“, Политичка ревија, бр. 3/2012, стр. 153-169, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 164.

14) Ingo W. Shroder and Bettina E. Schmidt, "Violent Imaginaries and Violent Practices", in *Anthropology of Violence and Conflict*, Ingo W. Shroder and Bettina E. Schmidt (eds.), Routledge, London, 2001, p. 11.

Субјективан однос према националној историји и доживљај посебних историјских периода и догађаја присутан је код већине народа. Гордон Алпорт везује претпостављену супериорност неких националних група, присутну у њиховом националном дискурсу, за концепт „златног доба”, односно наводног историјског периода културне, економске, војне, итд. надмоћи одређене нације. Према његовим речима, значајан разлог због кога се свака национална и културна група осећа супериорно је то да је у традицији те групе постојало „златно доба“ – период када је она била супериорна у култури, просперитету, науци или моћи, у односу на све околне групе. Истина је да је златно доба могло да буде пре сто, хиљаду или две хиљаде година. Али у једном или другом периоду свака културна група имала је изузетна уметничка, материјална или интелектуална достигнућа. Мотивисани нашим личним поносом, ми се, стога, лако идентификујемо са златним добом нашег народа; често смо склони да оно што сматрамо да заслужујемо данас одређујемо у односу на овај период наше историје.¹⁵⁾ Алпорт даље тврди да је „овакав етноцентризам готово универзална појава код свих народа. Његови корени су дубоки, дубоки колико наше сопствено неограничено самопоштовање... Чланови групе су, након свега, прожети заједничким вредностима и осећањима.“¹⁶⁾ Субјективан доживљај историје углавном укључује и наглашену емпатију према жртвама у редовима сопственог народа и неправдама које су им учињене кроз историју. Припадници одређене заједнице „знају” од својих предака да је њиховој групи учињено много неправди, да су границе њихове земље неправедно уске. Они такође ‘знају’ да је њихова група суштински супериорна и да, стога, заслужује највише.“¹⁷⁾ Ова оштра подела између „наше групе“ и „њихове групе“, оптерећена бројним историјским и савременим оптужбама, може да, у периодима политичких криза, доведе до етничке мобилизације и ултимативног (оружаног) конфликта. Наиме, очекивање рата, између осталог, настаје из прикривеног анимозитета који гајимо према другим групама које су, можда пре више векова, повредиле права наших предака са којима се ми сада идентификујемо.¹⁸⁾

15) Gordon W. Allport, "The Role of Expectancy", in *War*, Leon Bramson and George W. Goethals (eds.), Basic Books, New York and London, 1964, p. 183.

16) Исто.

17) Исто.

18) Исто.

Постојаност самољубивих осећања може се проценити из етноцентричних тонова друштвених наука. Етноцентричан поглед на нације и културе могуће је посматрати у радовима великог броја научника, кроз историју и у садашњем периоду, од којих неки представљају високо цењене ауторитете у својим областима истраживања. Отворено или имплицитно, већина научника у областима друштвених наука обликује своје теорије и посматрања тако да се њихова сопствена култура представи као најизузетнија, а њихова нација као безгрешна,¹⁹⁾ што доводи до истовременог приписивања кривице за све историјске неправде супротстављеној „другој“ групи. У времену масовних медија и њихове неспорне улоге у обликовању ставова јавности, ови канали утицаја интензивно се користе у периодима политичких криза, с обзиром на то да су комуникација и пропаганда неопходне како би „негативац постао заједничко власништво“.²⁰⁾ Уколико се новинари, политичари и други браниоци различитих идеја не удруже у стварању заједничке слике, људи се неће ујединити у фокусирању својих различитости или негативних емоција на једну, јасно одређену претњу. Истина је то да је негативна слика „другости“ често присутна у јавном дискурсу, без обзира на политичку стабилност или могућност конфликта. Представе које имамо о другим људима много чешће су непријатељске него супротно, док су убеници, легенде, традиције, лидери и масовни медији удружени у напору да то тако и остане. Разлог је то да непријатељски имиџи највише одговарају жељама људи да се чврсто држе унутрашњих острва сигурности.²¹⁾

Начини на које се ратови користе од стране режима на власти, кроз системе образовања, медија и друге врсте јавног дискурса, могу да имају огроман утицај на популацију путем јачања и промена идентитета, и стварања услова за различите видове политичких акција. Као што је већ истакнуто, ратна сећања представљају изузетно моћна „оружја“, нарочито у државама под влашћу ауторитарних режима. Контрола над заједничким сећањима је кључна уколико режим жели да ефективно контролише друштво у целини. Он, стога, покушава да добије монопол над овом контролом и сваки алтернативни извор информација и сећања сматра се претњом власти. У посебним околностима, као што је рат, оваква перцепци-

19) Исто.

20) Исто, р. 187.

21) Исто.

ја се максимално интензивира, а свако сећање које није у складу са официјалном верзијом догађаја сматра се актом издаје.

У својој књизи „*Нација у рату*“, објављеној пар година пре почетка Другог светског рата, немачки генерал Ладендорф износи свој став о пожељној националној политици за време оружаног сукоба. Према његовом мишљењу, од сваког припадника нације очекује се да пружи сву своју снагу, било на фронту или изван њега, а то је могуће учинити једино када он прихвати неприкосновену истинитост тврдње да се рат води искључиво због опстанка нације. Тоталитарна политика мора да стави сву снагу нације у службу таквог рата и само ће повиновање фундаменталним расним и духовним законима успети у уједињењу народа, рата и политике, што представља основу очувања нације.²²⁾

Моћ сећања на насиље да наново подстакне непријатељство и будуће насилне сукобе лежи у јединственој позицији коју ова сећања имају у целокупном друштвеном памћењу. Насиљем се стварају јединствена искуства која се преносе путем културе и чувају у колективном друштвеном памћењу, док њихово приказивање представља значајан извор перцепције и легитимације будућег насиља. Поред тога, насиље такође ствара опипљиве резултате који се крећу од погинулих људи до прерасподеле простора, премештања становништва или окупације нових територија. Ово су емпиријске чињенице које могу да буду физички распознате или се могу реконструисати из историјских записа, али су оне такође подложне утицају културног дискурса. Не постоји важнији извор идеологије насиља него што је то приказивање пређашњег насиља, мртвих, губитака и патње.²³⁾

Управо из овог разлога историјски наративи о рату представљају мотор етничких мобилизација широм света, а савремени сукоби често се процењују на основу некадашњих конфликта сачуваних у друштвеном памћењу групе.²⁴⁾ Оправданост сукоба објашњава се посебном „културном граматиком“ којом се дефинише вредност и значај материјалне и друштвене добити, као што су, на пример, част и углед. Ова културна граматика даје трајнији значај

22) Gen. Erich Ludendorff, *The Nation at War*, Hutchinson & Co, London, 1936, p. 54.

23) Ingo W. Shroder and Bettina E. Schmidt, "Violent Imaginaries and Violent Practices", in *Anthropology of Violence and Conflict*, Ingo W. Shroder and Bettina E. Schmidt (eds.), Routledge, London, 2001, p. 8.

24) Исто, p. 4.

насилном сукобу и, стога, обезбеђује додатни мотивациони оквир којим се пружа подстрек изван тренутних интереса појединачних учесника у конфликту.²⁵⁾

Званична верзија бивших и садашњих сукоба приказује се путем наратива, представа и записа. Наративи се концентришу на сећања на некадашње конфликте, потенцирајући неправде, губитке или патње нанете једној групи или глорификујући њена достигнућа. Представе насилних конфронтација, односно „ратне церемоније“, имају значајну улогу у нарочито периодима пре и након завршетка рата, јавним представљањем антагонистичких односа и прототипичних имица насиља. Последња врста насилних представа, записи, су, у ствари, визуелни прикази антагонизама записани у културном пејзажу путем форми визуелне комуникације, као што су медији.²⁶⁾

Симболизам ових насилних представа састоји се од више карактеристичних елемената:

- Строго поларизована структура „ми:они“, од које ниједан појединац не може да побегне и која не оставља простор за недоумице;
- Примењивање принципа тоталитета на све аспекте ове дихотомије: сваки потез или активност друге стране конфронтационог односа посматра се као претња или чин агресије који захтева одбрамбене мере;
- Идентификација „наше“ стране са опстанком и добробити сваког појединца: борба је од виталног значаја за опстанак читаве групе и животе сваког од њених чланова;
- Морална супериорност „нашег“ циља није под утицајем исхода борбе. Пораз неће елиминисати исправност „наше“ позиције;
- Послератно друштво описује се у апокалиптичним терминима: може да постоји само апсолутна победа или тотални пораз. Победничка страна ће урадити све да физички и политички елиминише поражене.²⁷⁾

25) Исто, р. 5.

26) Исто, рр. 9-10.

27) Joseba Zulaika, *Basque Violence: Metaphor and Sacrament*, University of Nevada Press, Reno, 1998, pp. 32-34; овде цитирано из: Ingo W. Shroder and Bettina E. Schmidt, "Violent Imaginaries and Violent Practices", in *Anthropology of Violence and Conflict*, Ingo W. Shroder and Bettina E. Schmidt, Routledge, London, 2001, pp. 10-11.

Мит, рат и национални идентитет

Историје већине држава и народа, поред реалних догађаја и објективних чињеница, такође су обликоване под утицајем митова и легенди насталих на њима. Иако већина историјских митова, услед стотинама година дугог културног преобликовања, суштински представља комбинацију реалности и фикције, у којој управо фиктивни елементи често имају веома значајну улогу, то, ни у ком случају, не умањује њихов значај у друштвеним и политичким сферама. У савременим друштвима политички митови, заправо, представљају објашњења политичких феномена у који неке друштвене групе већ верују.²⁸⁾

Велики број аутора радова о националном идентитету и национализму истиче моћан утицај митова на заједнице. Као што наглашава Јован Базић: „Митови су веома важни конститутивни елементи обликовања националног идентитета. Митски идентитет нације је објективизација фикције као стварних карактеристика једног народа.“²⁹⁾ Према мишљењу Едгара Морена, мит, заправо, представља стожер нације и националне државе. „Мит“, истиче Морен, „није надградња нације: он је тај који ствара солидарност и заједницу; он је неопходан цемент сваког друштва, а у сложенем друштву једини противотров појединачној атомизацији и деструктивним налетима таласа сукоба. И тако, у самогенеришућем обраћању целине помоћу саставних делова и саставних делова помоћу целине, мит ствара оно што га ствара, што ће рећи саму националну државу“.³⁰⁾ Џорџ Шопфлин дефинише мит као поштовану традицију и дубоко укореван културни појам који се репродукује и, стога, стално обнавља у садашњости. Према његовим речима, ови дискурси се налазе на месту „управљања значењима“ којима се култура производи и одржава, преноси и прима, примењује, из-

28) Katarina Milosevic, Misa Stojadinovic, "Contemporary Political Myth Through the Prism of National Identity", pp. 77-87, *FACTA UNIVERSITATIS, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History* Vol 11, No 1, 2012, p. 78.

29) Јован Базић, „Улога косовског мита у обликовању српског националног идентитета“, Српска политичка мисао, бр. 4/2012, стр. 253-271, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр.254

30) Едгар Морен, „Појам националне државе“, у Теорија политике, Драган Симеуновић (ур.), Наука и друштво, Београд, 2002, стр. 110-111.

лаже, памти и проучава.³¹⁾ Сваки мит, међутим, не носи довољну тежину и моћ да би утицао на начин на који етничке и националне групе себе доживљавају. Како примећује Мери Фулбрук, како би имали потенцијал изградње нације, митови морају да имају одјек у сећањима широких народних маса, као и да понуде одговоре на тренутне потребе.³²⁾ Чланови заједнице, међутим, не морају да верују у истинитост историјског мита због тога што „прави циљ мита није да представи објективну слику света онаквог какав је, већ да изрази схватање човека о себи самом у свету у коме се налази. Мит не би требало тумачити космолошки, већ антрополошки или, још боље, егзистенцијално”.³³⁾

Како би мит успешно обављао свој главни задатак успоста-вљања везе између припадника једног друштва и стварања границе између ове и других заједница, довољно је да чланови групе прихвате његов садржај и поруку. Заједнички митови су, заправо, један од најзначајнијих елемената за разликовање чланова једне групе од оних који то нису.³⁴⁾ Кључни значај мита, стога, лежи у његовој улози у процесима „стварања граница“ и „одржавања граница”.³⁵⁾ Границе се одржавају сталним истицањем „разлика и јединствености“, с обзиром на то да су захтеви за одвојеношћу на објективним основама подржани неговањем историјских митова. Овакви митови – о једном друштву, али и о њему суседним друштвима – помажу у стварању реда у неуредном културном пејзажу.³⁶⁾ Митови и митска историја враћају у живот заједничко наслеђе и, стога, имају фундаменталну улогу у процесу одређивања „онога што јесмо”.³⁷⁾

31) George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, Hurst & Company, London, 2000, p. 90.

32) Mary Fulbrook, “Myth-making and National Identity: The Case of the G.D.R.”, in *Myths and Nationhood*, Geoffrey Hosking and George Schopflin (eds.), Hurst & Company, London, 1997, pp. 73-74.

33) Rudolf Bultman, “New Testament and Mythology”, in *Theories of Myths*, Robert A. Segal (ed.), Garland, New York, 1996, Vol. 3, p. 38.

34) George Schopflin, “The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths”, in *Myths and Nationhood*, Geoffrey Hosking and George Schopflin (eds.), Hurst & Company, London, 1997, pp. 19-20.

35) Pal Kolsto (ed.), *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, Hurst & Company, London, 2005, p. vii.

36) Pal Kolsto, “Introduction: Assessing the Role of Historical Myths in Modern Society”, in *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, Pal Kolsto (ed.), Hurst & Company, London, 2005, p. 3.

37) Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishers, Cambridge, 1996, p. 202.

Значајна улога ратова у историјском сећању може се посматрати и на примеру историјских митова који су, у већини случајева, засновани на темама борбе и сукоба. Кроз историју, митови су углавном настајали у тешким и судбоносним тренуцима за опстанак читавог народа, тако да није зачуђујуће да су везани за ратове. Осим тога, с обзиром на то да велики број историјских митова, у суштини, представља механизме за стварање и континуирано одржавање граница између различитих, често супротстављених, етничких и националних заједница, да би мит уопште могао да има овакву функцију он мора да се заснива на „непомирљивим разликама“ које се манифестују антагонизмима, конфликтима и оружанним сукобима.

Снага коју неки митови носе у себи често се „проверава“ у периодима политичких и безбедносних криза, када ови наративи постају мотор етничких мобилизација сукобљених заједница. Моћне представе великих историјских ратова, настале на реалним чињеницама и обогаћене различитим фиктивним елементима, подстичу већ постојеће међуетничке антагонизме, интензивирају осећај националног идентитета, али и историјског дуга према генерацијама које су се жртвовале за будућност заједнице. У периодима који претходе сукобима митови служе у сврху конструкције наратива који се изнова понављају и увежбавају да би, у тренутку када дође до директног оружаног конфликта, почели да стварају ред уместо хаотичне ратне реалности, пружајући јој „виши“ национални значај. Суморна стварност ратова трансформише се у складу са митским наративима тако што се стварни ликови и догађаји усклађују са садржајем мита. Реалност се поједностављује, разлике поштравају, а контрасти истичу. Моћ великих историјских митова, у периодима етничких мобилизација и сукоба, често је толико велика да у јавном дискурсу долази до „брисања“ границе између различитих историјских периода и приближавања догађаја који су вековима далеко једни од других. Митским пројектовањем прошлости на садашњост не ствара се само историјски континуитет одређених догађаја важних за опстанак заједнице, већ и уверење да постоји шанса да се поједине историјске „неправде“, након много деценија или векова, коначно исправе, жртве освете, а нација и њена држава напокон добију место, које им, у свести њихових припадника, одувек припада.

Политичка улога и културни смисао комеморација

Појава модерног концепта национализма у касном осамнаестом веку у великој мери је повећала значај, политичку улогу и културни смисао ратних сећања у заједницама широм света. У овом периоду дошло је до пораста институционалног значаја ритуализованих представа историјских сећања. Ратни споменици, прославе, гробља и други симболички изрази сећања не представљају, међутим, само „места жалости“, већ су, што је много значајније, они постали начини чувања заједничког националног идентитета, којима се, кроз образовање, медије и јавни дискурс, људи подсећају на дужност жртвовања нацији присећањем на прошле ратове.³⁸⁾ Ова комбинација споменика, комеморација и ритуализованог извођења може да постане моћан симболички систем који ствара менталну географију којом се најнезаборавнији тренуци прошлости смештају у нашу свест.³⁹⁾ Комеморације учвршћују колективно сећање и пружају му друштвену суштину.⁴⁰⁾ Према речима Џорџа Шопфлина: „...Оживљавање сећања на уређен и ритуализован начин, довољно регуларно да прослава постане део живота оних који у њој учествују, потврђује оно што сматрамо морално исправним. Оно, пре свега, потврђује пресудан значај самог сећања”.⁴¹⁾ Са друге стране, опасност од запостављања сећања у оквиру заједнице је то да оваква заједница неће бити у стању да опстане током времена, с обзиром на то да је друштво без сећања слепо у односу на своју сопствену садашњост и будућност зато што му недостаје морални оквир у које би сместило своја искуства. Оно врло лако губи корене што га, само по себи, не чини лошим, већ једноставно баналним.⁴²⁾

Комеморативне церемоније пружају посебну потпору меморијалним местима са циљем да убрзају стварање посебних сећања на прошлост, а затим их, сталним понављањем, одржавају временом. Овакве церемоније представљају својеврстан „театар сећања“ који

38) Погледати: Wolfgang Hoepken, “War, Memory and Education in a Fragmented Society”, *East European Politics and Societies*, Vol 13, No. 1, Winter 1999.

39) Patrick Hutton, *History as an Art of Memory*, University of Vermont, Hanover, 1993, p. 80.

40) Daniel J. Herman, *The Construction of Memory in Interwar France*, UCP, Chicago, 1994, p. 186.

41) George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, Hurst & Company, London, 2000, p. 74.

42) Исто.

кроз наративе подсећају заједницу на њен идентитет и објашњавају њену прошлост као неку врсту „колективне аутобиографије”.⁴³⁾ Оне су наш начин да кажемо да смо оставили траг, да смо већ направили избор и да тај избор не може директно да се преиспитује, због тога што би такво преиспитивање довело интегритет заједнице у опасност.⁴⁴⁾ Комеморације су, међутим, много више од снабдевача заједничким сећањима и заштитника истих. Како би биле заиста ефикасне, оне морају да постану начин живота – чланови заједнице морају да се навикну на њих.⁴⁵⁾

С обзиром на значај прошлости и сећања која из ње произилазе, а која се одржавају и јачају комеморативним церемонијама, изградња нације је немогућа без комеморација. Ова ритуализована подсећања на тешке и судбоносне историјске догађаје пружају велику емоционалну снагу и осећај посебности, па и моћи, онима који у њима учествују. С обзиром на то да су све нове нације најосетљивије и најрањивије на самом почетку, управо комеморације су идеалан начин да се ојачају инспиративним „тренутком славе”.⁴⁶⁾ Овакав „тренутак“ такође може да подстакне осећај „историјског дуга” – садашње генерације требало би да се осећају дужним својим прецима за њихове жртве, да одржавају њихове системе вредности и да, уколико је потребно, поднесу сличне жртве како би заштитиле њихово наслеђе.⁴⁷⁾

*

Рат представља један од кључних елемената историје већине савремених држава и народа, под чијим су утицајем стварани и обликовани њихови колективни идентитети. Ратови су, истовремено, уништавали и стварали нације, државе и читаве цивилизације; најсветлије и најтрагичније странице националних историја исписане су током и након завршетка великих сукоба. Ниједан други

43) Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, pp. 48-50.

44) George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, Hurst & Company, London, 2000, p. 78.

45) Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, pp. 36-38.

46) Исто, 70-71

47) John R. Gillis, “Memory and Identity: The History of a Relationship”, in *Commemorations: The Politics of National identity*, John R. Gillis (ed.), Princeton University Press, Princeton, 1994, pp. 8-9.

друштвени феномен никада није имао толику моћ да, у релативно кратком периоду, створи, измени или уништи друштвене, културне и вредносне системе стваране деценијама или чак вековима. Суочене са ратним претњама, друштвене групе су кроз историју биле принуђене да се мењају, развијају и усавршавају како би се одбраниле од напада и опстале. У тим процесима долазило је и до, често великих и интензивних, промена њихових култура, традиција и система вредности, који су се обликовали и прилагођавали у складу са динамиком, трајањем и последицама конфликта. У неким случајевима, појединци и читави народи су из корена мењали своје раније културе и традиције, некад прелазећи на страну непријатеља и прихватајући његове системе вредности и начин живота; у другим случајевима, сукоби, насиље и патња само су учврстили културу и национални идентитет заједнице која их је преживела. Интензивна и трауматична ратна искуства су, стога, одувек изазивала темељне промене код појединаца и читавих друштава, обликујући, учвршћујући, мењајући или уништавајући њихове вредносне системе, културу, традицију и, самим тим, њихову националну свест и идентитет.⁴⁸⁾ Из ових разлога, ратна сећања заузимају значајан простор у националним јавним дискурсима, а њихова стварна моћ и утицај посебно добијају на значају у периодима политичких и безбедносних криза. Ова сећања, уобличена у оквиру комеморација, митова и других врста наратива, захваљујући свом огромном капацитету да, у релативно кратком периоду, национално „освесте“ припаднике супротстављених заједница, такође представљају кључне факторе етничких мобилизација и основне етничке мотиваторе група које учествују у конфликту.

Литература

- Андерсон, Бенедикт, *Нација, замишљена заједница*, Београд, Плато, 1998.
- Базић, Јован, „Улога косовског мита у обликовању српског националног идентитета“, *Српска политичка мисао*, бр. 4/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012.

48) Погледати: Paul Connerton, *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989; George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, Hurst & Company, London, 2000.

- Bramson, Leon and George W. Goethals (eds.) *War*, Basic Books, New York and London, 1964.
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1983.
- Gillis, John R. (ed.), *Commemorations: The Politics of National identity*, John R. Princeton University Press, Princeton, 1994.
- Kolsto, Pal (ed.), *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, Hurst & Company, London, 2005.
- Ludendorff, Erich Gen., *The Nation at War*, Hutchinson & Co, London, 1936.
- Милошевић, Јасна, „Значај националног идентитета“, *Српска политичка мисао*, бр. 1-4/2003, Институт за политичке студије, Београд, 2003.
- Milosevic, Katarina, Misa Stojadinovic, “Contemporary Political Myth Through the Prism of National Identity”, *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Vol 11, No 1, 2012.
- Милошевић, Зоран, „Улога идеологије у развоју личности“, *Политичка ревија*, бр. 1/2009, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Пешић, Милена, „Национални идентитет у дискурзивној пракси: Једно промишљање у мултидисциплинарном кључу“, *Политичка ревија*, бр. 2/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Радаковић, Милован, „Проблеми у конструкцији колективног националног идентитета“, *Политичка ревија*, бр.3/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Segal, Robert A., *Theories of Myths*, Garland, New York, 1996.
- Симеуновић, Драган (ур.), *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002.
- Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Oxford, 1986.
- Shroder, Ingo W. and Bettina E. Schmidt (eds.), *Anthropology of Violence and Conflict*, Routhledge, London, 2001.
- Schopflin, George, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, Hurst & Company, London, 2000.

- Herman, Daniel J., *The Construction of Memory in Interwar France*, UCP, Chicago, 1994.
- Hoepken, Wolfgang, "War, Memory and Education in a Fragmented Society", *East European Politics and Societies*, Vol 13, No. 1, 1999.
- Hosking, George and George Schopflin (eds.), *Myths and Nationhood*, Hurst & Company, London, 1997.
- Hutton, Patrick, *History as an Art of Memory*, University of Vermont, Hanover, 1993.
- Connerton, Paul, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Williams, Robin M. Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, Manas Publications, New Delhi, 2004.

Jelena Vukoicic

HISTORY, WAR AND NATIONAL IDENTITY

Resume

War, violence and experiences derived from these traumatic events have many important social functions, one of which is their role in the formation and affirmation of individual and collective national identity. The wartime atrocities provide a singularly powerful reservoir of suppressed and repressed memories, surviving as artifacts of a particular sort, both inside and outside of the boundaries of publicly permitted discourse. There are different ways in which the war and war memories influence the individual and collective identity of the people. The impact of the war on the sense of identity cannot be analyzed separately from the impact of history, culture, religion, tradition, state and society on identity, because all these factors are intertwined in the historical process of identity formation. Apart from the direct experience of war, its historical experience also plays the crucial role in the formation of the identities of national and ethnic groups. Given the fact that wars, foreign occupations and long periods of political crisis constitute the substantial parts of the histories of most nations and ethnic groups, the impact of the history on national identity is, in large part, the impact of the war; violence and different types of political crisis on identity.

Wars everywhere have always played a major role in historical memory; even the oldest myths and traditions deal with fighting and killing. Historical narratives provide a framework for locating the self within a particular interpretation of larger processes, which can be done in a number of ways. History is often “learned” within the family, as the shared experiences of one generation are passed on to the next generations. This process is individual, and, therefore, not dependent on the state and society. In some cases, the war memories that have been passed from one generation to another differ sharply from the official narrative regarding the same events. Apart from that, the historical narratives of the war are employed by the individual states and political regimes in order to create specific war memories among the population. Wars, whether victorious or lost, are used by state authorities, not only to strengthen national identity, but also to transmit officially desired social values and virtues. Considering the fact that the experience of war is the most powerful and effective catalyst of individual, national and political identities, wartime memories can be employed in different ways to shape the feelings and opinions of the members of the particular community. The ways in which wars are “used” by the regimes in power through education, media and other forms of public discourse can have a tremendous impact on the population through the shift of identities and the subsequent creation of the conditions for the different kinds of political action.

While collective memory in premodern societies was largely based on wartime experiences, the advent of nationalism in the late eighteenth century increased the importance, the political role, and the cultural significance of war memories in societies everywhere. War memorials, celebrations, cemeteries, and other symbolic expressions of memory are not only “sites of mourning,” but, more important, they have become the means of fostering the collective national identity, education, textbooks, and public discourse all combined to remind people of the duty of sacrificing for one’s own nation by recalling former wars. The memory of war thus became a chapter in the “grammar of nationalism” that was written across Europe during the nineteenth century. Wars and war memories can be and are, therefore, used in different ways to strengthen the feelings of belonging and nationhood.

The impact of the war on communities goes far beyond its impact on national identity; the war memories have always been effective instruments for a strategy of nation-building

in many parts of the world. Just as it can be argued that the nations are, to an extent, the products of wars, many of the existing states are also direct results of the wars that have been fought for their independence. Given these facts it is not surprising that the war memories are used by political elites to mobilize the population for the support of the particular regime and national projects.

Key words: national identity, nation, ethnic mobilization, violence, war, history, historical memory, myth, commemoration.

СРБИЈА - ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ

69

Дарко Маринковић

СРБИЈА ПРЕД ИЗАЗОВИМА НОВИХ
ИНДУСТРИЈСКИХ КОНФЛИКАТА

83

Драган Ж. Марковић

СВОЈИНСКО-ПРАВНИ СУБЈЕКТИВИТЕТ
И ДЕМОКРАТИЈА

105

Јелена Тодоровић, Адријана Грмуша

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА ЕКОЛОШКЕ ПОЛИТИКЕ
ОРГАНА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ СРБИЈЕ
У ПРОЦЕСУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА

Дарко Маринковић
Мегатренд универзитет, Београд

СРБИЈА ПРЕД ИЗАЗОВИМА НОВИХ ИНДУСТРИЈСКИХ КОНФЛИКАТА

Сажетак

Целокупни, изразито конфликтни ток расправе о предложеним изменама и допунама закона, који су од неспорно стратешког значаја за економски развој, мора да се схвати као упозорење свим актерима индустријских односа на све оно што није урађено у процесу транзиције, односно које реформе нису, или нису квалитетно и ефикасно спроведене. У том смислу, може се рећи за сва три актера индустријских односа да су се у протеклом периоду показали као лоши ђаци, који више пута, неуспешно уче, или не желе да науче оне лекције које не иду у прилог њиховом ограниченом схватању сопствених, али и укупних друштвених интереса. Зато све њих – послодавце, државу, синдикате, очекује, по ко зна који пут, оно што се у педагозији зове „утврђивање пређеног градива“. При томе, је сваки пут „утврђивање пређеног градива“ социјално и економски скупље него претходни пут, што другим речима значи да се повећава и иначе за већину радника социјално и економски неподношљива цена транзиције.

Кључне речи: синдикати, послодавци, социјално партнерство, индустријски конфликти, радно законодавство

Српско друштво је и даље, две и по деценије од почетка транзиције, доминантно конфликтно друштво. Бројним разлозима грађанског и радничког незадовољства у протеклих неколико месеци придодат је још један – Предлог Закона о раду. Одавно је-

дан документ (који још увек није званични предлог Владе) није изазвао толико полемика, подела и тако оштру одбојну реакцију свих синдиката. Синдикати прете штрајковима, јавним протестима и другим радикалним облицима индустријске акције. Да ли је то, као и много пута до сада, претња празном пушком, или ће из свега тога изаћи заиста нешто добро, а то је повезивање и заједнички наступ синдиката у одбрани заједничких интереса радничке класе показаше време пред нама.¹⁾

Међутим, чак и летимични поглед на историју радног законодавства после петог октобра 2000. године, потврђује да то није ништа ново. Напротив, сваки предлог Закона о раду, или његовим изменама био је праћен конфликтима и поделама. Чак штавише, може се уочити тенденција - конфликти око радног законодавства били су све оштрији, а закон о раду и други закони из ове области све рестриктивнији. Исто тако, уочљива је била тенденција појединих влада у периоду после петог октобра 2000. да маргинализују, или потпуно искључе синдикате из кључних друштвених процеса. Иако на први поглед не изгледа тако описани, конфликтни ток друштвених процеса везаних за усвајање радног законодавства има и једну позитивну страну. Он потврђује да сви актери индустријских односа – држава, послодавци и синдикати схватају значај радног и социјалног законодавства у регулисању међусобних односа и да сваки од њих настоји да у том процесу заштити своје интересе. Проблем је у томе што у овом процесу уопште не воде, или не воде у потребној мери рачуна о интересима других актера. У сваком случају, конфликтни процеси који се данас одвијају на тлу Србије у вези усвајања новог радног законодавства могу се дефинисати и као настојање сваког од партнера у индустријским односима да заузме што повољнију стартну позицију за будуће односе. Све то догађа се у земљи у којој су радна, социјална и синдикална права радника у пракси на веома ниском нивоу. Да ли било ко, ко има имало здравог разума, може да поверује да ће се привреда брже развијати, да ће предузетничке иницијативе бити охрабрене, ако се умање радна права запослених. Искуство демократске, економски и технолошки развијене Европе даје јасан одговор на то питање – економски су најразвијеније оне земље у којима су радна, социјална и синдикална права на највишем нивоу. Темеље такве

1) Маринковић, Д. Свет рада стари изазови у новом добу, Висока струковна школа за предузетништво и Центар за индустријске односе, Београд, 2012, стр. 150.

друштвене праксе је хумано и демократско радно и социјално законодавство, које чини један од правних темеља социјалне тржишне привреде.

Неповољно друштвено окружење

Део овог незадовољства и грчевитог отпора радника и њихових синдиката против предложених законских пројеката (Закон о раду, Закон о приватизацији и Закон о стечају), резултат је у целини неповољног друштвеног окружења и недемократског начина на који су ови законски пројекти припремани и предочени јавности и синдикатима. С тим у вези, ваља напоменути да није реч о доношењу нових, већ о изменама и допунама постојећих закона, са којима су, у првом реду радници и синдикати имали лоших искустава. Пре свега, живимо у земљи у којој влада општа атмосфера неповерења, сиромаштва, социјалног безнађа. Радници су много пута преварени, они су највећа жртва транзиције, платили су изузетно високу, за велики број радника социјално неиздржљиву, економски и морално неприхватљиву цену. А народна пословица каже „Кога змија уједе, тај се и гуштера плаши“.²⁾

Целокупни, изразито конфликтни ток расправе о предложеним изменама и допунама закона, који су од неспорно стратешког значаја за економски развој, мора да се схвати као упозорење свим актерима индустријских односа на све оно што није урађено у процесу транзиције, односно које реформе нису, или нису квалитетно и ефикасно спроведене. У том смислу, може се рећи за сва три актера индустријских односа да су се у протеклом периоду показали као лоши ђаци, који више пута, неуспешно уче, или не желе да науче оне лекције које не иду у прилог њиховом ограниченом схватању сопствених, али и укупних друштвених интереса. Зато све њих – послодавце, државу, синдикате, очекује, по ко зна који пут, оно што се у педагогији зове „утврђивање пређеног градива“. При томе, је сваки пут „утврђивање пређеног градива“ социјално и економски скупље него претходни пут, што другим речима значи да се повећава и иначе за већину радника социјално и економски неподношљива цена транзиције.

Пракса успешних земаља транзиције у поређењу са искуством Србије упозорава да није довољно донети само добре законе, већ

2) Стајић Д. Тегобна транзиција, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 46.

саставни део тог процеса мора бити унапређивање појединачних и заједничких капацитета социјалних партнера да те законе и спроведу. Основаност таквог става потврђује већ на појавној равни видљив раскорак између онога што стоји у законима и друштвене праксе, који се често прихвата као константа актуелних друштвених односа. Наиме, да би се заиста успоставило социјално партнерство између поменутих социјалних партнера, неопходно је испунити читав низ услова. У првом реду, пре него што се отворе процеси колективног преговарања и социјалног дијалога мора се утврдити листа питања о којима нема преговора, јер су то неспорне цивилизацијске тековине савременог доба, које припадају групи основних људских права, засноване на полазној премиси свих релевантних међународних докумената да се људи рађају слободни и једнаки. Реч је о цивилизацијски и правно неприхватљивим појавама давања отказа трудницама, условљавања запослења женама у фертилном добу да потпишу изјаву да неће рађати децу, најгрубљим облицима прогона запослених у приватном сектору који хоће да се синдикално организују. Очигледно је да је бесмислена прича о социјалном партнерству у предузећима у којима се догађају овакве антицивизацијске појаве.³⁾

Конфликтни карактер процеса усвајања измена и допуна поменутих закона такође је показатељ неразвијености кључних механизма социјалне демократије. Србија је још увек далеко од концепта колективног преговарања, који је у складу са међународним стандардима и праксом развијених, демократских земаља Европе, а то значи начелима социјалне, друштвено одговорне, тржишне привреде. Протраћено је неколико година у бесплодним расправама о Општем колективном уговору, усвојеном још 1991 године, који је у суштини био на темељима концепта административне расподеле плата из времена самоуправљања. Покушај да му се удахне живот увођењем тзв „продуженог дејства“ није уродио плодом и данас се нико и не сећа овог документа. Колективно преговарање се у пракси често своди на преговоре о повећању зарада или неког другог материјалног права запослених. Неспорно је да је то, поред осталог, последица економске неразвијености, сиромаштва у коме се већина запослених бори за обезбеђивање елементарне материјалне егзистенције.⁴⁾ Али, то је такође и недостатак развијене целови-

3) Кривокапић Б. Људска права, Мегатренд универзитет, Београд, 2009, стр. 172.

4) Голубовић, З. Куда иде постоктобарска Србија (2000-2005), Службени гласник, Београд, 2005, Едиција „Став“, књ. 5, стр. 126.

те стратегије колективног преговарања. Истини за вољу, у једном броју предузећа постоји добра пракса колективног преговарања, која може послужити као одскачна даска за развој савременог концепта и праксе колективног преговарања.

Ситуација није ништа боља ни на плану успостављања ин-струмената и праксе социјалног дијалога. То се односи, како на стање законске и аутономне регулативе, тако и на праксу, при чему посебно треба издвојити следеће.

У правном поретку није, у складу са европским стандардима уређено и заштићено право запослених на информисање, консултовање и саодлучивање. Посебно, није уважен принцип да се ова комплекс права односи, не само на чланове синдиката, већ на све запослене. Истини за вољу, у једном броју колективних уговора дефинисан је комплекс права на информисање консултовање и саодлучивање, али нису дефинисани ефикасни инструменти којима се омогућује фактичко остваривање ових права. У пракси, тамо где и постоји, ово право се ограничава само на информисање лидера синдиката, при чему је реч о селекованим информацијама од стране послодавца. Примера ради, у правном поретку, као ни у пракси не постоји веома ефикасан инструмент остваривања права запослених на информисање, консултовање и саодлучивање, који се дефинише као „принцип празне столице“, који се односи на право представника синдиката да присуствују седницама органа управљања предузећа, односно скупштина на различитим нивоима, да учествују у раду ових органа, али без права одлучивања. С друге стране, пракса учешћа синдикалних представника у раду управних одбора јавних фондова, институција и предузећа која су још увек у друштвеном власништву није дала очекиване резултате и често се претвара у вид корумпирања синдикалних лидера, што је, у крајњој линији слика и последица неразвијености унутрашње демократске структуре и начина рада синдиката.⁵⁾

И поред тога што је у важећем Закону о раду, дефинисано право запослених да у предузећима са више од 50 запослених оснивају савете запослених, ова законска могућност није искоришћена ни у једном предузећу. Може се рећи да готово није било озбиљнијих настојања да се афирмише идеја савета запослених, који предста-

5) Арандаренко М. „Приватизација, тржиште рада и синдикати“, у Зборнику Улога синдиката у процесу приватизације, Центар за образовање и истраживања УГС Независност, Београд, 1999, стр. 184.

вљају значајну цивилизацијску тековину и потврђено један од нај-ефикаснијих инструмената социјалне демократије. Један од кључних разлога за такво стање налази се у снажном отпору синдиката, који савете запослених неосновано доживљавају као конкуренцију и паралелну организацију, која има исте задатке као и синдикат. Чињенице су, међутим, другачије. Оне говоре, да је просечна стопа синдикалне организованости у Европи око 25%, а да са друге стране, сви запослени, а не само чланови синдиката имају одређена права и да су савети запослених веома ефикасан и целисходан инструмент за остваривање ових права. С друге стране, искуство земаља са развијеном праксом савета запослених (на пример : Немачка), потврђује да у оним земљама у којима су јаки синдикати, јаки су и савети запослених, а њихово деловање је комплементарно.⁶⁾

После више од једне деценије од оснивања првог Социјално економског савета питање репрезентативности синдиката и послодавачких организација није решено на одговарајући начин и представља један од значајних извора индустријских конфликта, подела и сукоба међу синдикатима. Наиме, према важећем Закону, репрезентативност синдиката, односно послодавачких организација утврђује комисија коју чине синдикати чија се репрезентативност утврђује. При томе, Закон утврђује да се репрезентативност утврђује искључиво концензусом чланова комисије за репрезентативност. Други речима, синдикати једни другима утврђују репрезентативност. Очигледно је да је Министарство рада у чијој је ово надлежности, водећи политику незамерања, избегавајући сопствене обавезе и одговорност, „пребацило овај врућ кромпир“ у двориште синдиката и послодавачких организација. Лоше, неконзистентно правно решење, неизбежно је постало извор злоупотреба и сукоба. Иако се не води систематска, статистичка евиденција, према истраживањима „Синдикалног барометра“ из 2008 године, укупна стопа синдикалне организованости у Србији кретала се око 25%, а данас може бити само неповољнија. Имајући у виду тај податак, процењује се да су данас репрезентативни само СССС и Конфедерација слободних синдиката (услов за добијање статуса репрезентативности на националном нивоу, по важећим прописима је да синдикат има 180 000 чланова, односно 10% укупног броја запослених). У

6) Јефтић М. Улога савета запослених и синдиката у заступању интереса запослених у државама чланицама ЕУ, Фондација Фридрих Еберт, Београд, 2011, стр. 23.

том смислу, УГС „Независност“, нису репрезентативни, будући да објективне процене говоре да имају око 40 000 чланова. Пре више од две године, други синдикати су, у складу са законом, покренули иницијативу за утврђивање репрезентативности УГС „Независност“. Руководство овог синдиката је то одбило, али су наставили и даље да буду чланови Социјално-економског савета. Међутим, важније од тренутне ситуације је то да су се у протеклим годинама променили сви параметри – структура привреде, структура запослених, стопа синдикалне организованости, структура синдиката, што значи да је неопходно, у складу са промењеним околностима и параметрима редефинисати и по новим критеријумима уредити питање репрезентативности синдиката. На жалост, два сада формално репрезентативна синдиката Уједињени грански синдикати „Независност“ и Савез самосталних синдиката Србије, упорно одбијају било какав разговор на ту тему, настојећи да по сваку цену, супротно начелима синдикалне солидарности, сачувају своју монополску позицију у социјалном дијалогу. То, наравно, доводи у питање легитимност актера социјалног дијалога у целини.⁷⁾

Када је реч о репрезентативности послодавачких удружења, репрезентативност тренутно јединог репрезентативног послодавачког удружења „Уније послодаваца Србије“ од почетка је била спорна. Међутим, од формалне стране ствари, важнија је чињеница да многи послодавци – чланови Уније послодаваца Србије немају синдикате у својим предузећима, па се са тог аспекта поставља питање фактичке легитимности и целисходности њиховог учешћа у свим облицима социјалног партнерства. При томе посебно треба истаћи да Унија послодаваца, као и друга послодавачка удружења никада нису јавно осудила и оградила се од појава грубог кршења радних, економских и социјалних права запослених, које чини знатан број послодаваца.

Наведени проблеми и отворења питања имају за последицу већина незадовољавајуће стање социјалног дијалога на свим нивоима. То се, пре свега, огледа у чињеници да су социјално-економски савети на локалном нивоу формиран тек у око 15% општина и градова, а и тамо где постоје њихово деловање није на задовољавајућем нивоу. Када је реч о Социјално економском савету на националном нивоу, он је први пут основан 2001 године Споразумом социјалних

7) Djukić P. „The organised world of labour in Serbia today – between economic reforms and populism“, *SEER*, Dusseldorf, 4/2006, str. 69.

актера. Неколико година касније усвојен је Закон о социјално економском савету. Међутим, ситуација се није променила. Напротив, стање социјалног дијалога ишло је силазном линијом, потврђујући да закон, сам по себи не решава проблеме, ако нема мотивисаних и способних социјалних партнера да га спроведу у дело. Томе иде у прилог чињеница да се Социјално-економски савет није састао годину дана, као и да сви закони који су предмет актуелних конфликта уопште нису разматрани на Социјално-економском савету.

Предмет сукоба послодаваца, државе и синдиката

У целини неповољне друштвене околности, дуготрајна економска и социјална криза са поражавајућим последицама, које су, као и увек, најпре и највише погодиле припаднике света рада, недовршеност и неефикасност инструмената социјалне демократије, као и лоша искуства из претходног периода, имали су за последицу изузетно конфликтан ток расправе о поменутим реформским законима, пре свега о Закону о раду. Представници синдиката и послодавачких организација нису крили међусобно неповерење и нетрпељивост. Представници Уније послодаваца су синдикате означили као браниоце система социјалистичког самоуправљања и кочничаре реформи, док су синдикати тврдили да послодавци и држава узурпирају њихова права и желе да их доведу у понижавајући, робовски положај. То је очигледна слика негативног наслеђа из претходног периода. На конфликтни ток расправе, који је у крајњој линији удаљио све актере од суштине спорних питања, утицало је у великој мери и понашање Министра привреде, односно Министарства привреде, које се из непознатих разлога појавило као формални предлагач Закона о раду, уместо ресорног Министарства за рад и социјалну политику. Министар привреде је наступио грубо у старту се отворено ставио на страну послодаваца и то је неизбежно изазвало отпор и негативну реакцију синдиката.

На жалост, репрезентативни синдикати – СССС и УГС „Независност“ настојали су на све начине да искључе из расправе о поменутим законима друге синдикате – Конфедерацију слободних синдиката, Индустијске синдикате, Удружене синдикате „Слога“ и др. Ови синдикати реаговали су удруживањем у Синдикални фронт и на алтернативне начине – јавним протестима, иступањем у медијима и на друге начине настојали да утичу на ток догађања.

Истини за вољу, протесте, овог пута доста масовне и ефектне организовали су и СССС и УГС „Независност“.

Када је реч о узроцима синдикалног незадовољства, односно разлозима конфликта треба се подсетити да су конфликти, додуше у блажем облику, започели у вези предлога закона о штрајку, који је повучен из скупштинске процедуре, после више од две године припрема на овом законском тексту, а радна група која је радила на овом пројекту се једноставно распала. Представници синдиката су с разлогом били незадовољни, указујући да су предлагачи закона, свесно или несвесно, пренебрегли и одбацили неке неспорне чињенице, пре свега да је штрајк неспорна цивилизацијска тековина, да штрајк није акт деструкције, него стваралачки акт света рада, да спада у групу основних неотуђивих радних и социјалних права, и да ни једна држава, која макар формално носи предзнак демократска не може ограничавати и ни на који начин доводити у питање остваривање овог права. Исто тако, синдикати, подржани стручном јавношћу, указивали су да историја индустријских односа, као и савремена пракса потврђује да штрајкачи у оквиру штрајкачке борбе користе и „пикетинг“ – окупацију просторија послодавца и друге пратеће методе, управо да би спречили опструкцију штрајка. Реч је о читавом комплексу права, који штрајку даје снагу и чини га једним од најрадикалнијих и најефикаснијих средстава радничке борбе. Ни један синдикат у најразвијенијим, демократским земљама Европе, није се одрекао ни делића овог права, нити њиховим властима и послодавцима пада на памет да тако нешто траже од својих синдиката. Наспротив, потенцијална или реална снага штрајка чини један од темеља релативне равнотеже друштвене моћи света рада и света капитала, на чему се у данас развијеним земљама темељи социјално партнерство и социјални мир.⁸⁾

Синдикати су, с разлогом сумњали у лошу намеру законодавца - да раздвајањем права на штрајк и права на слободно окупљање ограничи право на штрајк, односно потребу и право радника да јавности покажу своје оправдано незадовољство. Немушта образложења, или тачније речено изговори званичника, само потврђују ову сумњу. Наравно, ово није једино ограничење у овом закону. Примера ради, Предлог закона је утврдио безразложно широку листу листа делатности од тзв „посебног значаја“, у којима је право

8) Лубарда Б. Радно право – расправа о достојанству на раду и социјалном дијалогу, Правни факултет, Београд, 2012, стр. 822.

на штрајк ограничено или у потпуности ускраћено, што говори о настојању законодавца да фактички забрани штрајк у већини делатности. Искуство недавних штрајкова и јавних протеста у Грчкој и Француској, потврђује да такве забране немају смисла. Јасно је да грчки, француски и други радници, који имају моћне угледне синдикате, нису питали политичке власти за дозволу да изађу на улице и демонстрирају.

Највећи предмет сукоба између послодаваца и синдиката био је везан за предлог да се радни однос на одређено време продужи на период од три године. Такав предлог, у земљи са тако високом стопом незапослености, са бројним негативним искуствима, не може очекивати подршку радника. Коначно, у радном законодавству демократских земаља и у правном наслеђу ЕУ важи принцип да је стални радни однос на неодређено време –правило, а рад на одређено време изузетак.

Други предмет конфликта и подела односио се на флексибилност радног места, који у предлогу Министарства није прихватио у ЕУ прихваћени концепт „флексигурности“. Пренебрегнута је чињеница да је флексибилност радног места, пре свега, технолошка, организациона и развојна категорија, која подразумева потребу да се радник прилагођава новим технологијама, променама у организацији рада, да се „доживотно образује“, али то није и не сме бити механизам манипулације социјалном и радном сигурношћу, нити се радницима који раде у флексибилним моделима организације рада могу, по том основу умањивати радна права. У том смислу, тврдња да ће лакше отпуштање подстицати послодавце да запошљавају већи број радника је чиста бесмислица, или безобразлук.

Крупан предмет сукоба било је и законско регулисање оснивања и деловања приватних агенција за запошљавање. Међутим, у овом случају није главни проблем био преложено законско решење, већ досадашња лоша пракса. Наиме, искуство са агенцијама за запошљавање, на којима предлагач закона инсистира, је показало поразне резултате, тако да радници који се запошљавају преко агенција, за исти рад примају и упола мање зараде, ограничена су им и друга права, што представља грубу повреду европског и уставног начела - За једнак рад – једнака зарада, а садржи у себи и елементе принудног и ропског рада.⁹⁾

9) Европска социјална повеља, Савет Европе, Канцеларија у Београду, 2009, стр. 11.

Међутим, послодавци јесу у праву када не прихватају да плаћају отпремнине за укупни радни стаж радника који буду проглашени за технолошки вишак. То заиста јесте дестимулативно, јер повећава трошкове послодавца, без његове кривице. Друго је питање што транзициони фонд за те намене није основан раније. Стиче се утисак да су ово решење спремни да прихвате и синдикати. У суштини је иста ствар и са питањима обрачуна регреса, накнаде зараде за време годишњег одмора и тсл. У крајњој линији та питања су мање значајна, јер висина зарада не зависи од тога, већ од профитабилности предузећа и односа снага синдиката и послодаваца у процесу колективног преговарања.

Предлог Закона о раду, покренуо је још једну групу питања односа послодавца и синдиката. Реч је о материјалним обавезама послодавца према синдикатима, у скалу са важећим Законом о раду. Постојећи Закон обавезује послодавца да синдикатима омогући коришћење просторија и техничке опреме послодавца, одређени број плаћених часова или потпуно ослобађање од радних обавеза ради обављања синдикалних активности и друга материјална давања. Јасно је да то доводи синдикате у зависност према послодавцу и представља један од потенцијалних извора за настајање „жутих синдиката“. Ови предлози су, наравно, наишли на жесток отпор синдиката. Међутим, то питање ће се неизбежно отворити и пред синдикатима и пред другим актерима индустријских односа.

Посматрајући у целини ток догађања везаних за расправу о реформским законима, може се уочити велика сличност са догађањима у претходном периоду. Наиме, усвајање сваког стратешког, реформског закона текло је споро, неефикасно, на изразито конфликтан начин, са линијом раздвајања између синдиката и послодавца, коју ни једни ни други нису били спремни да пређу, бранећи искључиво своје почетне позиције. Све то, пратило је неповерење једних у друге, а управо то поверење, односно начело „бона фиде“ (добре вере) је „conditio sine qua non“, социјалног партнерства, препознавања и дефинисања заједничких интереса света рада и света капитала.¹⁰⁾ То је видљива последица чињенице да социјални партнери на старту нису постигли социјални концензус о

10) Миленковић Т. Путеви и странпутице социјалног дијалога, Радничка штампа, Београд, 2010, стр. 137.

циљевима, путевима и социјалној цени транзиције и расподели те социјалне цене на све друштвене слојеве, у складу са економском снагом појединих социјалних слојева и начелима социјалне правде и солидарности, што је био случај у свим успешним земљама транзиције. Наравно, да је то вишеструко увећало социјалну цену транзиције, која је искључиво пренета на радничку класу, што се показало као једна од највећих препрека у изграђивању механизма и праксе социјалног партнерства.

И у овом случају изгубљено је неколико месеци. Реформски закони морају се усвојити, јер је то, не само један од услова уласка у чланство ЕУ, већ, пре свега, питање будућности Србије. Само ће цена примене ових закона бити већа, односно и ово одлагање, повећаће ионако неиздрживо високу социјалну цену транзиције. Искуство је и сада као и небројено пута пре потврдило да одлагање реформи, односно нерационални проток времена није савезник реформи. Наравно, око питања која регулишу ови закони мора се постићи концензус, односно сваки од социјалних актера мора у примени ових закона видети и сопствени и заједнички интерес, јер је то неопходни услов да се ови закони примене у пракси.

С тим у вези, уочава се тенденција да се предмет индустријских и социјалних конфликта помера са зарада и тзв „ревандикативних захтева“ у целини на питања законодавне регулативе и стварања повољног и подстицајног окружења за економски и технолошки развој, што је само један од индикатора да ће економска, технолошка и питања стандарда и квалитета живота бити у жижи политичког и друштвеног живота, као и синдикалне активности.

Литература

- Арандаренко, М. „Приватизација, тржиште рада и синдикати“, у Зборнику *Улога синдиката у процесу приватизације*, Центар за образовање и истраживања УГС Независност, Београд, 1999.
- *Европска социјална повеља*, Савет Европе, Канцеларија у Београду, 2009.
- Голубовић, З. *Куда иде постоктобарска Србија (2000-2005)*, Службени гласник, Београд, 2005.

- Јефтић, М. *Улога савета запослених и синдиката у заступању интереса запослених у државама чланицама ЕУ*, Фондација Фридрих Еберт, Београд, 2011.
- Кривокапић, Б. *Људска права*, Мегатренд универзитет, Београд, 2009.
- Лубарда, Б. *Радно право – расправа о достојанству на раду и социјалном дијалогу*, Правни факултет, Београд, 2012.
- Миленковић, Т. *Путеви и странпутице социјалног дијалога*, Радничка штампа, Београд, 2010.
- Маринковић, Д. *Свет рада - стари изазови у новом добу*, Висока струковна школа за предузетништво и Центар за индустријске односе, Београд, 2012.
- Стајић, Д. *Тегобна транзиција*, Институт за политичке студије, Београд, 2005.
- Đukić, P. „The organised world of labour in Serbia today: between economic reforms and populism“, *SEER*, 4/2006, Dusseldorf, 2006.

Darko Marinkovic

SERBIA FACING THE CHALLENGES OF NEW INDUSTRIAL CONFLICTS

Resume

The practice of successful transition countries in comparison with the experience of Serbia warns that it is not enough just to bring good laws, but an integral part of this process should be the promotion of individual and collective capacity of social partners to implement the laws. The merits of such a view is confirmed by the visible gap between the laws and social practices, which is often accepted as a constant of the current social relations. Namely, in order to really establish social partnership between the mentioned social partners, it is necessary to fulfill a series of conditions. First of all, before starting the process of collective bargaining and social dialogue, there must be established a list of issues that are not negotiable, because they are undeniable civilizational achievements of the modern age belonging to a group of human rights, based on the initial premise of all relevant international documents that human beings are born free and equal. It is civilizationally and legally unacceptable phenomena to

fire pregnant women, to make conditions for women in re-productive age to sign a statement that they will not bear children, to persecute employees in the private sector who want to organize trade unions. Obviously, talking about social partnership in companies where such uncivilized phenomena take place is pointless.

Key words: trade unions, employers, social partnership, industrial conflicts, labor legislation.

УДК:
347.23:321.7

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXVI) XIII, vol=39
Бр. 1 / 2014.
стр. 83-96.

Прегледни рад

*Драган Ж. Марковић**
Институт за политичке студије, Београд

СВОЈИНСКО-ПРАВНИ СУБЈЕКТИВИТЕТ И ДЕМОКРАТИЈА**

Сажетак

Рад аргументовано показује: да се целокупан историјски развој својинских односа одвијао кроз стално сукобљавање јавне и приватне сфере, које се нису само међусобно условљавале, него су једна другу подстицале; да је својина, као друштвени однос, кључна карика у повезивању појединачних и општих интереса; да носилац правног и економског субјективитета није неки усамљени појединац, већ појединац који тај субјективитет дели са другим појединцима; да развој масовне робне производње није захтевао сужавање него проширивање својинског субјективитета на све чланове друштвене заједнице; да друштвеног субјективитета не може бити без индивидуалног субјективитета јер је друштвени субјективитет у суштини заједнички субјективитет удружених јединки; да све већа индивидуализација и све веће подруштвљавање подразумевају и све већу релативизацију својинског монопола, који на тај начин све више нестаје прерастајући у слободно располагање средствима производње и друштвеним производом.

Кључне речи: својинско-правни субјективитет; својински односи; демократија.

* Научни саветник

** Овај рад је настао у оквиру научног пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Носиоци својинско-правног субјективитета имају монопол на располагање својинским објектима, којим се искључује право располагања других лица. Још је римско законодавство утврдило *dominium* као апсолутно право римског грађанина над стварима односно добрима која су само њему могла припадати.

Врховни носилац својинско-правног субјективитета је у ствари држава, која „...својим актима власти одређује меру свих права и обавеза, па и својине над стварима“, ¹⁾ одређујући тиме границе својинског субјективитета свих осталих субјеката. Зато сва „...три законодавства која владају Европом – римско, германско и словенско, сматрају да само држава има апсолутно право над једном ствари“, ²⁾ што и Жан Жак Русоу даје за право да устврди да је „...држава у односу на своје чланове господар свих њихових добара на основу друштвеног уговора“. ³⁾

Као главни носилац својинског субјективитета, „...држава је сматрала својину за најважнију основу социјалне организације...“, она је се „...више старала за својину него за народ...“, и „...она то и данас чини“. ⁴⁾ Ради одржања својине држава мора задирати у саму својину, без чега се ни сама не би могла одржати јер само присвајањем туђе својине може подмиривати сопствене потребе. „Да би се одржавала јавна власт, потребни су доприноси грађана – порези...“, а „...с развитком цивилизације ни порези више нису довољни, држава издаје меницу на будућност, закључује зајмове, државне дугове“. Па „...или је приватна својина света, онда нема националне својине и држава нема право да убира порезе; или држава има право, онда приватна својина није света, онда национална својина стоји изнад приватне својине и држава је прави власник“. ⁵⁾

Док влада релативна оскудица животних средстава, слобода својинског располагања било којег субјекта нужно је омеђена слободом других субјекта. Зато својинско право мора бити ограниче-

- 1) Др Радомир Лукић, Друштвена својина и самоуправљање, Савремена школа, Београд, 1964, стр. 35.
- 2) Е. Од Лавлеј, Својина и њени првобитни облици, издање Фонда Димитрија Николића-Беље, Београд, 1899. стр. 501.
- 3) Друштвени уговор, Просвета, Београд, 1949, стр. 21.
- 4) др Џејмс Питер Ворбас, Задружна демократија, Задружна штампарија, 1935, стр. 129.
- 5) Ф. Енгелс, Порекло породице, приватне својине, и државе и Два уговора у Елберфелду, К. Маркс, Ф. Енгелс, Дела, Култура, Београд, 1950, том 32, стр. 134-135 и том 5, стр. 220.

но не само у корист државе, већ и у корист свих других носилаца својинског субјективитета. Ограничавањем својинских права појединаца држава штити интересе појединих друштвених група и друштвене заједнице као целине.

Ради тога држава самим законима којима даје, истовремено ограничава или, у друштвеном, интересу, укида индивидуалну својину. „Држава признаје сопствениково право на ствари само под условом да он ствар искоришћава у складу са интересима заједнице...“, а „...ако сопственик не употребљава своју ствар онако како то захтевају интереси заједнице, онда долази до мање или више потпуне експропријације“.⁶⁾ Држава ограничава својинска права појединаца и да би заштитила интересе осталих појединаца. Сопственик „...не сме да чини шта хоће са својом ствари, већ само оно што је њему заиста корисно, - иначе он одговара за штету нанесену трећим лицима...“⁷⁾ Али држава својинска права појединаца ограничава и у њиховом сопственом интересу, обавезујући их да „...предузимају позитивне радње у вези са предметом својине, рецимо да земљу обрађују или да је обрађују на одређени начин, да сеју одређену културу...“, а „...понегде се необрађено земљиште ставља под секвестар, или чак одузима“.⁸⁾

Уколико је правни субјективитет самим законом подељен на више субјекта, та подела је још изразитија код економског субјективитета јер сваки правни субјекат може свој економски субјективитет, и мимо закона, делити са другим, неправним субјектима. Носиоци економског субјективитета далеко су бројнији од носилаца правног субјективитета јер је онај „...ко присваја односно „троши“ финални производ стварни његов економски поседник, независно од правне форме својинских односа“.⁹⁾

У друштву заснованом на својинским односима човек углавном живи у кругу породице са којом фактички дели свој иметак и кад је његов искључиви власник. „...Као год што у оно доба кад су постојале сеоске заједнице, нико није могао располагати својим властитим добром – кућом и двориштем – без пристанка заједнице, тако исто доцније нико није могао отуђити земљу без пристанка

6) Стеван Д. Живадиновић, Право располагања и својина, Правни факултет, Београд, 1938, стр. 135-136.

7) Исто, стр. 122-123.

8) Андрија Гамс, Својина, друго издање, Научна књига, Београд, 1988, стр. 124.

9) Иван Максимовић, Теоријске основе друштвене својине, Београд, 1974. стр. 13.

породичних чланова¹⁰⁾ иако они нису били носиоци правног субјективитета. И потпуно обезвлашћени роб употребљава и користи средства производње, производећи цео, и трошећи део производа, који су у целини правно власништво његовог господара. А у свим осталим облицима друштвене репродукције партиципација непосредних произвођача у економском субјективитету је још већа него у робовласничком поретку, и стварни „...располагач „у првој линији“ је за машином, за чекићем, за плугом –радна снага, у кући кираџија, уопште неопштвеник“.¹¹⁾

Коришћење и употреба својинских објеката не морају се поклапати нити се стварно поклапају са њиховим правним располагањем. „Сопственик куће врши своје апсолутно право примајући у кућу људе са улице и смештајући их у својој такозваној својини, велепоседник – уступајући своје имање закупцу на 10, чак на 90 година заједно са колоном надничара“.¹²⁾

Носилац правног и економског субјективитета није, према томе, неки усамљени појединац, већ појединац који тај субјективитет дели са другим појединцима, јер „један изоловани индивидуум не би могао имати власништво над земљом као што не би могао ни говорити“.¹³⁾ По Рудолф-у Јеринг-у, „...нема никакве апсолутне својине, тј. такве која би била слободна од свих обзира према целини, према укупном друштву...“¹⁴⁾ а према Е. Од Лавлеју, својина „...није (ни) створена само у интересу индивидуе и да овој гарантује уживање плодова и рада њезинога, већ је установљена у интересу друштва, да му ујемчи трајање и корисну акцију“.¹⁵⁾ Својина је, како „...кажу немачки правници дата појединцу као зајам који се може тражити натраг у случају повреде јавних интереса“.¹⁶⁾ Али стварни носилац својинског субјективитета „...мора бити заснован

10) Е. Од Лавлеј, цитирани рад, стр. 418.

11) Карл Ренер, Социјална функција правних института, Култура, Београд, 1960. стр. 163.

12) Исто, стр. 161.

13) К. Маркс, Основи критике политичке економије, К. Маркс, Ф. Енгелс, Дела, исто, том 19, стр. 321.

14) Мих. П. Јовановић, „Својина – њен правни социјално-политички значај“, прештампано из Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1921, стр. 4.

15) Цитирани рад, стр. 17.

16) Стеван Д. Живадиновић, цитирани рад, стр. 134.

на појединцу, који је истовремено и друштвени субјекат, тј. власник“.¹⁷⁾

Својина, као друштвени однос, је кључна карика у повезивању појединачних и општих интереса, те „...не постоји искључиво у интересу индивидуе...“, него „...постоји у општем интересу...“, и сопственику „... намеће обавезу да ствар коју има употреби на задовољење личних потреба, с једне стране, и општих потреба, с друге стране“.¹⁸⁾ Зато „...држава признаје сопствениково право на ствари само под условом да он ствар искоришћава у складу са интересима заједнице...“,¹⁹⁾ те поставља и „...две врсте ограничења својине: из потребе саме индивидуе и из општих потреба, у јавном интересу“.²⁰⁾

Супротстављеност јавне и приватне сфере у основи је сваког присвајања. И целокупан историјски развој својинских односа одвијао се кроз стално сукобљавање тих сфера, које се нису само међусобно условљавале, него су једна другу подстицале. Управо због тога се „...у историји својине запажа кретање од више колективне ка више индивидуалној и, нарочито у новије време, од индивидуалне опет ка колективној својини“.²¹⁾

Пробитна присвајања састојала су се у колективном запоседању земљишта и природних богатстава од стране целих заједница и свој идентитет племенско власништво је добијало само у односима са другим заједницама. „Једину границу коју...“ таква „...заједница може наћи у своме односу према природним условима производње – према земљи - ...као према својима, јесте друга заједница која полаже на њу право као на своје неорганско тело...“, и „...рат је стога, један од најпробитнијих послова сваке ове самоникле заједнице како за очување својине тако и за стицање нове својине“.²²⁾

Са појавом релативне оскудице земље као основног средства производње отпочела је и приватизација племенског власништва. „Кад је општина била релативно слабо насељена према простору

17) Золтан Мерта, прилог у зборнику Облици својине у социјализму, Савремена администрација, Београд, 1989. стр. 94.

18) др Михаило Константиновић, „Питање својине“, прилог у зборнику Генерацији пред стварањем, СКА, Београд, 1925. стр. 11.

19) Стеван Д. Живадиновић, цитирани рад, стр. 135-136.

20) Мих. П. Јовановић, цитирани рад, стр. 8.

21) др Чед. Марковић, „У колико је препоручљиво ограничавање права својине“, Правосуђе, Београд, бр. 15-16/1933, стр. 5.

22) К. Маркс, Епохе економске формације друштва, исто, стр. 28.

земље који је обухватала, није требало никаквих одредаба“ о својинским правима. Земљу су сви заједнички радили, а жетву делили према броју радника у свакој породици...“, па „...у примитивно доба деоба никада није чињена“. А „...када се народ намножи, и када се јави потреба да се права становништва ограниче прописаше се одредбе које само утврдише старе обичаје.“²³⁾ Приватизација племенске својине одвијала се тако што је обрадива земља „...давана на искоришћавање најпре генсу, доцније кућним заједницама, најзад појединцима“, ²⁴⁾ у почетку привремено, а касније на стално располагање самих индивидуалних власника, са неограниченим правом отуђивања и наслеђивања.

Као први развијенији облик индивидуалног власништва појављује се робовласништво. Робовласничко домаћинство је почивало на производном раду робова који су радили на његовој земљи и његовим средствима и од његове имовине се и издржавали, па је сама реч *familia* првобитно означавала „...скуп робова који припадају једном човеку“.²⁵⁾

Недељиво робовласничко домаћинство као производна јединица замењено је одвојеним домаћинством кметова који су додељено парче земље самостално обрађивали, али су за њега били нераздвојно везани јер је цела земља као основно средство производње, под системом вазалних односа фактички припадала целом друштву на челу са државним сувереном као врховним власником. Тек у свом капиталистичком облику својина улази у стадијум опште приватизације али и општег подруштвљавања, када развијена робна производња захтева да сви буду индивидуални, али не изоловани него економски повезани власници.

У почетној фази капиталистичке робне производње сваки предузетник сам располаже капиталом, а затим му се поред државе придружују трговац, банкар и рентијер, без чијих услуга не може, да би се најзад нашао у акционарству где предаје свој капитал професионалним управљачима на управљање. У почетку су и радници својом радном снагом располагали индивидуално, а сада то заједно са послодавцем чине колективно, па су радно место и радно време, заштита на раду, социјално и здравствено осигурање законом и другим нормативним актима већ унапред утврђени, тако да је „...“

23) Е. Од Лавлеј, цитирани рад, стр. 10 и 119.

24) Ф. Енгелс, Порекло породице, приватне својине и државе, исто, стр. 127.

25) Исто, стр. 51.

девет десетина радног односа *publici juriis*, а само остатак почива на својој приватно-правној основици”²⁶⁾

У исто време у земљама где су извршени револуционарни преврати са основним циљем укидања приватне својине, чињени су покушаји да се национализацијом и подржављењем приватног капитала успостави нека чисто друштвена својина. У интересу државно-партијске бирократије подржављење је схваћено као крајњи домет подруштвљавања својине, јер „...бирократија (ресори) наступа фактички у својству директног титулара права својине државних добара...”²⁷⁾ па је државна својина одмах проглашена општенародном својином да би и бирократска држава могла бити проглашена општенародном државом. Укидањем индивидуалне својине и покушајем да се апсолутизује државна својина правна форма својине је одвојена од њене економске садржине и из правне норме претворена у идеолошко етички постулат, због чега „...у суштини, уопште није било закона о државној својини”²⁸⁾ Тиме приватна својина није ни могла бити укинута, него је само промењен начин присвајања, којим је на рачун монопола приватних предузетника ојачан монопол државне бирократије.

Све већа индивидуализација својине на бази присвајања туђег рада водила је све већој концентрацији богатства у рукама све мањег броја власника на једној и крајњој беди све већег броја произвођача на другој страни, што је све више отежавало развој масовне робне производње. Национализација приватног капитала резултат је пре свега економске нужде за убрзаним подруштвљавањем крајње индивидуализоване приватне својине, која је све више долазила у колизију са развојем робне производње.

Развој масовне робне производње није захтевао сужавање него проширивање својинског субјективитета на све чланове друштвене заједнице. Друштвеног субјективитета не може бити без индивидуалног субјективитета јер друштвени субјективитет је у суштини заједнички субјективитет удружених јединки. У научној интерпретацији комунизам је замишљен управо као „...опће приватно власништво...”²⁹⁾ па је и Париска комуна „...хтела да индивидуалну

26) Карл Ренер, цитирани рад, стр. 60 и 169.

27) С. С. Алексејев, Својина, право, социјализам, Савремена администрација, Београд, 1990. стр. 26.

28) Исто, стр. 78.

29) К. Маркс, Економско-философски рукописи из 1844. године, исто, стр. 235.

својину учини стварношћу претварајући средства за производњу, земљу и капитал... у пука оруђа слободног и удруженог рада...“³⁰⁾ јер је „...стварно ослобођење радника, ослобођење њиховог рада у принципу оствариво само тада када се трудбеници – сви трудбеници – директно укључују у својинске односе на средствима за производњу и у том смислу сви без изузетка постају сопственици“³¹⁾ Све већа индивидуализација и све веће подруштвљавање подразумевају и све већу релативизацију својинског монопола, који на тај начин све више нестаје прерастајући у слободно располагање средствима производње и друштвеним производом, тако да они „...припадају истодобно сваком члану друштва и свима заједно, но ни коме у цјелости, ником искључиво“³²⁾

Релативност својинског монопола постаје евидентна већ код акционарског капитала, где „...својина на стварним средствима за производњу прелази с појединачних лица на једно правно друштво, које се додуше састоји из збира ових појединачних лица, али у којем појединац као такав нема више никакво право својине на имовини друштва...“, па „...мобилизовање капитала претвара у све већој мери капиталистичку својину у упутнице на принос и услед тога чини капиталистички процес производње у све већем обиму независним од кретања капиталистичке својине“³³⁾ И сама вредност акционарског удела не зависи толико од воље његовог власника колико од финансирања целокупног удруженог капитала.

Ширењем функције управљања са власника на невластике врши се демонополизација, која значи укидање и управљања и власништва. Већ у кругу самих власника подруштвљавање управљања води сужавању њиховог монопола, тако да „претварањем својине у акционарску својину власник постаје власник с мањим правом“, јер је „као поседник акције зависан од одлука свих других поседника акција“³⁴⁾ а преношењем управљања и на запослене монополска права индивидуалних власника се још више сужавају.

У задругарству је релативност својинског монопола доведена до краја пошто у располагању задружном имовином сви задруга-

30) К. Маркс, Грађански рат у Француској, К. Маркс, Ф. Енгелс, Дела, исто, том 28, стр. 274.

31) С. С. Алексејев, цитирани рад, стр. 55.

32) др Мартин Ведриш, Основе имовинског права, Новинско-издавачки, штампарски и биротехнички завод, Загреб, 1976. изд. 2, стр. 195.

33) Рудолф Хилфердинг, Финансијски капитал, Култура, 1958, стр. 168.

34) Исто, стр. 152.

ри равноправно учествују. Овде је свако индивидуални власник сопственог удела и истовремено пуноправни сувласник целокупне задружне имовине, која припада свима и свакоме према доприносу њеном стварању. Колективно власништво проистиче овде из приватног власништва, баш као и приватно из колективног. То подразумева да у присвајању заједнички оствареног дохотка и располагању заједничком имовином свако учествује сразмерно свом доприносу њиховом стварању, чиме се индивидуални субјективитет удружених произвођача не ограничава него проширује на располагање целокупном друштвеном имовином.

Задружно власништво, према томе, не може бити дефинисано ка „свачије и ничије“. Оно је индивидуална својина сваког задругара у мери у којој он доприноси њеном стварању, и заједничка својина свих који полажу право на њено коришћење. Сваки задругар самостално располаже оним делом заједничког производа који одговара његовом радном доприносу, уколико целим производом или једним његовим делом не располажу сви заједнички. Али, истовремено сви заједнички располажу сваким појединим делом друштвеног производа уколико заједнички одређују опште услове својинског располагања.

Заменом капиталистичких акција задружним уделима и партиципације задружном демократијом, располагање и управљање корпорацијом би се са повлашћених акционара и професионалних менаџера проширило на све запослене, који би у расподели и располагању новоствореном вредношћу суделовали према укупном доприносу њеном стварању. Задружно управљање би се са корпорација проширило и на међукорпорацијске те укупне друштвене односе, како унутар националних заједница тако и унутар целе међународне заједнице. „Као последица сталног рашћења задружних организационих метода и њиховог продирања у постојећи друштвени систем, државу би заменила задружна демократија“, која се „не би бавила управљањем народом, већ управљањем стварања“.³⁵⁾

Са предњачењем у технологизацији производње неизоставно иде и предњачење у демократизацији производних односа, које се огледа у ширењу управљања са професионалних управљача на све запослене. Доминантној конкурентности јапанских корпорација допринело је с увођењем нових технологија и увођење самоупра-

35) др Цемс П. Ворбас, Задружна демократија, исто, стр. 176. и 182.

вљања, без којег се нове високе технологије не би могле ефикасно примењивати.³⁶⁾ „Идеје самоуправљања, партиципације, радничке контроле и радничких права су основа демократије и то би требало да буде унето у пројекат демократске транзиције у Србији“ чиме би се трасирао пут за улазак у Европску унију „где је са-управљање или грађанска партиципација заузела важно место у концепту конституисања и развоја демократског поретка“.³⁷⁾

Савремена индустријска производња заснована на подруштвљавању својине и управљања неизбежно води у истинску демократизацију друштва. У побољшању својинског статуса произвођача и стварној демократизацији својинских односа, која представља кључни чинилац економске ефикасности, Србија би чак морала предњачити да би пребродила заостајање за развијеним земљама.³⁸⁾

Током транзиције у Србији се спроводи у недовољно регулисаним својинским односима кампањска приватизација којом се и приватна и државна имовина претачу у власништво моћних појединаца, чиме се огромна већина становништва лишава могућности да суверено располаже средствима која својим радом ствара.³⁹⁾ Проблем би се могао решити законском заштитом сваке и свачије, сопственим радом и заслугом стечене имовине, што подразумева строгу забрану сваког нелегалног и нелегитимног присвајања туђе имовине. Али то би захтевало плебисцитарно изјашњавање свих грађана о таквој законодавној регулативи, јер све док мањина доноси државне законе, доносиће их у своју корист.⁴⁰⁾

Да би се омогућило слободно располагање сопственом имовином, морали би бити озакоњени сви облици легалног власништва, као један од основних услова слободног удруживања грађана. Ретроградном транзиционом политиком апсолутизовано је приватно

36) „Јапански радници су, окупљени у мале, децентрализоване радне групе, сами одлучивали о начину рада и те су одлуке за руководиоце биле светиња...“ (John Naisbitt, Мегатрендови, Глобус, Загреб, 1985. стр. 199.)

37) проф. др. Загорка Голубовић, *Како калимо демократију – шта нисмо научили*, Албатрос Плус, Београд, 2011, стр. 61. и 56.

38) Види: Драган Марковић, „Демократизација својинских односа као претпоставка развоја демократског друштва“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2010.

39) Види: Драган Марковић, „Развој својинских односа у функцији демократизације политичких институција“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2011.

40) Види: Драган Марковић, *Демократија и својина*, Институт за политичке студије, Београд, 2012.

и државно власништво и тек је Уставом Србије 2006. године озакоњена задружна својина која је у свом изворном облику још након другог светског рата практично укинута, а затим формално преименована у друштвену својину.

Развојна шанса могла би бити у развијању задругарства, у којем Србија има светску традицију. Акционарски и државни капитал, који су извршили велику концентрацију производних снага нападају у све већу кризу, јер нису у стању да изврше општу економску мобилизацију друштва какву захтева савремена технологија,⁴¹⁾ а нарастајуће акционарство становништва није у суштини ништа друго него својеврсни облик задругарства. Индивидуализацијом својинског субјективитета задругарство треба не само да се изједначи са акционарством, већ и да стекне компаративне предности.

Целокупан развој индустријске производње неизбежно води јачању демократске државе. С подруштвљавањем својине индустријска технологија доноси и подруштвљавање управљања, којим се аутократска држава трансформише у демократску државу. С преношењем непосредног управљања предузећем на све запослене, и непосредно управљање државом мора се преносити на све држављане.⁴²⁾ Преношење управљања државом на све држављане значи, у суштини, разотуђивање и државе и управљања, јер уколико сви сами собом управљају, утолико престаје управљање једних другима, као што свако престаје бити власником уколико сви постају власницима.

Литература

- Алексејев, С. С.: *Својина, право, социјализам*, Савремена администрација, Београд, 1990.
- Ворбас, Питер Џемс: *Задружна демократија*, Задружна штампарија, 1935.
- Гамс, Андрија: *Својина*, друго издање, Научна књига, Београд, 1988.

41) „Постоји криза капиталистичког система... Овде мислим на темељну кризу система која је таква да ми се чини да овај систем кроз 20 или 30 година неће постојати. Нестаће и биће потпуно замењен неком другом врстом светског система“ (навод Имануела Волеретина, Марко Тмушић, „Однос државе и економије – кратак теоријски осврт“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2010, стр. 172.)

42) Види: Драган Марковић, *Од посредне ка непосредној демократији*, Институт за политичке студије, Београд, 2010.

- Голубовић, Загорка: *Како калимо демократију – шта нисмо научили*, Албатрос Плус, Београд, 2011.
- Живадиновић, Стеван Д.: *Право располагања и својина*, Правни факултет, Београд, 1938.
- Лавлеј, Од Е.: *Својина и њени првобитни облици*, издање Фонда Димитрија Николића-Беље, Београд, 1899.
- Марковић, Драган: *Демократија и својина*, Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Марковић, Драган Ж.: „Демократизација својинских односа као претпоставка развоја демократског друштва“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2010.
- Марковић, Драган: *Од посредне ка непосредној демократији*, Институт за политичке студије, Београд, 2010.
- Марковић, Драган Ж.: „Развој својинских односа у функцији демократизације политичких институција“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2011.
- Маркс, К., Енгелс, Ф.: *Дела*, Култура, Београд, 1950.
- Naisbitt, John: *Мегатрендови*, Глобус, Загреб, 1985.
- Ренер, Карл: *Социјална функција правних института*, Култура, Београд, 1960.
- Тмушић, Марко: „Однос државе и економије – кратак теоријски осврт“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2010.
- Хилфердинг, Рудолф: *Финансијски капитал*, Култура, Београд, 1958.

Dragan Z. Markovic

OWNERSHIP STATUS AND LEGAL SUBJECTIVITY AND DEMOCRACY

Resume

Holders of ownership status and legal subjectivity have a monopoly over the access and use of proprietary facilities, which excludes the right of the access and use to other people. In the past first appropriation implied that whole communities collectively had appropriated some land and natural resources and the tribe property gained its identity only in relations with other communities. With emergence of the phenomenon or a relative shortage of the land as a basic source of production there started also privatization of the tribe property.

Slavery was a first developed form of individual ownership. A slave-holding household was based on the production work of the slaves who worked on its land using its resources and who were supported by its assets.

Indivisible slave-holding household as a production unit was replaced by a separate household of serfs who were granted a piece of land for cultivation on their own and to which they were inseparably linked. Only in the form of capitalism the property was included in the stadium of general privatization, but also in the stadium of general socialization, when developed commodity production demanded that everybody was individual owner, but also the owner who was not isolated but economically connected with others.

In states where revolutionary overturns of power had occurred with a basic objective of abolition of private property there were attempts to establish a purely social ownership through nationalization and socialization of private capital. With the abolition of individual property and the attempt to gain monopoly over the state ownership, legal form of ownership was separated from its economic content and it was turned from a legal norm into an ideological ethical postulate.

Increasing individualization of the private property on the basis of appropriation of other person's work led to an increasing concentration of wealth by a small number of owners. However, development of the mass commodity production did not require narrowing but widening of

the ownership subjectivity to all members of the community. There cannot be social subjectivity without individual subjectivity, because essentially the social subjectivity is a shared subjectivity of associated individuals.

The increasing individualization and increasing socialization also implies an increasing relativization of proprietary monopoly.

Relativity of the proprietary monopoly becomes evident already in case of the shareholding capital, when the value itself of shareholding share does not depend so much on the will of its owner as much as it depends on functioning of the entire associated capital.

Relativity of the propriety ownership monopoly was brought to the end in cooperatives, because all cooperative members participated equally in the access and use of cooperative property. In this case everybody was individual owner of his/her own share and at the same time he/she was a full owner of the entire cooperative property.

By substituting the capital shares with cooperative shares and by substituting the participation by cooperative democracy, the disposal and management of the corporation could be extended from monopolized shareholders and professional managers to all employees who could participate in distribution and management of a newly acquired value in accord with total contribution to its creation. Cooperative management could expand from the corporation to inter-corporational and all other social relations, not only within some national community but among a whole international community.

Precedence in technology of production inevitably leads to precedence in democratization of the relation in the field of production, which is reflected in expansion of management from professional managers to all employees. Along with transferring of direct management of a corporation to all employees also the management of a stateshould become transferred to all its citizens, which inevitably leads to a true democratization of a society.

Key Words: ownership status and legal subjectivity; proprietary relations, democracy.

*Јелена Тодоровић**
Институт за политичке студије, Београд
*Адријана Грмуша***
Институт за политичке студије, Београд

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА ЕКОЛОШКЕ ПОЛИТИКЕ ОРГАНА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ СРБИЈЕ У ПРОЦЕСУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА***

Сажетак

Актуелност и значај питања надлежности и капацитета локалне самоуправе у области животне средине, наглашена је усвајањем низа закона из области заштите и унапређења животне средине, као неизоставног дела националних приоритета одрживог развоја Републике Србије, као и чињеницом да деградација животне средине и нерационално коришћење природних ресурса утиче непосредно на квалитет живота грађана, односно да се последице негативног утицаја на животну средину највише осећају на локалном нивоу. Дефинисање надлежности локалних органа је у директној корелацији са питањем капацитета локалних самоуправа, будући да финансијска, кадровска, организациона и техничка оспособљеност ових субјеката представља предуслов за ефикасно спровођење овлашћења која су им поверена и законом утврђена.

Циљ овог рада је да се на основу процене капацитета локалних самоуправа у области заштите животне средине утврди да ли су локални органи власти оспособљени у кадровском, финансијском, техничком и ор-

* Истраживач-сарадник

** Истраживач приправник

*** Овај рад је настао у оквиру научног пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ганизационом смислу за спровођење ефикасне заштите животне средине у ширем контексту придруживања Србије Европској унији.

Кључне речи: еколошка политика, локална самоуправа, капацитети, Србија, Европска унија.

Политика заштите животне средине у Републици Србији - законодавни оквир

Србија је за последњих 10 година у два наврата спроводила законодавне реформе у домену политике заштите животне средине која је у целости била посвећена усклађивању ове области са релевантним правом ЕУ у тој области. 2004. године усвојена су четири закона: Закон о заштити животне средине (“Службени гласник РС” бројеви 135/2004 и 36/2009); Закон о процени утицаја на животну средину („Службени гласник РС“ бројеви 135/2004 и 36/2009); Закон о стратешкој процени утицаја на животну средину (“Службени гласник РС” број 135/2004); и Закон о интегрисаном спречавању у контроли загађења (“Службени гласник РС” број 135/2004). Побројани закони су: установили основна начела заштите животне средине у Србији усклађене са одредбама Уговора о функционисању ЕУ (начело интеграције, начело превенције, начело предострожности и начело „загађивач плаћа“); успоставили процедуре доношења еколошки најповољнијих одлука кроз механизме процене утицаја и стратешке процене утицаја; и увели систем интегрисане контроле и спречавања загађења животне средине у индустрији кроз издавање интегрисаних дозвола.¹⁾

Други талас законодавне реформе која припада сфери заштите животне средине у Србије почео је 2009. године када усвојен је сет закона који регулишу заштиту одређених природних вредности или одређене токове загађења. За локалне власти посебно су битни: Закон о управљању отпадом (*Службени гласник РС*, бр. 36/2009), Закон о амбалажи и амбалажном отпаду (*Службени гласник РС*, бр. 36/2009), Закон о заштити природе (*Службени гласник РС*, бр. 36/2009), Закон о заштити од буке (*Службени гласник РС*, бр. 36/2009) и Закон о заштити ваздуха (*Службени гласник РС*, бр. 36/2009).

1) Водич за локалне и регионалне самоуправе на путу Србије ка ЕУ, ИСАК фонд, Београд, 2011, стр. 47.

У току 2010. године усвојен је и Закон о водама (*Службени гласник РС*, бр. 30/2010) којим се, између осталог, регулише и управљање квалитетом површинских и подземних вода. Прописи који регулишу стандарде квалитета воде и технолошке стандарде за постројења за управљање водом за пиће и комуналним отпадним водама, заједно са политиком управљања отпадом и квалитетом ваздуха, захтевају велика финансијска издвајања на свим нивоима власти, а посебно на локалном нивоу.²⁾

Другим таласом реформи завршена је и децентрализација јер је новим прописима значајан део надлежности препуштен локалним властима, као што је питање управљања комуналним отпадом и комуналним амбалажним отпадом, издавање дозвола локалним депонијама и инспекцијски надзор. Важно рећи да је на органима аутономне покрајине и јединица локалне самоуправе обавеза да у складу са законима обезбеде остваривање права јавности на приступ информацијама и учешће у поступцима доношења одлука и издавању дозвола од значаја за животну средину од чега зависи њен делотворан приступ судској заштити у вези са преиспитивањем законитости појединачних и материјалних аката органа аутономне покрајине и јединица локалне самоуправе који могу имати значајан утицај на животну средину.³⁾

Улога локалне самоуправе у домену заштите животне средине

Извори и начини финансирања активности јединица локалне самоуправе из области животне средине утврђени су Законом о финансирању локалне самоуправе (*Службени гласник РС*, бр. 62/06) и Законом о Фонду за заштиту животне средине (*Службени гласник РС*, бр. 72/09, 101/11). Један од кључних изазова за локалне самоуправе, у процесу приступних преговора Србије, биће примена европских стандарда у области заштите животне средине кроз преузете обавезе из преговарачког процеса.

Закон о заштити животне средине предвиђа, такође, да „државни органи, органи аутономне покрајине и органи јединице локалне самоуправе обезбеђују интеграцију заштите и унапређења живот-

2) Водич за локалне и регионалне самоуправе на путу Србије ка ЕУ, оп. цит., стр. 48.

3) Драгољуб Тодић, Водич кроз политике ЕУ - Животна средина, Европски покрет у Србији, 2010, стр. 151.

не средине у све секторске политике спровођењем међусобно усаглашених планова и програма и применом прописа кроз систем дозвола, техничких и других стандарда и норматива, финансирањем и подстицајним и другим мерама заштите животне средине“ (начело интегралности).⁴⁾

Начело интегралности значајно и са становишта финансирања пројеката, како преко Инструмента претприступне помоћи (ИПА), тако и за билатералну помоћ и помоћ међународних финансијских институција као што су Европска банка за обнову и развој и Европска инвестициона банка. Посебан услов који се намеће при одлучивању за финансирање неког пројекта јесте његова компатибилност са правилима ЕУ у области животне средине и начелом „загађивач плаћа“. Зато је важно да Србија европске стандарде квалитета животне средине, стандарде процеса производње, пренесе не у правни поредак путем закона, учини саставним делом доношења развојних одлука у свим секторским политикама и на свим нивоима власти.⁵⁾

Претприступне преговоре ЕУ пратиће динамична законодавна активност у Србији, у којој ће се од локалних самоуправа очекивати да спроводе (постојање одговарајућег правног, административног, финансијског оквира) и примењују (постојање делотворног оквира за надзор) правна акта и креирају локалне политике у складу са договорима и обавезама које проистекну из преговарачког процеса.

Неизбежна улога и значај јединица локалне самоуправе, може се сагледати и кроз званичну статистику, која показује да се 75% свих законских норми у чланицама Европске уније, примењује управо на локалном нивоу. Будући да је висок степен очувања и унапређења животне средине постављен као темељни принцип функционисања ЕУ, локални ниво власти ће поднети велики део терета за усаглашавање и делотворну примену правних тековина ЕУ од значаја за животну средину.

Иако је систем заштите животне средине као параметар одрживог развоја, пре свега, глобални изазов, бројне практичне активности и развојне мере могуће је дефинисати тек на националном, односно локалном нивоу. Као што је утврђено Агендом 21, улога локалне заједнице у иницирању процеса одрживог развоја на ло-

4) Члан 9. ст. 1. тачка 2. Закон о заштити животне средине, Службени гласник РС, бр. 36/2009.

5) Водич за локалне и регионалне самоуправе на путу Србије ка ЕУ, оп. цит., стр. 50.

калном нивоу је од пресудне важности, при чему је наглашено да „свака локална власт треба да уђе у дијалог са својим грађанима, локалним организацијама и приватним предузећима и да усвоји локалну Агенду 21. Кроз консултације и постизање консензуса локална власт би учила од грађана и локалних грађанских, друштвених, пословних и индустријских организација и сакупљала информације потребне за формулисање најбољих стратегија“.⁶⁾

У складу са тим, локална самоуправа има незаобилазну улогу у стварању и развијању одрживих локалних заједница у којима квалитетне услуге јавних служби утичу на промоцију одрживог економског, друштвеног и еколошког напретка. Из тога, даље, произилази да сваки град, односно свака општина, мора дати максималан допринос том циљу.

Децентрализација система, која је спроведена, најпре у развијеним западним земљама, утицала је и на увећање локалне контроле проблема животне средине. На тај начин, улога локалне самоуправе је од пресудне важности за област очувања животне средине, јер се нерационално експлоатисање природних ресурса и деградација животне средине највише осећају на локалном нивоу. С друге стране, грађани локалне заједнице свакако најбоље разумеју локалне теме, проблеме и потребе и њихова партиципација у формирању локалних стратегија одрживог развоја је од кључног значаја.

Имајући у виду обавезе и значај локалне самоуправе, неопходно је споменути да имплементација европских стандарда и прописа у области животне средине зависи од свих нивоа власти, што имплицира да се партнерство између локалних и централних власти у целокупном преговарачком процесу намеће као логичност и нужност.

Капацитети локалне самоуправе у области заштите животне средине

Као што је претходно наведено, актуелност питања капацитета локалне самоуправе у области заштите животне средине, посебно је наглашена у процесу приступања Србије ЕУ, будући да висок ниво заштите и унапређења животне средине представља једну од обавеза за државе чланице. Процена капацитета локалне самоуправе

6) Агенда 21, United Nations Division for Sustainable Development, 1992. <http://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&nr=23&type=400>.

ве се заснива на анализи оспособљености локалних органа власти да ефикасно спроводе послове који су у њиховој надлежности. У овом делу рада разматрају се кадровски, организациони, финансијски и технички аспекти капацитета локалних самоуправа као актера формулисања и спровођења еколошке политике.

Користећи анализу секундарних података, дошло се до резултата који недвосмислено потврђују закључак о постојању извесних проблема у погледу капацитета локалне самоуправе у области заштите животне средине. Ради концизнијег прегледа, подаци су структурирани тако да осликавају кадровски, техничко-организациони и финансијски сегмент капацитета локалних органа државне власти. Потребно је назначити да приказане вредности података представљају проценат у односу на укупан број локалних самоуправа у РС. Према Републичком заводу за статистику, административно-територијалну организацију РС чине 150 општина и 24 града (без аутономне покрајине КиМ).

Будући да је усаглашавање са правним тековинама ЕУ један од развојних инструмената чланства у ЕУ, као националног приоритета РС, неопходно је установити у којој мери је овај циљ постигнут. Прекретница у реформи читавог система заштите животне средине је усвајање нових закона и подзаконских аката током 2004. и 2009. године.

Након доношења ових закона и њихове примене, дошло се до спознаје да је потребно неке од њих унапредити и приближити реалним околностима на терену. Као корак према додатном усаглашавању са законском регулативом ЕУ, Закон о управљању отпадом је допуњен на иницијативу Министарства енергетике, развоја и заштите животне средине РС. Нови закон обухвата детаљније појашњење појмова и нових начина финансирања процеса управљања посебним токовима отпада. Такође, посебна пажња се посвећује и увођењу додатних, у Европској унији већ познатих института, чији је циљ боља регулација и контрола токова отпада.

Затим, када се сагледа значај улоге коју локална самоуправа има у процесу спровођења послова из области животне средине, уочава се потреба за унапређењем и Закона о водама. Ради појашњења, нужно је навести да за обављање својих послова за које је овлашћена, локална самоуправа је обавезна да тражи сагласност јавног водопривредног предузећа. Такође, централни органи и јавна водопривредна предузећа немају обавезу да консултују локалну

самоуправу код доношења планова, нити код већих и важнијих послова. Иако се наводи да у пословима управљања водама учествују сви нивои власти, локална самоуправа је искључена из планирања управљања водама. У складу са тим, уочава се посредни централизам јавно водопривредног предузећа.

Реализацији планских докумената, којима се уређује заштита животне средине на локалном нивоу, не посвећује се довољна пажња, јер 60% општина нема никакве дефинисане рокове на које се односе њихови важећи плански документи. Истраживање које је обавила Стална конференција општина и градова показује да постоји релативно раширена пракса непоштовања прописа у области животне средине (недоношење планских докумената, неоснивање буџетских фондова јединица локалне самоуправе, неоснивање локалних катастарских заглавља живота средине, извештавање о стању животне средине, итд), као и проблема у њиховој примени.⁷⁾

Надаље, институционални капацитети за спровођење претходно наведених закона и локалних стратегија одрживих развоја нису на задовољавајућем нивоу. У домену инфраструктуре у области животне средине, постоје извесни проблем. Тако је вишеструко важно подстицати активности изградње регионалних депонија које би опслуживале неколико општина и на тај начин решиле проблеме одлагања отпада тих општина. Према, Извештају о напретку у спровођењу Националне стратегије одрживог развоја за период од 2009. до 2017. године, приоритетни циљ је успостављање система у управљању отпадом: изградња регионалних центара за управљање отпадом и стимулисање рециклаже отпада, подстицање одрживог коришћења природних ресурса, повећање енергетске ефикасности и смањење енергетске интензивности и коришћење обновљивих извора енергије.

Између осталог, услед недостатка инфраструктуре у области управљања отпадом, локалне самоуправе се суочавају са повећањем броја дивљих депонија. Примера ради, највећи број дивљих депонија налази се у општинама Лесковац (116), Неготин (130) и Зајечар (133), док су општине Ада и Црна Трвава општине са најмањим бројем дивљих депонија, односно имају по једну дивљу депонију. Општина са најмањим бројем депонија у односу на број

7) „Истраживање о стању система заштите животне средине на локалном нивоу у Србији“, Стална конференција општина и градова, Интернет, <http://www.skgo.org/reports/details/1356> 20/12/2013.)

становника је Темерин (22275 становника по депонији). Општине са највећим бројем дивљих депонија у односу на број становника су Голубац (236 становника по депонији), Бољевац (273 становника по депонији), Неготин (350 становника по депонији).⁸⁾

Осим тога, у домену организационих капацитета постоје одређене противуречности и недостаци. Како су послови заштите животне средине у корелацији са пословима урбанизма, грађевинарства, комуналних делатности и имовинско-правним пословима, јасно је да би заштита животне средине на локалном нивоу требало да се спроводи са становишта мултидисциплинарног приступа. У складу са тим, на пример општина Смедерево у оквиру организационе јединице за урбанистичко-комуналне, имовинско-правне, пословни простор и инспекцијске послове, обавља послове који су од значаја за животну средину. Потом, општина Пожаревац те послове обавља у оквиру одељења за привредни, локално економски развој и заштиту животне средине.

Међутим, доношење низа закона из области животне средине, који обавезују локалне органе власти и у многome проширују њихове надлежности, неоспорно упућује на закључак да је од велике важности да се у оквиру општинске управе образује самостална организациона јединица за обављање послова из области заштите животне средине. Примећује се да у организационом смислу, веће општине и градови поседују одређена одељења која су задужена за послове животне средине, док је у мањим јединицама локалних самоуправа одговорност за реализацију циљева из ове области поверено једном лицу.

Постојање ове засебне организационе јединице не би требало да искључи међусобну сарадњу и повезаност свих одељења од значаја за заштиту животне средине. У циљу планирања и имплементирања активности заштите животне средине, потребно је повећати ниво свести запослених, чији су послови сродни заштити животне средине, о важности мултидисциплинарног приступа у овој области.

Када се процењује кадровски капацитет, запажа се да један од већих проблема у спровођењу прописа у области животне средине на локалном нивоу је број запослених на овим пословима (42%

8) Горан Вујић, Управљање отпадом и проблеми у вези са изградом и спровођењем локалних и регионалних планова управљања отпадом, Интернет, http://www.emins.org/uploads/useruploads/projektipdf/rad_goran_vujic.pdf, 24/12/2013.)

од укупног броја локалних самоуправа РС). Анкетирани градови и општине у просеку имају око 1% од укупног броја запослених који непосредно обављају послове заштите животне средине.⁹⁾ (Европски покрет Србије, 2012).

Затим, запажа се да запослени на локалном нивоу нису довољно стручни за обављање послова из области животне средине и поседују неадекватну опрему како би ефикасно спроводили послове утврђене законом. Наведену некомпетентност кадрова илуструје и емпиријско истраживање Сталне конференције општина и градова, спроведено крајем 2012. године, које показује да запослени имају недовољна искуства са спровођењем поступака стратешке процене утицаја планова и програма на животну средину, нарочито у вези са плановима и програмима из надлежности централних органа. Такође, имају недовољна искуства са издавањем дозвола за управљање отпадом. Уочљив је проблем и у комуникацији и координацији стручних служби или лица задужених за заштиту животне средине и руководства локалних органа (унутрашња координација). Постоји проблем сарадње органа надлежних за заштиту животне средине са другим органима и организацијама (спољна координација).

Ни у погледу финансијских капацитета ситуација није боља. Константно смањивање финансијских ресурса локалним самоуправама оличено је и у правној регулативи, односно у измењеном Закону о финансирању локалне самоуправе (*Службени гласник РС*, бр. 62/06, 47/11). На основу овог закона, између осталог, укинута је накнада за заштиту и унапређење животне средине, чиме се изворни приходи локалне самоуправе смањују. Смањење средства буџетског фонда за послове у области заштите животне средине указују на постојање економске кризе. За нешто више од 10% јединица локалне самоуправе може се рећи да скоро уопште немају финансијских капацитета.¹⁰⁾

Како је финансијска аутономија локалних нивоа власти један од показатеља аутономије локалних самоуправа, стиче се утисак да је процес децентрализације централне власти још увек на почетку.

9) Надлежност и капацитети локалне самоуправе и организација цивилног друштва за примену европских стандарда у области животне средине, Европски покрет у Србији, Београд, 2012, стр. 191.

10) Надлежност и капацитети локалне самоуправе и организација цивилног друштва за примену европских стандарда у области животне средине, Европски покрет у Србији, Београд, 2012, стр. 393.

Уколико јединице локалне самоуправе нису финансијски независне, не може се очекивати да остварују своје стратешке циљеве, односно да ефикасно спроводе послове у својој надлежности. На тај начин, локални органи власти нису способни да ефикасно и делотворно спроводе послове од значаја за локалну заједницу. У циљу повећања финансијских средстава, требало би обезбедити већу доступност података, нарочито за недовољно развијене општине, о начину прибављања средстава из претприступних фондова ЕУ (ИПА фондови).

Надаље, у оквиру унапређења капацитета локалне самоуправе потребно је унапредити приступ јавности информацијама о стању животне средине, подизати јавну свест о квалитету ваздуха, воде, потреби коришћења обновљивих извора енергије, решавању проблема управљања отпадом. Запажа се да се праћење и процена стања животне средине на локалном нивоу недовољно спроводи, при чему више од 50% јединица локалне самоуправе не прикупља редовно податке о стању животне средине. Па, тако улогу прикупљања ових података преузима комунално предузеће и организације које спроводе ову активност за потребе централних органа. У највећем броју случаја, праћење се спроводи само у насељу које је седиште општине.

Када се говори о капацитетима локалне самоуправе, не треба изоставити питање капацитета комуналних предузећа јер јединице локалне самоуправе имају једно или више комуналних предузећа која су надлежна за отпад, водоснабдевање и за сакупљање отпадних вода. Укратко, свако јавно комунално предузеће мора да има капацитет како би на економски ефикасан начин испунило захтеве свих правних тековина Европске уније у области животне средине који се односе на чврст отпад и услуге које се односе на воде. Као што је назначено у Националној стратегији за апроксимацију у области животне средине, већина јавно комуналних предузећа, са изузетком оних у три највећа града, јесу релативно мала у поређењу са обимом посла који је неопходан како би се постигли адекватни нивои специјализације.

Сагледавајући ове показатеље, институционални капацитети у области животне средине за спровођење изворних и поверених послова нису генерално задовољавајући, а нарочито нису на локалном нивоу. Институционалне слабости у управљању животном средином обухватају: честе институционалне промене, непотпу-

но спровођење закона, односно вршење надзора над спровођењем прописа од стране инспекције за животну средину, посебно на локалном нивоу; недостатак кадровских, финансијских капацитета који представљају предуслов за обезбеђење ефикасног система заштите животне средине; недовољна примена механизма за институционално повезивање стручних организација које врше мониторинг, односно, прикупљање, обраду и достављање података из области животне средине са Агенцијом за заштиту животне средине; недовољан капацитет већине постојећих институција, посебно у односу на планирање и евалуацију политике, економске инструменте, финансирање у области животне средине, припрему и управљање пројектима; недостатак специјализованих образовних институција, као и посебних програма из области заштите животне средине на свим нивоима образовања.

У скоро свим кључним стратешким документима РС неколико проблема из области заштите животне средине је нарочито истакнуто. Међу њима су: управљање отпадом (управљање комуналним отпадом, управљање отпадним водама, управљање опасним отпадом), мониторинг систем, управљање ризицима, капацитети државне управе, капацитети локалне самоуправе, координација активности у области животне средине, спровођење прописа у области животне средине, стање свести о проблемима у области животне средине, функционалан систем економских инструмената и начини финансирања у области животне средине. Неопходно је споменути и други национални Извештај о спровођењу Архуске конвенције, према којем, постојеће стање институционалних капацитета и одређени финансијски проблеми могу утицати на потпуно и доследно спровођење Архуске конвенције. Такође, у овом извештају наводи се да недостатак институционалних капацитета Министарства енергетике, развоја и заштите животне средине, као и јединица локалних самоуправа, може успорити процес учешћа јавности у доношењу одлука од општег интереса.

Као што је више пута наглашавано у Извештајима Европске комисије о напретку Србије, закони из области заштите животне средине имају висок ниво усаглашености са прописима ЕУ. Оно што Европска комисија замера Србији у тим Извештајима, тачније у последњем од њих који се односи на 2013. годину, јесте неопходност даљег усаглашавања са политиком ЕУ у областима као што су воде, управљање отпадом, квалитет ваздуха и заштита природе.

То су управо оне области у којима локална самоуправа има широку лепезу надлежности. Поред тога, став Комисије је да је неопходно побољшати спровођење постојећих прописа као и отклонити недоследности у законодавству које спречавају ефикасно спровођење. Коначно, неопходност инклузивног приступа доношењу одлука сугерише став Комисије да у Србији треба на свим нивоима власти повећати учествовање цивилног друштва и јавне расправе у процесу доношења прописа из домена заштите животне средине.

Сумирајући претходне налазе, најзначајније баријере које утичу на неефикасност локалних самоуправа у области заштите животне средине су:

- непостојање акционих планова на основу које би се пратила реализација дефинисаних циљева у локалним стратегијама;
- недовољан броја људи који раде на пословима из области заштите животне средине (1-3% од укупног броја запослених у локалним самоуправама). Такође, стручност запослених нарочито на пословима управљања отпадом, отпадним водама и хемикалијама је на ниском нивоу, па је неопходна њихова обука;
- недостатак инфраструктуре за заштиту животне средине на локалном нивоу (нарочито у областима управљања отпадом и водама);
- недостатак праћења стања животне средине;
- неодговарајућа организациона структура локалних администрација за бављење питањима заштите животне средине;
- неспроведена финансијска децентрализација.

Улога локалне самоуправе у систему заштите животне средине, препозната је као једна од кључних на путу приступања ЕУ. Уочено је да капацитети локалних нивоа власти у великој мери лимитирају и усмеравају избор циљева одрживости. У складу са тим, у проценама садржаним у стратешким документима Републике Србије, као и извештајима релевантних надлежних субјеката, уочава се да постоји значајан јаз између нормативних прописа и стварног стања положаја, улоге, надлежности и капацитета локалних нивоа власти. Надлежности које су новијим законима повере-

не јединицама локалних самоуправа, не поклапају се са њиховим капацитетима.

Приоритет за решавање проблема у области заштите животне средине је постојање одређених капацитета локалне самоуправе, јасно дефинисање њене улоге, као и постојање одређених механизма вертикалне и хоризонталне координације рада на реализацији дефинисаних циљева.

Шире гледано, незадовољавајући капацитети локалне самоуправе одражавају слику незавршеног процеса реформе локалне самоуправе. Неминовно се уз ову констатацију поставља питање да ли је могуће све општине сврстати у један тип, будући да се општине у Републици Србији разликују по величини, степену развоја, врсти и организацији насеља, традицији. На основу овог нотипског модела локалних јединица, све општине имају исте надлежности за које су одговорне да их спроведу на квалитетан начин без обзира на стварно стање њихових капацитета. Формирањем различитих јединица локалних самоуправа на истом нивоу власти, поједине општине би биле оспособљене за спровођење послова за које имају капацитете и који их не лимитирају у њиховом одрживом развоју. На тај начин, како би се обезбедило да се локални послови ефикасније реализују, стварање политипског модела локалне самоуправе је један од корака у процесу модернизације локалне самоуправе.

Свакако, основна претпоставка јачања капацитета локалних самоуправа у области заштите животне средине је јачање инвестиција у инфраструктуру од значаја за област животне средине, нарочито у области комуналног отпада и отпадних вода. Неопходна је интеграција пословног сектора у решавање проблема животне средине и подстицање ткз. *зелене економије*, као ширег концепта одрживог развоја. Затим, јачање капацитета локалне самоуправе би требало да се одвија упоредо са јачањем свести грађана о проблемима у области животне средине као и са њиховим активнијим учествовањем у процесе доношења одлука које се од непосредне важности за њихову локалну заједницу.

Литература

- Arrow, Bolin, Costanza, Dasgupta, „Economic Growth, Carrying Capacity, and the Environment“, *Ecological Economics*, Vol.15, Elsevier, 1995, pp. 91-95.
- Carter, Neil, *The Politics of the Environment*, Cambridge University Press. Cambridge, 2001.
- *Водич за локалне и регионалне самоуправе на путу Србије ка ЕУ*, ИСАЦ фонд, Београд, 2011.
- Горан Вујић, „Управљање отпадом и проблеми у вези са изградом и спровођењем локалних и регионалних планова управљања отпадом“, http://www.emins.org/uploads/useruploads/projektipdf/rad_goran_vujic.pdf. Преузето 10. јануара 2014.
- Закон о локалној самоуправи, *Службени гласник РС*, бр. 129/07, 2007.
- Закон о заштити животне средине, *Службени гласник РС*, бр. 135/04, 36/09.
- Извештај о напретку у спровођењу Националне стратегије одрживог развоја за период од 2009. до 2017. године - за 2009. годину, *Службени гласник РС*, бр. 47/10.
- *Надлежност и капацитети локалне самоуправе и организација цивилног друштва за примену европских стандарда у области животне средине*, Европски покрет у Србији, Београд, 2012.
- Национална стратегија за апроксимацију у области животне средине, *Службени гласник РС*, бр. 80/11.
- Национална стратегија одрживог развоја, *Службени гласник РС*, бр. 57/08.
- Павловић, Владимир, *Локална самоуправа и процес приступања Србије ЕУ – од посматрача до партнера*, Стална конференција градова и општина - Савез градова и општина Србије, Београд, 2012.
- Стална конференција општина и градова, „Истраживање о стању система заштите животне средине на локалном нивоу у Србији“, <http://www.skgo.org/reports/details/1356> Преузето 20. децембра 2013.
- Тодић, Драгољуб, *Водич кроз политике ЕУ - Животна средина*, Европски покрет у Србији, 2010.
- United Nations - *Rio Declaration on Environment and Development* ,

- <http://www.jus.uio.no/lm/environmental.development.rio.declaration.1992/portrait.a4.pdf>. Преузето 10. марта 2014.
- United Nations Division for Sustainable Development, *Agenda 21*, Преузето 20. јануара, на <http://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&nr=23&type=400>
- <http://www.emins.org/srpski/news/article/nadleznost-i-kapaciteti-lokalne-samouprave-i-organizacija-civilnog-drustva-za-primenu-evropskih-standarda-u-oblasti-zivotne-sredine> Преузето 5. јануара 2014. године
- Годишњи извештај Европске комисије о напретку Србије за 2013. годину,
- <http://www.seio.gov.rs/dokumenta/eu-dokumenta.211.html>.

Jelena Todorovic

Adrijana Grmusa

ENVIRONMENTAL POLICY IMPLEMENTATION AT THE LOCAL GOVERNMENT LEVEL IN THE EUOINTEGRATION PROCESS

Resume

*Serbia's road to EU accession is filled with numerous responsibilities, a substantial part of these obligations is relating to the protection of the environment. The Republic of Serbia, on the basis of the Stabilisation and Association Agreement (SAA), pledged to harmonize national laws with the *acquis communautaire* and ensure their effective implementation. It is necessary to mention that the EU harmonization process applies to the lower levels of government. In this way, local government has vital role and various responsibilities in the EU accession process.*

Current situation in the field of environment in the Republic of Serbia is a reflection of a cause-effect links different factors. Some of them occur as the result of economic and social circumstances and immediate problem solving in the field of environmental protection is not possible. Unequal economic development, the character of the economic structure directly affect environmental problems and the ways and possibilities of their resolution. However, the causes of problems in the area of the environment should be sought in the different actors in the system of environmental protection, as well as the impact of the competing interests of particular interest groups.

Due to the numerous deficiencies in the functioning of local governments, we can notice some progress in the field of environment during the last few years. Many environmental laws are mostly harmonized with EU regulations. However, further progress is necessary to enable subjects to implement the legislation, as well as provide adequate control or supervision over the implementation of the regulations. Finally, it is necessary to carry out the improvement of the capacity of local governments through their depoliticization and reorganization in a way that should provide mutual coordination and full cooperation between all levels of government.

In the pre-accession process there are three major challenges for Serbia in adjusting legislation with the EU in the field of environment: 1) formal compliance, 2) the administrative capacity at all levels, and 3) implementation. Having in mind that public policy making in Serbia is not sufficient inclusive, does not encourage participation, and lacks good coordination within and across government agencies, it is clear that Serbia is facing a lot of work in the accession process.

Key words: environmental policy, local government, capacity, Serbia, European Union.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

115

Момчило Суботић

ИЗ ПОЛИТИЧКЕ МИСЛИ
ДРАГОША КАЛАЈИЋА

157

Сергей Бирюков, Александр Давыдов

«БОСНИЙСКИЙ» ПРОЕКТ:
РОЖДЕНИЕ НАЦИИ ИЗ ДУХА ВОЙНЫ

177

Срђан Словић

ПРАКСЕОЛОШКИ АСПЕКТ АРОНОВЕ
ТЕОРИЈЕ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА

*Момчило Суботић**
Институт за политичке студије, Београд

ИЗ ПОЛИТИЧКЕ МИСЛИ ДРАГОША КАЛАЈИЋА**

Сажетак

Аутор је у свом чланку презентовао политичку мисао Драгоша Калајића, свестрано талентованог српског сликара и публицисте. Калајићеву политичку мисао, ставове и друштвени ангажман приказали смо ишчитавањем, промишљањем и анализом његових публицистичких, политичких и геополитичких дела.

То се односи на Калајићеве колумне у „Дуги“ и другим часописима, као и на његове главне књиге: Америчко зло – прва и друга књига, Последњи Европљани, Русија устаје и друге књиге, као и списе других аутора о Калајићевом делу или поводом њега.

У раду откривамо да је Калајић био уверени „Европљанин“, заговорник Европе нација, традиционалних – постојећих, а противник Европске уније за коју је говорио да је америчка творевина, те да је Европа од Другог светског рата окупирана од америчке плутократије. Калајић се залаже за обнову европске идеје и политике засноване на осовини Берлин – Москва - Токио, а против америчке лихварске политике.

Овај просвећени Србин и Европљанин, разочаран подаништвом европског Запада према „америчком злу“, сву своју пажњу окреће према Русији (и Србима) као још преосталим – „последњим Европљанима“, способним да изврше ослобођење и обнову Европе.

* Научни саветник

** Овај рад је настао у оквиру научног пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Кључне речи: САД, Америчко зло, Европа, последњи Европљани, Срби, српске земље, Русија, Драгош Калајић.

На европској Крајини

Драгош Калајић (1943-2005), духом, стасом и префињеним стилем излагања своје вишеслојне богате мисли, овај ренесансни Србин био је особена фигура српске и европске културне и јавне сцене. По образовању уметник-сликар и ликовни критичар, по животном занимању новинар и истакнути српски публициста и геополитичар, аутор бројних текстова посвећених феномену „новог светског поретка“ и његовим последицама на простору бивше Југославије. Овај политиколошки део његове свестране и садржајне биобиблиографије покушаћемо представити стручној и широј читалачкој јавности, са уверењем да чинимо нешто корисно за српску политичку и геополитичку мисао.

Калајић је активно учествовао у одбрани српског народа у Републици Српској Крајини и Републици Српској у току разбираспада друге Југославије; чинио је то непосредно на фронту са српским борцима, али исто тако и упознавањем светског јавног мњења са историјском позадином југословенског сукоба. Указивао је на улогу традиционалних српских противника из првог и другог светског рата (Ватикан, Немачка, те унутрашњи: Хрвати, босански муслимани и косовски Шиптари), којима су се прикључиле САД предводећи Запад, који је из српског савезника прометнуо у непријатеља.

Калајић је свакако један од најзаслужнијих да се са српском страном рата упознају родољубиви руски интелектуалци који су у оквиру Друштва руско-српског пријатељства долазили на прве линије фронта дивећи се храбрости и патриотизму српских бораца, који, како су истицали руски пријатељи, бранећи српство- бране и Русију. Као виђени српски интелектуалац и борац против нема-ни „новог светског поретка“ Калајић је деведесетих година у више наврата боравио у Русији, држао предавања и водио разговоре са руским писцима, уметницима и другим родољубивим интелектуалцима, како да се Русија реши пошасту туђинске русофобске власти, која је била претња не само духовном и материјалном пустошењу словенске матице, него и потпуном нестанку ове велике др-

жаве. На домаћем терену Калајић је био веома активан у „Одбору за истину“ о Радовану Караџићу.

Током НАТО агресије био је ангажован у Италији као новинар ТАНЈУГ-а, како каже из два разлога: да помогне југословенском амбасадору у Риму и друго, да прикупи грађу за књигу о ЕУ, у којој доминира питање – да ли је ЕУ заиста европска? На ово питање одговор Калајића је изразито негативан, јер ЕУ каква је данас представља америчку творевину а не европску. Стога ћемо направити преглед Калајићеве политичке мисли презентујући кључне делове његових књига.

Такође, Калајићева јавна активност одвијала се и његовим наступима на телевизији, и у том смислу незаборавне су његове емисије из ТВ серијала *Мон Блан*, у којима је он држао предавања у више наставака на тему: а) Шта је геополитика? ; б) Курцију Малапартеу; в) На европској Крајини; г) Предсказање, а посебно је упечатљиво остало његово готово двочасовно јавно ТВ предавање О америчком злу. Свако од ових својих предавања Калајић почиње са : „Помаже Бог браћо и сестре Срби и остали истински Европљани“, а завршава са: „Самопоштовање је темељ сваког ваљаног самопоуздања“. Пре него што пређемо на презентовање и анализу Калајићевих књига, неопходно је неколико речи да кажемо о сваком од ових предавања.

Кад је реч о темату: *Шта је геополитика?* Калајић веома компетентно обрађује једну доскора на југословенском, поготово на српском простору занемарену научну дисциплину: као врстан познавалац геополитике он даје историјски преглед геополитичких мишљења почев грчких мислилаца, Аристотела, Хипократа (који се није бавио само лекарском етиком, МС) и других који су политичке облике друштва доводили у везу са географским положајем појединих држава и народа. Затим Калајић детаљно образлаже геополитику двојице значајних аутора, Рудолфа Кјелена и Карла Хаусхофера, који су државу схватили као жив организам, која као и сваки други живи организам настаје, живи, развија се, стари, пропада и нестаје. Од шведског политиколога и географа Кјелена потиче и име геополитике. Код Срба се геополитиком, односно географијом као њеном основом први бавио Владимир Карић, у свом опису Србије, и као земље и као народа, затим Милош Младеновић у свом делу *О геополитици*. Калајић посебно подвлачи геополитичко учење француског адмирала Кастекса који истиче: „Историја света је

историја мора против копна“, то је рат новца (меркантилних сила) против духовних. Калајић при томе истиче чињеницу да светско море чини 9/12, а копно 3/12, те да су поморске силе у знатној предности. Такође, ове морске силе своју цивилизацију заснивају на пљачки, отимању, на паразитском поимању света и живота, док копнене своје ставове граде на духовности, раду, производњи и сл. У даљој анализи Калајић се бави геополитичким значајем Велике Британије, као и опадањем њене геополитичке моћи у савременим условима, првенствено због недостатка географског средишта ове бивше империје, о чему је писао амерички геополитичар Махан, које се сада преноси на једно неупоредиво веће острво – на САД које поседују одговарајуће географско средиште, али као недостатак појављује се етничка нехомогерност. Због етничке нехомогености амерички геополитичари посегли су за стварањем америчке нације, која не може бити него вештачка творевина створена из америчког *melting pota*. Стога није чудо што Хантингтон процењује да ће САД због етничке нехомогености постати као Уједињене нације, конгломерат разних нација, а Литвак истиче да ће постати Трећи свет, у којем ће Хиспаноамериканци и други људи црне пути постати већина становништва САД. Ако се има у виду да данас 1% поседује 40% богатства у САД, Америка ће не само постати већински црна, него ће и већина и белих и црних живети у беди и сиромаштву.

Данас САД, како истиче Пол Кенеди, пате од диспропорције између финансијске моћи и тежње да остану хегемонистичка светска сила. То још увек успевају захваљујући монополу у штампању долара без покрића и вођењем континуираних ратова у целом свету од Другог светског рата до данас.

Калајић подсећа да геополитичари деле свет на три геополитичке зоне: Хартланд, Римланд и Спољни острвски прстен. Осим Рацела и Кјелена посебно наглашава значај енглеског геополитичара Хелфорда Џон Макиндера. Калајић истиче геополитичку мисао Макиндера (*Географска осовина историје*), са његовог предавања на Краљевском колеџу 1904, кад је изнео познату сентенцу о значају *heartlanda* (срца земље): „Ко влада истоком Европе, влада пределом срца. Ко влада пределом срца, влада светским острвом (Евроазија). Ко влада светским острвом, влада светом“.¹⁾

1) Види: Момчило Суботић, Хрвати и Босна. Геополитичке замисли у Хрватској према Босни и Херцеговини, Бели анђео, Шабац, 2002, 14.

Даље, Калајић истиче геополитички значај Русије и њену историјску улогу у одбрани Европе, почев од Битке на Куликовском пољу (1382), али и двовековно константно непријатељство Запада према Русији и њеној тежњи да изађе на топла мора. То се нарочито види код Данилевског у његовом делу *Русија и Европа*. Калајић је оптимиста кад је у питању руска ослободитељска и обновитељска мисија, и смтра да ће се Русија одупрети непријатељском Западу јер је то успела и при покушају Наполеона, затим Хитлера, па ће и сад у време стварања, антируског „новог светског поретка“.

Предавања под насловом *На европској Крајини* садрже између осталог геополитички значај Блиског истока, те геополитичке раскрснице на којој се сусрећу све светске културе, вере и цивилизације, сви светски језици, који представља својеврстан праузор света. Ту је формиран истински *melting pot*, не као вештачки амерички који они желе да поставе као светски модел. Блиски исток је због својих енергетских ресурса и данас актуелан, некад у жижи британске, а данас америчке геополитике. Калајић даље на Епу о Гилгамешу повлачи паралелу са данашњим западним потрошачким друштвом и сексуалном револуцијом, у којима је Њујорк нови Вавилон. Посебну пажњу Калајић посвећује Геополитичком значају прве Југославије, која је створена да буде бедем германском утицају, под утицајем масона о чему сведочи Масонска ложе Велики оријент, која поздравља стварање југословенске државе, и она је заправо масонски пројекат. Калајић истиче и понуду Немаца пред Други светски рат југословенској влади да остане политички и војнички неутрална, а заузврат добиће луку Солун, али је акт од 27. марта било дело англофилских масона. Затим Калајић детаљно наводи насилно понашање Немачке у југословенском рату 1990-1995, кад су признали противуставну и насилну сецесију Словеније и Хрватске, а потом и муслиманско-хрватске стране у БиХ, а игнорисали право српског народа у Републици Српској Крајини и Републици Српској. Данас је Европска унија псеудоним за Немачку, што је признао и немачки министар Шојбле, истиче Калајић.

Калајић говори и о значају исламске тзв. зелене трансверзале, повучене још у 17. Веку, коју је Запад на челу са САД оживотворио и ојачао након Дејтона. С тим у вези Калајић помиње и Иницијативу за сарадњу земаља југоисточне Европе (СЕЦИ) коју поред свих република бивше Југославије, чине и Румунија, Бугарска, Молда-

вија, Грчка, Албанија и Турска, дакле 12 држава са око 150 милиона становника од којих већину чине муслимани. Ова америчка иницијатива заговара рушење царинских баријера и у суштини представља чврст темељ за обнову османске империје. Амерички аутори ову иницијативу називају Трећа америчка империја. Прва америчка империја била је освајање и стављање под својеврсну америчку контролу Северне и Јужне Америке, Друга је настала после Другог светског рата, кад је САД под своју доминацију ставила европски Запад и пацифичку зону, и трећа се односи на Балкан. Са овом акцијом САД постају подунавска и црноморска сила без премца. Мета је Црно море и Крим, а циљ Русија, одвајање Украјине од Русије, што се данас јасно види изазвањем револуције у овој словенској држави.

У предавању *Курцију Малапартеу* Калајић анализира неколико књига овог значајног италијанског списатеља руског порекла.²⁾ Калајић се бави презентовањем и анализом Малапартијевих књига: „Кожа“, „Капут“, „Мама марча“ (Трула мајка), те „Волга изви-ре у Европи“. Неке од ових књига преведене су на српски језик. У „Кожи“ он пише о ужасима америчких окупатора. Малапарта у својим књигама, иако опредељени фашиста италијанског типа, пише заправо о моралном и цивилизацијском паду европског западног човека. „Капут“ је писао на немачком и у њему сведочи о ужасима које су чинили нацисти и њихови савезници у Другом светском рату. Он пише о узалуд погинулим за Европу. Посебно је описао језиве злочине усташа над српским становништвом у независној хрватској држави. Нарочито је језиво његово сведочење о сусрету са Павелићем кад му је овај показао у кошарици 20 килограма српских очију које су му поклонице његове одане усташе. Малапарта је мислио да се ради о морским плодовима - остригама. Описао је и страшне слике бомбардовања Београда 6. априла 1941. године; издају, ужасе, пљачку ... И послератну Европу по Малапарти води гомила злих, кукавица и имбецила, истиче Калајић, указујући да је и данас тако.

2) Курцио Малапарте није хтео да узме презиме свог званичног оца Немца, већ је узео псеудоним Малапарте што значи Злостран, знајући за своје руско порекло по свом биолошком оцу - скулптору Павелу Трубецкоју.

Америчко зло

Калајић у предговору ове своје књиге³⁾ истиче да он њоме обрађује феномен који би се могао одредити као синтеза „јудеопротестантске концепције економије, анархичног индивидуализма и принципа грађанског друштва, у којем је власт трећег сталежа прерасла у плутократију“. На огромним просторима „новог континента“, далеко од обуздавајућих норми европске културе и морала, ова експлозивна смеша је нарасла до планетарних размера, добијајући нескривене патолошке црте и својства. Прве жртве америчког зла постале су величанствене културе староседелаца који су били изложени суровом духовном и биолошком геноциду. Други убитачан талас насиља обрушио се на „Јужњаке“ који су од Европе наследили отмену архаичност земљорадничког феудалног начина живота што се формира још пре француске револуције...⁴⁾

Калајић на питање: Шта повезује масонерију, либерални капитализам, дужничку економију, „нови светски поредак“, концентрационе логоре, клонирање оваца, болест „лудих крава“ и мноштво других патената модерне цивилизације Запада?, одговара овако: „... По најсажетијем одређењу, масонерија је мајмунска имитација витешких редова и карикатура надрелигијске тачке слагања духовних елита. Основана почетком XVIII столећа, окупљајући свештенике који су изгубили веру у Бога, декадентно и развлашћено племство те надасве нове богаташе жељне звучних титула и приступа племићима а без икаквих заслуга, масонерија се уселила, попут паразита, у испражњене ложе веродостојних масона, градитеља катедрала, који су остали без поруцбина и посла, силом буржоаске секуларизације и времена безверја. Од тада па до наших дана, масонерија је била и остала место нечасних ортаклука малограђанске нискости, по формули „ја теби-ти мени“...“⁵⁾

Стога Калајић сматра да се данашњи свет налази под влашћу лихвара. Позивајући се на МанDEVИЛУ (1670-1733), он констатује да је похлепа главни покретач напретка и извор богатства док су врлине непријатељи човека и друштва. Тај систем доносио је и доноси жељене профите „Великој“ Британији а данас САД, захваљу-

3) Драгош Калајић, Америчко зло, БИГЗ, 1993, 6.

4) Види: Јуриј Лошниц, Америчко зло, друга књига, Уместо поговора, ИКП Никола Пашић, Београд, 1998, 291.

5) Драгош Калајић, Америчко зло, књига друга, 262.

јући одговарајућој војној и политичкој хегемонији, уз стравичне губитке и пустошења у свим осталим, вишим, надекономским димензијама човека и друштва. Сви остали учесници у економској арени света, поготову земље Трећег света и Источне Европе – на путу „транзиције“ као још горем стању колонијалне потчињености – ако прихвате и примене модел либералног капитализма и одговарајућег „отвореног“ или „глобалног тржишта“, дакле налог уклањања свих самоодбрана и прописе или рецепте ММФ и Светске банке, имају гарантовану пропаст, хроничну беду па и глад.⁶⁾

Похлепа се не исплати - „На врху своје моћи, након победе у Првом светском рату, „Велика“ Британија је поседовала псеудоимперијалне поседе широм свих континената, величине преко тридесет и два милиона квадратних километара, плус 2,5 милиона под мандатном управом. У року од пар деценија британска псеудоелита је изгубила скоро све колонијалне и мандатне поседе јер их *de facto* никад није ни поседовала. Стварни поседници били су њени налогодавци који су центар лихварске интернационале, након Првог светског рата, преселили у Њујорк, дакле на геостратешки подобније тло, поневши са собом и колоније, у нови облик колонијализма, звани „дужничка економија“, оставивши „Велику“ Британију на цедилу, да збрињава растућу масу имиграната из опустошених земаља Трећег света.

Америчка плутократија данас даљинским управљачем, из Њујорка или Вашингтона, налаже британској псеудоелити да обавља најпрљавије послове, међу којима је најзначајнији саботирање изградње Европске уније. Унутар ЕУ „Велика“ Британија је „тројански коњ“ америчке плутократије који ревносно подрива и пречи сваки ујединитељски пројект и покрет, почевши од оног ка стварању заједничке монете, екиа (евра, МС), који треба да превлада паразитску хегемонију долара.⁷⁾

Кисинџер је својевремено рекао: „Бити непријатељ САД је опасно али бити пријатељ САД је кобно“. Калајић на ово додаје: „Још кобније је бити пријатељ пријатеља САД, дакле „Кепец Британије“. Српски народ је то искусио по цену стравичних страдања, особито почевши од 27. марта 1941. године, дакле од војног удара који су извршили англофилски генерали и политиканти масонске

6) Исто, 264.

7) Исто, 266-267.

обедијенције (послушности) по налогу из Лондона, а у корист лихварске интернационале и непријатеља Европе и Европљана.⁸⁾

Калајић оспорава тезу по којој су САД империја као и историјска паралела Рим- Вашингтон. Али напомиње: „Далеко сам од помисли да оспоравам аналогije између римске империје и САД, које су уочавали и уочавају многи врсни осматрачи сцене историје, од Освалда Шпенглера до Хенрија Кисинџера...Под светлом историјских искустава писац ових редова види много плодносније и основаније паралеле између САД и низа неевропских, афричких те азијских псеудоимперија, од Картагине, преко Вавилона до Хазарије. Све те псеудоимперије, биле су, као и америчка, изразито робовласничке и пљачкашке, паразитске и лихварске, засноване на материјалистичким идеологијама и сујеверјима, на идолатријама разноврсних облика „златног телета“ и профита ради профита, уз свеопшту комерцијализацију свих односа, не само оних између људи већ и између људи и богова. У домену посебних аналогija, Картагина је праузор америчког „*melting pot*“ а хазарско псеудо-царство владавине лихварства и серијске производње обезличених и лоших али јефтиних роба за масовну потрошњу, типа *made in USA*“.⁹⁾ Калајић подсећа да је Рим на врхунцу своје политичке моћи имао скоро три милиона становника од којих су само шездесет хиљада били етнички Римљани, дакле Европљани. Све остало била је „*international crowd*“ имиграната афричког и блискоисточног порекла, привучених могућношћу паразитског живота те бесплатним хлебом и бесплатним играма.¹⁰⁾

У тексту *Црном магијом против Ирана*, са поднасловом *Смисао Рузвелтовог „Једног света“* Калајић истиче : „Иза помпезних парола о универзалној слободи трговине и промета капитала крије се заправо нетрпељивост према свему што се опире капиталистичкој уравниловки односно свођењу свега на монетарну цифру и извор профита“, те да су данас актуелна рушења остатака суверенитета националних држава.¹¹⁾ При томе помиње да данас у САД животиари или умире око осам милиона хроничних зависника од хероина и кокаина. За њима следе двадесет три милиона „повремене

8) Исто, 270.

9) Драгош Калајић, *Америчко зло*, књига друга, ИПК „Никола Пашић“, Београд, 1998, 284-285.

10) Исто, 285.

11) Драгош Калајић, *Америчко зло*, БИГЗ, 1993, 56.

них“ или „викендашких“ потрошача хероина и кокаина те осамнаест милиона редовних потрошача марихуане.¹²⁾

Сличност између либерализма и комунизма

Занимљиво је Калајићево схватање о сличности између либерализма и реал-социјализма и марксизма. Он сматра да се неуспеси реал-социјализма имају приписати марксизму, и то „идиотизму марксизма“.¹³⁾ „Реал-социјализам и либерал-капитализам су два само привидно антагонична а заправо комплементарна система исте цивилизације квантитета, који теже уништењу свега светог, божанског и племенитог у човеку и свету“.¹⁴⁾ Либерализам потиче из протестантске и јеврејске религије – како су учили Макс Вебер и Вернер Зомбарт, стога либерални капитализам просперира више у протестантским него у католичким, а поготово у православним земљама.

Ова теза је више него актуелна и могла би да послужи српским политичарима, економистима и идеолозима који се слепо везују за Европску унију и њену посрнулу привреду. Данас је Европа, за чији се идентитет Калајић опредељује и залаже, нажалост, још од Другог светског рата под америчком контролом. Европа данас је америчка провинција. О томе пише Мишел Албер: „Ми откривамо фундаменталну супротност између логике националне државе и логике меркантилног друштва. Мало-помало, државе ће доћи до сазнања да се морају подвргнути супериорном поретку.“ У истој пропагандној студији под насловом *Криза, пропаст, чудо*, намењеној „посвећенима“, Мишел Албер открива да су моћници супериорног поретка одлучили наметнути европским државама и одговарајућим државницима „тешко привикавање на ред посредством нереда“. Јасније се од овога не може бити: дакле, на европске државе треба свалјивати вештачки изазване „нереди“, како би „јавно мњење“ коначно затражило спасоносну интервенцију од моћника „супериорног поретка“, жртвујући суверенитет и одустајући од „логике националне државе“.¹⁵⁾

12) Исто, 76.

13) Исто, 112.

14) Исто, 173.

15) Исто, 143.

*„Србија највећа претња безбедности
и економским и политичким интересима САД“*

У првој књизи о америчком злу Калајић разматра и питање Срба и Србије у процесу глобализације, имајући у виду да Србија и српске земље представљају сметњу политичким и геостратешким интересима САД. Срби су сметња јер се супротстављају рушењу међународног права и међународно признатих држава насталих победом над нацизмом и фашизмом, супротстављају се рушењу европског поретка заснованом на државно-националном принципу. Сметња су зато што, уз Русе, сведоче о древним европским вредностима, како их види Калајић, залажући се за деголистичку Европу – од Лисабона до Владивостока. Сметња су јер су „последњи Европљани“. Можда је због тога Џорџ Буш Старији изјавио да је „Србија највећа претња безбедности и економским и политичким интересима САД“.¹⁶⁾

Калајић се позива на српске државотворне склоности и искуства, са напоменом да је држава код Срба највећи облик и политички израз народне заједнице. Србима је потпуно туђа западњачка, либерал-капиталистичка формула државе као пуког садржатеља и регулатора односа унутар механичког друштва, механичког скупа индивидуалних интереса, у сталном рату за лични профит и себичну корист. Калајић констатује и лоша искуства Срба са вишепартијском, парламентарном демократијом која ће у наредном периоду, како истиче- бити још лошија. Слично мишљење о партијама и њиховом политичком деловању имао је и Слободан Јовановић, који је сасвим тачно уочио да малој српској држави, којој је најпречи историјски задатак да преживи, партије стално „раде о глави“ јер државно и национално питање своди на сужене партијске а најчешће личне интересе. Политичке странке у Србији данас потпуно неодговорно судбину Србије препуштају једној наднационалној и крајње неизвесној организацији каква је Европска унија. Драгош Калајић је био за Европу- али не и за Европску унију, организацију која је у ствари америчка политичко- безбедносна, али и економска креација. Наиме, ЕУ почива на привредном концепту неолиберализма од којег данас користи имају само и искључиво велике западне земље, попут Немачке, док мале земље везане за ММФ и Светску

16) Исто, 6.

банку, имају само дугове и нестабилан економски и политички систем. Стога Срби треба да се окрену својој традицији задругарства која, по Калајићу - представља „погодан хумус за образовање предузећа као радне пројекције породице, како сугерише јапански модел“. Указујући на сличност српског и јапанског идеала државе, Калајић сматра да је јапански модел припада „патријархалном органону српске нације чије је врлине и вредности, непревазиђеном луцидношћу, спознао и нама осветлио Јован Цвијић“.¹⁷⁾

Калајић критички указује на склоност Срба да поистовећују појмове савезништва и пријатељства, те истиче да савезништва почивају на економским и политичким интересима, и не треба их мешати са пријатељствима која почивају на осећањима заснованим на дубљим духовним и другим компонентама. Отуда: „Крајње је време да Србија радикално измени своју спољну политику и да престане слати смушене и мутаве емисаре у Вашингтон, који падају на колена пред слугама лихвара, бестидно молећи за разумевање и милост, бесрамно каљаући достојанство српског народа, кога заправо не представљају, осим у својој уобразиљи. Шта се нас Срба тиче шта у Вашингтону мисле о Србији и Србима? Последњи је час за суочавање са свирепом истином да су такозвани „Савезници“ нанели највеће зло српском народу. И последње је време да се спознају истине „сумрака Америке“ те свитања новог евроазијског геоекономског органа, на линији Берлин-Москва-Токио“.¹⁸⁾ Калајић, наиме, сматра да би Јапан могао бити потенцијални савезник Србије, јер за разлику од тобожњих савезника из претходних ратова, Јапану потпуно одговара да на овом подручју од виталног стратешког значаја, српски народ живи јединствен у јединственој, сувереној и независној држави. Савезништво са Јапаном омогућава Србији да усвоји и примени јапанске моделе привредног и цивилизацијског препорода. „Ти модели су неупоредиво ближи српској патријархалној, витешкој и православној традицији него модел западњачког либерал-капитализма. Ако у Европи постоји земља погодна за примену јапанског модела привредног чуда – то је управо Србија“.¹⁹⁾ С друге стране Америка очувањем косовског жаришта наставља своју противевропаку стратегију, јачајући је подстицањем „зелене трансверзале“, од Турске преко Косова до североза-

17) Исто, 120.

18) Исто, 121.

19) Исто, 163.

пада Босне, подгревајући претензије неоосманске геостратешке дубине, коју засговара актуелна турска власт.

У том циљу САД од БиХ жели да створи прву исламску државу у Европи. Простор који чине Бугарска, БЈР Македонија, Албанија, КИМ, те Рашка, Црна Гора и БиХ. Овај простор је бивши турски председник образложио „потребом стварања обруча око Србије“. Његову формулу: „Турска од Кинеског зида до Јадрана“, следи и актуелна власт Ердогана и Давутоглуа, што само по себи говори колико су ове тезе Драгоша Калајића, од пре десет и више година, више него актуелне.

И у другој књизи о америчком злу Калајић се бави новим светским поретком и политичким и геополитичким питањима који из тога проистичу. Француски генерал Пјер Мари Галоа каже да су бомбардовањем Републике Српске посредством НАТО пакта САД повеле и „атомски рат против Европе“, а најсажетију дефиницију „новог светског поретка“ дао је 1991. амерички банкар Дејвид Рокфелер, председник Трилатералне комисије и главни ментор Council on Foreign Relations, на заседању „тајне владе света“: „Савремени свет ће бити савршенији и уравнотеженији ако успоставимо једну светску владу. Наднационална власт светских банкара и интелектуалних елита има првенство над правом народа на самоопредељење а то је начело које смо и следили током векова“.²⁰⁾

Овај политичко-поморски поглед на свет, својствен САД – коју Калајић назива „атлантском псеудоимперијалном силом“ – изражава потпуни презир спрам свих природних и људских, етничких и културних стварности и богатства света. Тај презир је „оличен најизразитије у политичким мапама Африке, по узору на САД, исцртан арбитрарношћу масонске псеудогеометрије и одговарајућим равналима. Тај политичко-поморски поглед на свет пука је функција демоније економије и идолатрије профита ради профита, који су основна покретачка снага `новог светског поретка`. Осматрана с највишег становишта, савремена офанзива снага `новог светског поретка` на остатке суверенитета и интегритета, слобода и независности народа и држава, те њихов отпор – чини део историје великих ратова, коју је славни француски историчар и адмирал Кастекс дефинисао као борбу `мора против земље` Реч је о историји вечне

20) Према: Леонид Охотин, „Тржишна идеологија Звери“, Дуга, бр. 494, Београд, 1993, у: Драгош Калајић, Америчко зло, друга књига, поднаслов: „На бранику Европе против Новог светског поретка“, ИКП „Никола Пашић“, Београд, 1998, 10.

борбе поморских и меркантилних, против копнених и духовних сила“.²¹⁾ А када су у питању спољнополитички интереси САД, нема никаквих разлика у политичком деловању Републиканске и Демократске странке; „у суштини, у САД је већ деценијама на снази једнопартијски ситемјер су главни председнички кандидати, скоро по правилу, чланови истог надстраначког и мондијалистичког управног тела, званог „Трилатерална комисија“, чији је председник (1995, МС) и мецена лихвар Давид Рокфелер“.²²⁾

Калајић је тада, почетком 1995, истицао да је спољна политика Београда хронично пасивна, залудно очекујући да велике силе дају задовољавајући одговор на српско питање. Он је посебно наглашавао недостатак доследности у одбрани континуитета Југославије, односно Републике Српске и Републике Српске Крајине као нових република новог југословенског савеза.²³⁾

НАТО и српски Јањичари

То је време када се у Србији појављују невладине организације, већина од њих обучавања у иностранству за деловање по задајој теми Запада и њиховој „мапи пута“а против сопствених националних и државних. То у суштини нису никакве невладине, већ америчке организације јер су промовисале америчку балканску политику, која је Србима уништавала државу. Калајић је обучавање српских политичара у Будимпешти, код Џорџа Сороса, називао универзитет за Јањичаре. Оправдано је његово питање: „Зашто Соросу не пада ни на крај памети да Израел и Турску усрећи својом фондацијом и универзитетом за борбу против национализма и ширење идеја „мултикултурног“ и „отвореног друштва“.²⁴⁾ Наравно, овде се ради о америчким миљеницима; једни су то због тога што америчку и светску политику воде пореклом Јевреји, а други зато што САД преко Турске и њених балканских аспирација, између осталог, држи под контролом Европску унију. Уосталом, „да би НАТО- пакт по сваку цену живео – мораће се измишљати нови ратови“, ²⁵⁾ што након рата против Југославије и Срба, убедљиво илуструју ратови против Либије, Египта, Сирије, затим извођење

21) Драгош Калајић, *Америчко зло*, друга књига, ИКП „Никола Пашић“, Београд, 1998, 15.

22) Исто, 75. Објављено у Дуги 7. јануара 1995, под насловом „Гунђања тихе већине“.

23) Исто, 83.

24) Исто, 96.

25) Исто, 137.

државног удара и револуције у Украјини, намењен дестабилизацији и распарчавању Русије итд...

НАТО и распарчавање Русије

Калајић истиче да се са сврховитости постојања НАТО – пакта, након распада Варшавског пакта, мора суочити свако коме је драга Европа заједница и отаџбина свих Европљана, од Рејкјавика до Владивостока. Ова мисао је данас изузетно актуелна, јер САД у последњих четврт века увлаче ЕУ од сукоба до сукоба. По томе се најбоље види да се ради о НАТО окупацији Европе... „Управо постојање НАТО-пакта те императиви његовог ширења указују да су безбедносни разлози били само исприка за успостављање таквог војног савеза. Дуги низ деценија, застрашивани опасностима од тобожњих освајачких амбиција `руског медведа`, Европљани су плаћали велики данак НАТО-пакту, под америчком командом.... Сад постаје белодано да је битни смисао НАТО-пакта почивао те да почива у хегемонистичким и колонијалним амбицијама вашингтонске политике, у служби њујоршке плутократије. НАТО је служио и служи одржању политичке, економске и војне окупације над Европом. Простор окупације вашингтонски стратеги настоје да повећају посредством ширења НАТО-пакта, односно придруживања држава Централне, Источне и Јужне Европе“.²⁶⁾ На примеру Украјине ова тврдња је више него исправна.

Стога је у праву Калајић што све облике војног савезништва атлантских снага, од НАТО-пакта до „Партнерства за мир“ и од „трансфера стабилности“ до „превладавања кризе“, третира као „рекет“, јер су то у ствари модерни методи принуде и изнуде.²⁷⁾ Главни циљ ширења НАТО-пакта у пројекцијама вашингтонских стратега је освајање нових простора силом војне претње или војне интервенције, што се у поменутих случајевима показало. Али њихов циљ је Русија, а затим Кина; цео свет. Вашингтонски стратеги процењују како је за потпуно освајање и потчињавање руског народа и руских богатстава неопходно разарање Русије на „саставне“ делове, на низ псеудодржава и псеудодржавица, по узору на операцију изведену у Чеченији. Познато је да је Бжежински, али и други амерички политичари попут Мадлин Олбрајт, отворено тражио

26) Исто, 175.

27) Исто, 177.

да се Русија распарча: на Европску Русију, Сибирску Републику и Далекоистичну Републику. Олбрајтова заговара да се Русији отму ресурси. За то су им неопходни унутрашњи сепаратистички и сепесионистички покрети. Отуда је сасвим разумљиво што Путинов предлог да Русија постане члан НАТО- пакта делује апсурдно, јер НАТО –пакт почива на антируској стратегији, или како је Хенри Кисинџер рекао: „Русија не може бити члан НАТО- пакта а да не уништи његово значење“. ²⁸⁾ Америци такође нарочито смета потенцијално савезништво Русије и Кине. У време док је Русија деведесетих година била под колонијалном потчињеношћу Запада, Еријел Којен из Фондације Херитиџ је о томе изјавио: „Већа блискост између ове две огромне државе значи невоље за САД. Кинезима ће бити доступни најмодернији пројектили, термонуклеарни и ваздушно-космички системи, које Руси могу да понуде.“²⁹⁾

Описујући „Нови светски хаос“ – „Нови светски поредак“ Калајић истиче да је у питању „последњи и квантитативно најамбициознији подухват у историји јудеопротестантског колонијализма који има само привид империјалног устројства“.

Указујући на паразитску природу мондијалистичког псеудо-империјализма Калајић наводи пример министра иностраних послова САД Џемса Бејкера, како овај види „размену“ са земљама бившег СССР. „По тој визији САД ће им дати ‘демократизацију’ а за узврат траже ‘богате људске и материјалне изворе ових огромних земаља за ствар слободе уместо тоталитаризма’. Искоришћавање тих ‘материјалних извора’ од стране Запада, предвођеног САД, служиће ‘неизмерном ојачању безбедности, просперитета и слободе Америке и света’. Јаснији се од тога не може бити. То је нова формула старе колонијалне трговине у којој су за зврчке и огледалца покорени староседеоци морали давати своју земљу и слободе, злата и дијаманте. Сада се те зврчке и огледалца зову ‘демократизација’ и ‘приватизација’“.³⁰⁾

Глобализам је, по Сорелу, последњи стадијум либералног капитализма. У глобализму и мондијализму, по Калајићу, неопходно је препознати непријатеља Европе. Такође, разумљиво је да је Америчка мета Евроазија. У Евроазији живи 75 одсто светског становништва, она има 60 одсто удела у светском бруто националном

28) Види: Исто, 181.

29) Види: Исто, 182.

30) Исто, 204.

производу и има 75 одсто енергетских ресурса. У САД живи једва пет одсто светског становништва. Око 1 одсто богаташа поседује половину америчког друштвеног богатства.³¹⁾

СЕЦИ – геополитички смисао

Занимљив је Калајићев осврт на пројекат СЕЦИ, који он приписује Вашингтону, а који има за циљ рушење свих државних и царинских граница јужноевропских држава за слободни продор милионских маса Турака у Европу. По признању вашингтонских геополитичара Хајлбруна и Линда, САД „предводе незванични скуп муслиманских нација од Персијског Залива до Балкана“.³²⁾ Калајић истиче да је пројекат исламске трансферзале уцртан на дејтонској мапи разграничења између Републике Српске и муслиманско-хрватске федерације – где бode очи појас ширине двадесетак километара што повезује муслиманско Сарајево са муслиманском енклавом у Горажду, те да су овдашње медијске слуге мондијализма обуставиле, као по команди, сваку дреку о „теоријама завере“. Реч је о задатку да се наметне прихватање не само „исламске трансферзале“ кроз српске земље већ и њено големо ширење, до размера целокупног југоисточног дела Европе те делова Средишње Европе. У питању је пројекат обнове османске империје звани СЕЦИ (*Southeast European Cooperative Initiative*)³³⁾ „Вашингтонска стратегија - истиче Калајић - подржава исламизам свуда где тај покрет угрожава Европу те европске и хришћанске интересе. Вашингтонска противевропска и противхришћанска стратегија следи сада истовремено два пута подривања и разарања хришћанске Европе: на једном намеће турску хегемонију, у обландама пројекта СЕЦИ а на другом врши страховит притисак на ЕУ како би она примила Турску, у својству пуноправног члана“³⁴⁾.

Савез САД-ислам

Овај неприродан савез САД и исламизма, усмерен против хришћанске Европе, Калајић приказује представљањем дела Александра Дел Вала *Исламизам и Сједињене Америчке Државе – савез*

31) Исто, 225.

32) Види: Исто, 184.

33) Исто, 185-186.

34) Исто, 190.

против Европе. У поглављу насловљеном „Исламизам и протестантизам“, аутор, на трагу једног опажања Макса Вебера о сродностима ислама и протестантизма – осветљава сличности и између одговарајуће, мондијалистичке и исламистичке идеологије.³⁵⁾ Дел Вал истиче да „... дух ислама је суштински идентичан (протестантском). Он је једнако освајачки као и англосаксонски пуритански протестантизам, једнако произашао из једне јудеохришћанске јереси, имајући, осим тога, једнаку амбицију да потчини целокупну планету универзалном и тоталитарном теолошко-политичком систему. Као и исламски свет, и Нови свет је силом својих философско-политичких и духовних темеља, антиевропски и револуционаран у најсамоуништителском смислу тог израза. Амерички дух је суштински против старе Европе. Она је остала истрајно живи изазов који треба срушити, територијално и етничко исходиште издаје коју, на изванредан начин, представља изградња Новог света, стално побуњеног против сопствених корена. Европа мора бити уништена јер је она Стари свет“.³⁶⁾

Европа и ислам

Када је реч о Европи и исламу Калајић указује на самообману влада европских држава у погледу опасности од ислама. Та самообмана, како истиче, потиче из незнања што поима ислам по аналогiji са хришћанством које је одавно усвојило деобу света на свет и профану сферу а права вере свело на приватност верника. „Исламска доктрина- истиче Калајић- такву деобу презире те налаже да све димензије живота појединца и заједнице, друштва и државе буду управљане куранским начелима. Из незнања о којима је реч потиче и распрострањена илузија Европљана да ширење ислама по Европи не може имати никакве политичке последице. Ствари стоје управо обротно, поготову тамо где демографска експлозија муслимана прети да потпуно измени демографску слику државе и да њену нацију преобрази у националну мањину. У питању је и Француска, чије власти помно крију од Француза тај процес а већ хроничне побуне муслиманских имиграната кукавички, преко медија, приписују не боље одређеним `бандама младих`, што жаре

35) Александар Дел Вал, Исламизам и Сједињене Америчке Државе – савез против Европе, Београд, 1998, према: Драгош Калајић, Америчко зло, друга књига, ИКП „Никола Пашић“, Београд, 1998, 240.

36) Исто, 241.

и пале, плачкају и силују по 'мултикултурним градовима'...Александар дел Вал, на трагу Солжењицинове поуке, уочава да је тај култ материјалног благостања, са његовим обманама и самообманама, заразио Европљане. Тај наопаки култ, по аутору, донела је и наметнула америчка војна, политичка и културна окупација, након Другог светског рата³⁷⁾

По аутору, америчка (под)културна стратегија – од тв-серија и филмова за „кретенизацију маса, преко Мекдоналд смећа, до рок-енд-рол музике за дебилизацију младих – циља да „искорени и ослаби народе који је пасивно трпе“.³⁸⁾

Где су ту Срби

Калајић из поменутих констатација изводи и дубинске разлоге непријатељства вашингтонске политике против српског народа и његових права. Под светлом изложеног јасно се виде и посебни, дубински разлози непријатељства вашингтонске политике против српског народа и његових права. У поглављу посвећеном рату у БиХ с поднасловом „Босанска стратегија или муслиманска проамеричка и протурска држава у срцу Европе“, Дел Вал, истиче Калајић, пружа синтетичку слику америчко-исламистичког савеза против Европе и одговарајућих геополитичких замисли. Он опажа да је Дејтонски споразум један израз опште „англосаксонске стратегије која циља да подржи успостављање разнородних и некохерентних држава што у себи садрже клице сецесионистичких сукоба и грађанских ратова. Дејтонски споразум је у ствари макијавелистички план за општу дестабилизацију Босне и Херцеговине од које могу да профитирају само муслимани“... Намера ове стратегије је да „учврсти вештачку босанско-муслиманску нацију а са друге да подели хрватску и српску, чијим припадницима, који живе у Босни (и Херцеговини), прети демографски динамизам и релегијски империјализам муслимана“.³⁹⁾

Не споримо ове налазе Дел Вала, поготово америчку идеју да манипулишу са Дејтонским споразумом, што они чине већ од његовог потписивања. Њихова тежња је да БиХ учине централизованом државом без ентитета, с израженом тежњом да се угаси Репу-

37) Исто, 243-244.

38) Исто, 245.

39) Исто, 242.

блика Српска. Још је Ричард Холбрук, главни креатор „Дејтона“, истицао да је Република Српска настала услед „омашке у преговорима“ те да то треба исправити. То је све време и чињено, о чему сведоче укидање више од 80 ентитетских надлежности и њихово преношење на ниво БиХ.

У последњим редовима своје студије Алекасандр дел Вал пружа најсажетији приказ избора пред којим стоје данас Европљани: „Европљани немају другог избора осим оног између исламизације или пак повратка духовним вредностима својих предака те вољи борбе против декаденције и американизације, између нестанка и самообнове“. Калајић подсећа да су Срби склони америчким обманама и одговарајућим самообманама, па „лаковерним Србима поменута студија може послужити као изванредни лек против илузорних очекивања и надања и да се `кооперативност` према заклетим непријатељима Европе може исплатити и да се таквом `кооперативношћу` може стећи икакав уступак српском народу“.⁴⁰⁾

Хашки трибунал

Калајић се у више наврата бавио темом Хашког трибунала. Овде се послужио речима још једног значајног Француза, академика Жака Лорана, који је за *Le Figaro*, од 23. јула 1996. дао интервју, под насловом: „Они којима би Хашки трибунал требало да суди“. Лоран каже: „С обзиром да је створен трибунал у Хагу, ја му саветујем да суди најпре онима преко којих је дошло зло, онима који су припремили грађански рат, са свим ужасима какве један такав стил рата носи. Лако их је пронаћи: то су чланови међународних установа који су одлучили да од Босне створе једну нацију и државу. Римска провинција, затим турска а онда и аустријска, она је била укључена у Југославију. И тачка. У виду суверене силе она никада није постојала. Американци и Немци су је просто измислили. Ани Кригел је у свом дневнику предсказала катастрофе које ће се десити због те измишљотине. Напротив, краљевство Срба се родило пре више од хиљаду година и у XIV веку замало није постало империја. Поражена и потчињена од Турака, Србија никада није престала са бунама и напokon је у прошлом веку успела да се избори за своју независност. За време Првог и Другог светског рата Србија је била у нашем табору и могуће је разумети Немце што је не носе

40) Исто, 245.

у срцу. Оно што ми је теже схватити је понашање Француске према свом наследном пријатељу. И наша телевизија је себе надмашила: ако се прикаже неко дете како плаче и крвари, може се бити сигуран да није српско“⁴¹⁾

Последњи Европљани

Калајић организацију Европске уније сагледава као еврократију која је супротстављена идеји Европе и која служи плану да уништи Европу у једној генерацији. Сама по себи ова конатстација је разумљива, ако прихватимо премису по којој је ЕУ америчка творевина. Уместо Европске уније Калаићу је прихватљивија Европа регија као природних територијалних заједница: Фламанаца, Валонаца, Бретонаца, Алзашана, Пруса, Бавараца, Срба... а не политичких партија и партитократија.⁴²⁾

Попут Шпенглера и водећих руских писаца и Калајић сматра да је цивилизација Запада у агонији те јој треба помоћи ради заједничког циља: ослобођења и препорода свих Европљана. По њему вођство треба да преузму Срби и Руси. Јер то Запад због своје изопачености није у стању сам да изведе. „То што се на Западу масовно одају сексуалним изопаченостима је само крајња последица водеће мисли западне цивилизације која је хомосексуална јер за свој предмет нема божански пол стварности већ само сопствени, заправо једну лажну, инвалидску и патрљасту представу о човеку. Та мисао, обележена привидом, може произвести само привиде да би са њима перверзно општила“⁴³⁾ Изградњу Европе на сасвим другачијим основама могу да изведу православни Срби и Руси. „Једна од суштинских одлика православља је слободно трагање за Богом. Тај пут трагања и обоготворења свима је отворен и сви су ту добродошли... Има много више православља у смелим мислима неког наизглед јеретика него у општим местима самозваних преаверверника. Фридрих Ниче с *Антихристом* и идејом *надчовека* је добар пример: он је несвесни православлац, који је кудио хришћанство јер није упознао православље већ само јаловости протестантске и католичке гране.“⁴⁴⁾

41) Према: Драгош Калајић, Америчко зло, књига друга, ИКП „Никола Пашић“, Београд, 1998, 151.

42) Драгош Калајић, Последњи Европљани, Апостроф, Београд, 2001, 17.

43) Исто, 32.

44) Исто, 260.

Да би се кренуло у обнову Европе на начелима српског и руског православља Запад се мора ослободити русофобије. Јер, западњачки антикомунизам био је лоше прикривена русофобија. Циљ западног удара није само освајање богатства и стратешког положаја Русије већ надасве уништење руског народа. „Зашто хоће да нас униште“? - пита се један Рус, лик из Калајићевог романа: „Зато што у Русији и Русима почивају огромне стваралачке могућности. Само из Русије може кренути спасоносни противпокрет и супротставити се, победнички, оној нељудској сили и њиховим снагама што данас хоће да овладају светом како би га уништиле и унаказиле, по мери своје духовне наказности.“⁴⁵⁾

У борби за Европу Калајић заговара савез на линији Берлин-Москва, јер сматра да Немци и Руси чине природну коалицију. Он то саопштава у роману кроз лик Немца, Хелмута. Хелмут истиче да Немци не би смели да забораве да је „ова земља отета од Словена, који су ту првобитно живели у шуми борова, званој Браненбор, одакле потиче и име области те града Бранденбурга... У жилама Немаца ових крајева тече, обилно, и словенска крв... Наш први задатак је да окренемо леђа другој обали Атлантика и да Словенима пружимо руку покајања и пријатељства, за вечни савез. То су предлагали најумнији међу нама, почевши од Ничеа, који је у трећој одредби свог пројекта Велике немачке политике предочио: 'Ми имамо апсолутну потребу за договором са Русијом, за новим заједничким програмом, који не предвиђа у Русији никакву енглеску надмоћ и никакву америчку будућност'....“ - вели Хелмут, иако зна да „већина Немаца и Европљана у Русији види свет потпуно туђ Европи, као што и руска мисао доживљава Европу туђом Русији“.⁴⁶⁾ Ту мисао код Руса најпотпуније је изразио Данилевски у делу *Русија и Европа*, а на Западу Освалд Шпенглер. Калајић пренебрегава разлике биолошког устројства култура и цивилизација на које указује Данилевски, као и друге руске мислиоце који указују на непремостиве разлике, превасходно духовне и верске, између Русије и Европе, већ истиче да те 'туђости' нису непремостиве. Он чак сматра да „пред Европљанима Русију представљају непријатељи Русије те Европе. Веродостојна руска мисао је много ближа немачкој него што је то, примерице, шпанска, којој, иначе, нико овде не оспорава припадност европском кругу“.⁴⁷⁾ Да је могуће окупљање

45) Исто, 297.

46) Исто, 316.

47) Исто, 317.

Европљана Калајића је, како истиче, уверио и сам овај рат који Запад води против Срба: „Овај рат ме је само учврстио у уверењу да се велика а још неиспуњена историјска мисија национализма састоји у поновном окупљању европских нација кроз спознају тог јединственог, преисторијског или надисторијског исходишта.“⁴⁸⁾

Рајнски капитализам

Калајић заступа тезу, да је ово што зовемо мондијализмом, глобализација економије, наметање тог модела либералног капитализма, један облик комунизма будући да има исте циљеве а само су средства различита. Ту тврдњу сам поткрепио широким наводима из комунистичког *Манифеста* Маркса и Енгелса. Манифест је пун мржње према хришћанској Европи. Маркс у том манифесту велича буржоаске револуције зато што су уништиле све оно што је врло, по њему, у Европи и хришћанској традицији и што су свеле међуљудске односе на, цитирам: „дам-даш“, чист рачун, али не из љубави... У суштини он је само једно, и то лево крило капитализма које се разликује од класичног капитализма, с тим што марксизам даје другачији одговор на кретање расподеле дохотка. За разлику од либералног капитализма англосаксонског порекла, а сва зла протеклих двеста година потичу са тог англосаксонског тла: од либералног капитализма, масонерије, до атомске бомбе, конц-логора итд... У суштини они имају исте циљеве: уништење државе, нације, вере, уништење Бога у човеку и наша је трагедија, трагедија свих земаља Источне Европе, што су политичке елите необразоване и што то не знају. Наше политичке елите су училе о капитализму само из марксистичких уџбеника и зато су оне неуспешне у томе, јер желе да прикрију да су изашле из Титовог шињела, скоро све од реда и онда се представљају као антикомунисти“.⁴⁹⁾

Уместо либералног капитализма Калајић се опредељује за један други сврсисходнији, уноснији, перспективнији такозвани *рајнски капитализам*, односно капитализам немачке традиције, који је проистекао из немачке реалисторијске школе економије, од Фридриха Листа, и који је успео да препороди својим системом Пруску и да Немачка, као једна од најсиромашнијих, постане једна од најмоћнијих економских сила у свету. То је модел капитализма

48) Исто, 339.

49) Према: Милорад Вукашиновић, Суочавања. Изабрани разговори, Нова Пазова, 2003, 91.

који је примењен у Јапану са великим успехом, који је примењен и у Кини, такође са великим успехом.

Где год је уведен либерални капитализам, он је све уништавао и уништава све. Погледајмо само земље Источне Европе које су прихватиле рецепте тог капитализма и ММФ-а, свуда су разорене националне економије, док са друге стране рајнски капитализам има за циљ, пре свега, не толико индивидуални егоизам, већ добробит целокупне заједнице. Зато Немци не говоре о слободном тржишту, већ о друштвено слободном тржишту. Зато се код њих приватизација врши, као нпр. у Источној Немачкој, у корист великих фондова који брину о заштити заједнице и њених пословних потреба. Калајић сматра да нам је неопходан, јер је ближи нашем православном хришћанском поимању, управо тај капитализам који брине о потребама заједнице.⁵⁰⁾

О руској политици

Осврћући се на Горбачовљево „гласност“ и „перестројку“ Калајић указује: „Треба имати у виду да је издаја Горбачова који је и признао да је деловао под утицајем своје жене, а која је мрзела све што је руско, дакле та издаја Горбачова је оставила изван граница Русије више од тридесет милиона Руса, који су углавном, у многим земљама данас грађани другог реда...“⁵¹⁾ Ова Калајићева тврдња је у озбиљним политиколошким круговима општеприхваћена; слом СССР-а био је права „геополитичка катастрофа“, како је овај тектонски глобални политичко-територијални догађај окарактерисао Владимир Путин.

Са доласком Путина на власт ствари се радикално мењају. „Маса људи не зна да је, до Путина, та политика била изразито антируска. Она је била противна, дакле, не само српским, већ и руским интересима и то не случајно, него намерно. Ту политику су водили људи који углавном нису ни Руси, ни хришћани. Та политика је извршавала налоге Вашингтона и зато је Козирјев у свим пресудним ситуацијама гласао против нас... Но, сада са доласком Путина, који је успео на превару да дође до власти, очигледно је да се Русија усправља и уверен сам да ће ова велика земља за неколико година успети да се врати на пут старе славе“.⁵²⁾ Данас смо

50) Исто, 92.

51) Исто, 93.

52) Исто

сведоци тачности ове Калајићеве политиколошке прогнозе о јачању Русије и њеном потпуном уздизању до нивоа светске не само енергетске, него и технолошке и војнобезбедносне силе.

Америчка стратегија је да загосподаре правцем Будимпешта-Београд-Ниш-Солун и да условљавају и уцењују Европу, да тако једним делом Дунавом, а другим делом тамо, Европу држе у шапи. Њихов је главни циљ, заправо, да Европу изнуре, дестабилизују, насељавањем маса емиграната измене демографску слику и тако униште хришћанску Европу – и ко то не схвата, не схвата суштину и наравно, ништа му неће бити јасно. У том циљу задесиле су нас и санкције и бомбардовање, а Милошевић је био само изговор, као што је био изговор за отцепљење Црне Горе, или отимање Косова. Не ради су ту ни о каквом демократском, него геостратешком проблему. И америчком позиционирању.

Да бисмо схватили да се ради о „новом светском поретку“ Струџ Талбот, који је био заменик Медлин Олбрајт, под насловом *Рађање глобалне нације* отворено говори да нацијама нема места више у свету. Оне су по њему вештачке и ствара се једна нова светска – глобална нација. Уништење нације био је и комунистички идеал. А уништењем нације, уништењем културе, искорењивањем религије, убијањем Бога –човек постаје роб.⁵³⁾

Калајић указује да је Хашки трибунал основан на основу одлуке Савета безбедности УН, управо у тренутку када је Америка била у зениту и уз то имала на располагању једну издајничку, антируску владу на челу Русије, те да је српски народ СР Југославије и Републике Српске „зауставио продор Атлантског савеза ка срцу Евроазије и Русије и да је заправо Русији дао времена да збаци једну издајничку владу русофоба, тих мрзитеља свега руског, а са друге стране дао имје прилику и времена да отпочну пут опоравка.“⁵⁴⁾ Показује се да се политика гмизаваца не исплати. Старо је правило да је само сир у мишоловци бесплатан.

Хашки трибунал је искључио период пре 1992, јер би тиме морао да суди за највећи злочин - злочин против мира. А то значи да би на одговорност морао да позове, пре свега, државнике Европе – ЕУ, коју је влада оне претходне Југославије прихватила као посреднике у кризи између република. Калајић уочава да ни у једној

53) Исто, 102.

54) Исто, 109.

од десетине књига које су на Западу написане о распаду Југославије нико у критичком смислу не помиње Јосипа Броза.

О Јосипу Брозу као службенику ЦИА-е

А Броз је 1956. – истиче Калајић- „био ангажован од стране ЦИА, дакле вашингтонске администрације, да оснује `покрет несврстаних`. Те земље су заправо биле бивше европске колоније које је лихварска Интернационала у Њујорку узела под своје и наметнула им нови облик колонијализма, много гори од оног претходног, тзв. дужничку економију...Дакле, Броз је добио задатак да да политички оквир тим новим колонијама. Наравно, велика је илузија овдашњих антикомуниста, поготову оних наших у емиграцији, који су мислили да је Запад против комунизма. Он је одувек подржавао комунизам и ово што зовемо Новим светским поретком или глобализацијом само је нови облик комунизма. Има, као што сам већ истакао, исте циљеве: уништење нације, хришћанства, држава и претварање човечанства у робље. Очигледно је да се Америци жури, кренуће у рат против Ирака (што се обистинило – МС) и Ирана, што је Путин спречио, као и инвазију на Сирију. Али, као што истиче Калајић, монструми у Вашингтону се неће смирити док не ослабе или нападну Русију, јер „ без приступа сибирским богатствима, нема будућности САД, нити просперитета“.⁵⁵⁾

О увезеном руском комунизму

Када је у питању руски комунизам Калајић се позива на студију Генадија Зјуганова, у којој Зјуганов каже да су КП СССР –а карактерисала два комунизма. Један разорни – нихилистички који је уништавао све што је руско, који је био пун мржње према руском и хришћанском, то је комунизам Лењина, Троцког па надаље. Други комунизам је комунизам оних који су настојали да спасу што се спасти може, они су били конструктивни и настојали су да изграде државу из рушевина... „Комунизам је заправо увезен са Запада, прецизније из Њујорка – као што је познато, амерички, односно њујоршки, банкари финансирали су Лењина, Троцког и компанију, да би уништили руску царевину. Дакле, тај комунизам је директан производ тог плутократског, англосаксонског Запада, који је ство-

55) Исто, 120-121.

рен да би се разорила Русија. Јосип Броз је био агент истог тог Запада и то се веома добро види, између осталог, и у сигурности са којом је окренуо леђа Стаљину, који је иначе успео да западним плутократама смрси конце тј. победи ту врсту нихилистичког комунизма и да почне изградњу државе из рушевина. Ако искључимо Стаљинову параноју која је имала основане разлоге, он је ипак створио једно велико дело⁵⁶⁾.

Русије устаје

Русија устаје је књига настала као резултат Калајићевих сусрета и разговора са значајним Русима из сфере уметности, науке, политике и јавног живота, које је аутор бележио у познатим листовима и часописима у Србији, највише у часопису „Дуга“. Књига може да се чита „и као једно сведочанство о обнови органских и судбинских српско-руских веза, што потичу из дубоких осећања сродности и историјског заједништва, изнад сваке политике и одговарајућег критеријума *пријатељ-непријатељ*“. У њој Калајић представља сукоб руских „западњака“ против „словенофила“ из којег може да дође до обнове или пропасти Русије. Калајић безрезервно верује у победу словенофила у борби за обнову руске идеје и државе.

У противном победили би „западњаци“ а изгубила Русија. То показује историјско искуство, јер су „западњаци“ увек хтели Русију преобразити у једну од провинција модерне цивилизације Запада, по формулама масонског „новог светског поретка“, либерално-капиталистичког светског тржишта или комунистичке `интернационале` пролетаријата. За разлику од њих, на другој страни тог раскола, `словенофили` су истицали вредности руске самобитности, уверени да ће Русија, снагом примера свог препорода, спасти Европу од пропасти иманентне модерној цивилизацији Запада.⁵⁷⁾

Панславизам је, као принцип нације или „крви“ погрешан приступ за Русију, сматрао је Константин Леонтијев, као и још неки аутори. Русија по њима треба да се определи за принцип „тла“, као основу. То је геополитички принцип који подразумева да „Русија са својим суседима и са народима који чине њену империју, а

56) Исто, 120.

57) Види: Драгош Калајић, *Русија устаје*, ИКП, „Никола Пашић“, Београд, 2005, 43.

то су многи исламски народи турског или туранског и туркског порекла, и многи азијски народи и Кина и Јапан, треба да чине један континентални блок и да представљају једну азијску федерацију...⁵⁸⁾

Да би се Русија спасла и комунизма и либерал-капитализма, Александар Солжењин, дугогодишњи совјетски дисидент у Америци, сматрао је да Русија треба да изабере „трећи пут“. Он се при томе обрушава на партократију као средство за разарање националног заједништва- слично је писао Слободан Јовановић о штетном деловању политичких партија по националне интересе у Србији. А то је више него евидентно и данас.⁵⁹⁾

Јер, према Солжењину: „Партија означава део. Ако се поделимо на партије - то значи да се раздвајамо на делове. Партија као део народа – коме се она супротставља? Очигледно је да се супротставља народу који није кренуо добрим путем. Ниједна партија се не труди за добробит читаве нације, него само за себе и за своје људе. Национални интерес бива заклоњен партијским циљевима“. Није тешко замислити –истиче Калајић- ни мржњу коју `слободним зидарима` изазива лектира оних делова објаве *Како да поново изградимо Русију?* где Солжењин предлаже да у обновљеној Русији `тајни савези` буду кривично гоњени као завере против друштва⁶⁰⁾

На питање руском пријатељу „Имаш ли Ти икакве наде да ће се изградити таква Русија?“, стиже одговор: „Имам. Нека те не обесхрабри хаос јер је и он део наде, као средство подстицаја на велико усправљање Русије...Видиш, ово је треће велико повлачење Руса. Прво пред Наполеоном, потом пред Хитлером и сад пред Рокфелером. И опет ћемо кренути у победоносни марш.“⁶¹⁾

У сусрету са Димитријем Васиљевим, вођом „Памјата“, Калајић је између осталог забележио и веома занимљив став Васиљева о Горбачову. Почетни рад Горбачова Васиљев оцењује позитивно, сматрајући да је Горбачов на почетку „перестројке“ био „опрезан и

58) Види: Зоран Буљугић, у: Милорад Вукашиновић, нав. дело, 161.

59) Овде је занимљиво напоменути како се Владимир Путин зачудио када је приликом посете српском парламенту видео колико у њему има партија и политичких групација. Оне никако не доприносе правилном сагледавању националног и државног интереса Србије, јер се пре свега брину о личним и страначким интересима, који су често супротни од интереса српског народа и државе Србије.

60) Драгош Калајић, Русија устаје, поднаслов „Трећи пут“ по Солжењину“, 61.

61) Драгош Калајић, исто, 62.

конструктиван“. Његова политичка стратегија се нагло променила након чернобиљске трагедије, за коју Калајић истиче да је у ствари била диверзија. О томе Васиљев каже: „Горбачов је две недеље био одсутан, тобоже заузет обавезама. Кад се вратио био је то потпуно други човек, блед и нервозан. Говори масонску `жваку`. То више није исти Горбачв. Њега су изменили, потпуно. И од тада започиње процес деструкције“.⁶²⁾

Вођа православног „Памјата“ о Јељцину мисли још горе. За њега каже да је отворено у служби Запада, те да се Запад плаши уједињених Словена. Стога не треба да чуди да је русофобска власт признала државност Словеније и Хрватске, игноришући интересе Срба у Крајини. То је период када Русијом нису владали Руси већ туђини и наши непријатељи. Уосталом, Јељцин је са овлашћењима обласног секретара КП у Свердловску (данас опет Јекатеринбург) године 1977, наредио да се булдожерима сравни са земљом дом породице Јепатијевих, у коме су били заточени и мучки уморени Романови.⁶³⁾

Словенским уједињењем – сматра Васиљев - мир и ред ће заваладати светом. „Словенско биће није агресивно. Оно може преобразити овај свет у расцветани врт лепоте и животности. Такве могућности, садржане у природи и традицији, култури и вери Словена- кваре планове моћника који владају политиком и економијом запада...“⁶⁴⁾

Посебно је интересантан философски и политички став Игора Шафаревича, еминентног руског математичара, писца књиге *Русофобија*, у којој анализира и разобличава све опште предрасуде или предрасуде о руском народу и руској култури, руској историји и руској традицији, које производе радионице и фабрике русофобије.

Шафаревич говори о актуелном слому власти као и 1917, и сматра да је највећа трагедија повратак у капитализам. Он се, по узору на Солжењицина, залаже за парламент личности а не партија, чије деловање сматра деструктивним по националне и државне интересе Русије.

„Трећи пут“ Солжењицина заговара и Валентин Распутин, критичким приказом нихилизма „новог светског поретка“, који се

62) Исто, 73.

63) Исто, 195.

64) Исто, 74.

креће „трагом русофобије“. Распутин указује на чињеницу да је Русија у годинама пред Револуцију по стопама привредног раста била прва у свету, и позива на уједињење Словена, ка словенској империји.⁶⁵⁾

У чланку *Удар у празно* у поднаслову „Ми смо Хиперборејци“ Калајић поред осталог, пише: „Узгред речено, да је у нас било такве предаје, да су дела попут Старе вјере Срба и Хрвата Нодила⁶⁶⁾ постала обавезна лектира, у оквиру одговарајућег предмета (индо) европске самоспознаје – уверен сам да би изостали многи и најстрашнији братоубилачки сукоби и ратови. Изостало би и безумно настојање Хрвата – комично по науку а трагично по последицама – да се доказују само и једино као „не-Срби“, да хрватску самобитност демонстрирају искључиво негацијама сваке сличности и повезаности са Србима, по цену геноцида и самоубиства савести“.⁶⁷⁾

Словенско холистичко схватање света

На путу ка словенској империји Руси и Срби стоје на бранику Европе. Одбрана Русије је одбрана „срца света“. Позивајући се на Валентина Распутина Калајић истиче: „Руска национална самосвест је несводива у уобичајену категорију националног осећања или национализма. Таквој руској самосвести боље одговара појам патриотизма а најприближније појам етатизма. У државотворном домену, осећање припадности руској нацији поприма размере осећања припадности отаџбини, чија светост („Света Русија“) тренсцендира нацију. Ту је однос између нације и отаџбине те одговарајуће државе попут оног између средства и циља: нација је у служби свете отаџбине и њене државе, односно империје. Из таквог државотворног порива, који је укорењен у метафизичком Небу – потичу чудесне кристализације идеја и снова, од словенофилског „Трећег Рима“ до величанствених структура наднационалне и надрелигијске империје, које је саздала мисао Константина Леонтијева“.⁶⁸⁾

Калајић за словенски светоназор каже да то значи: „холистичко схватање и доживљавање свих ствари и појава света. У питању

65) Види: исто, 134.

66) У питању је хрватски историчар Натко Нодило, који је између осталог, аргументовано, историјском грађом сведочио о српству Дубровника и Далмације, на основу српске етнојезичке припадности.

67) Драгош Калајић, исто, 146.

68) Драгош Калајић, исто, поднаслов: „Ка Словенској империји“, 181-182.

је суштинска одговорност индоевропске *forma mentis* која се најбоље очувала код словенских народа. Са највишег или идеалног словенског осмотришта, сав свет или свемир се предочава јединствен а сви његови конститутивни елементи су међузависни. Зато је један велики словенски, српски песник, Милош Црњански, певао да појава осмеха на људском лицу изазива рађање цветова у највећим даљинама, чак на Суматри. Отуда у словенским језицима речи „све“, „свет“, „свемир“ и „свето“ потичу из истог етимолошког корена⁶⁹⁾.

Такав холистички светоназор Словена изискује и одговарајућу политичку структуру. Под светлом словенског холизма очигледна је неподобност модела политичке структуре какву има Запад. Западна „парламентарна демократија“, у најбољем случају, изражава воље и потребе само једног малог и не најбитнијег дела друштвене целине. У питању је систем који једино репрезентује и монополистички привилегује класну димензију друштва. Силом таквог монопола успоставља се насилни и неприродни примат дела над целином и идеолошко-класних те партијских деоба над заједништвом. Друге и често виталније те значајније димензије друштва су потпуно запостављене и политички обесправљене, лишене права и моћи учешћа у одређивању опште политике. У суштини, све идеолошке разлике између „левице“ и „деснице“ у западним системима „парламентарне демократије“ своде се на мајушне амплитуде пореских обавеза. Отуда и смене на власти изазивају негативне последице повећања или умањења пореских обавеза. Реч је заправо о систему лажне демократије и праве партитократије, о систему који се распада пред сваким озбиљнијим изазовом...

Словенска алтернатива западној псеудодемократији је непосредна власт народа у сфери живота и потреба општина или округа те целовита заступљеност свих димензија заједнице у највишем, скупштинском облику посредовања и одлучивања. Словенска традиција налаже непосредну власт народа и у домену свих великих или битних избора, посредством народног сабора и саборског изјашњавања или одлучивања.⁷⁰⁾

У разговору са Калајићем „цар руске уметности“- како га је овај назвао, Иља Глазунов потврђује русофобију попут Шафаревича, и истиче да: „Постоји једна масонска карта из 1902. годи-

69) Исто, 182.

70) Исто, 183.

не, где уместо Руске Империје, која је касније изобличена у СССР, стоји натпис: „Руска пустиња“. Дакле, план за уништење Русије и руског народа је одавно направљен. Према пројектима `новог светског поретка` Русија треба да постане сировинска база САД а Руси ново робље. То је вековни циљ мрачних сила, наших непријатеља. Уосталом, добро знаш да су Октобарску револуцију извели странци и плутократска интернационала...⁷¹⁾

Као што смо рекли са Калајићем су у Републику Српску, у време када се ова српска земља борила за опстанак и државотворност, долазили и водећи руски интелектуалци и јавни делатници, међу њима и водећи руски геополитичар Александар Дугин.

Дивећи се српској борби, храбрости и истрајности у остварењу државотворне идеје, Дугин је у Србима видео узор руском народу.⁷²⁾ За Русе на једном месту каже: „Руси су рођени левичари али су истовремено и рођени десничари, јер се залажу за вредности отаџбине и генетског наслеђа, природне хијерархије и Империје“.⁷³⁾

Калајић је у Владимиру Жириновском, вођи руских либерала, препознао обичног провокатора, „од мајке Русиње и оца правника“ (вероватно Јевреј), који је руском национализму наносио само штете. Таква је и његова књига са омамљујућим насловом: *Последњи скок на југ*, за коју он нема одговарајуће одговоре како би Русија држала у покорности толики муслимански свет, а да и сама не постане исламска земља.

Русофобија је, како истиче Калајић, по узору на србофобију. Он се при томе позива на Данилевског. „Опажање Данилевског да непријатељство сила Запада против Русије није покретано политичким или идеолошким разлозима потврђују и савремени освајачки походи мондијализма. Упркос свих политичких уступака Русије и процеса срамног позападњачења њене политичке природе – уз успостављање западњачке власти у Кремљу – непријатељство Запада *de facto* није смањено већ је и повећано“.⁷⁴⁾

71) Исто, Код Иље Глазунова - „Цар руске уметности“, 226.

72) Владимир Волков, француски писац руског порекла, целивао је руку Радовану Караџићу, са образложењем да је престар да би доживео обнову руске царевине и част целивања руке руског императора на трону. Види: Драгош Калајић, исто, 371.

73) Драгош Калајић, исто, 268.

74) Исто, 354-355.

Калајић се сусретао са још многим Русима, попут Јурија Владова, Никите Михалкова, Сергеја Бабурина, Наталије Нарочницкаје, Јевгенија Морозова... Велику пажњу посветио је философским и политичким концепцијама двоје последњих, посебно *Новој руској мисли* Наталије Нарочницкаје.

У књизи *Русија и Руси у светској историји, на прагу трећег хиљадулећа* Нарочницкаја потпуно разбија илузију која је дуго трајала да је Запад водио „хладни рат“ против совјетског комунизма. Водио га је заправо само и једино против Руса и руске државотворне политике: „Догма која светску политику XX века интерпретира искључиво као борбу либералног Запада са комунистичким СССР, успешно заклања истинске, подмукле међународне планове против Русије, у годинама Октобарске револуције, још више после Јалте и Потсдама, те сасвим скреће у другом правцу анализу савремене ситуације“.⁷⁵⁾

Крајњи циљ западњачког извоза комунистичке револуције у Русију тада је уочио и патријарх Тихон, чије речи Нарочницкаја наводи: „Тајанствена, али по свом деловању страшна сила окомила се на Крст Господа Исуса Христа. Светска моћна антихришћанска организација активно тежи да заведе свет и устремила се на Православну Русију.“⁷⁶⁾

За Нарочницкају марксизам је „рођак европског либерализма“: „И либерализам, као и марксизам, уклањају нације из историје. Главни инструмент мондијалистичке стратегије либералног правца на почетку века постали су англосаксонски интереси а после рата САД, у којима је формиран идејни и финансијски центар са глобалним тежњама...`Демократска Америка` је преко својих представника, банкара, доиста била веома толерантна према бољшевицима и пружила им је велику помоћ у средствима и револуционарним кадровима током најранијих година а затим паралелно са својим учешћем у финансирању Антантиних интервенција.“

Нарочницкаја је имала увид у америчке архиве током свог рада у ОУН, где је пронашла довољно доказа да су силе Запада подржале „космополитске“ снаге унутар СССР и „затезале обруч (око СССР) при најмањем испољавању историјски наслеђеног националног и државног начела“. Оне су „отварале своја врата и прима-

75) Калајићев цитат из књиге Наталије Нарочницкаје: *Русија и Руси у светској историји, на прагу трећег хиљадулећа*, Исто, 375.

76) Исто

ле у своје подмукле загрљаје (као недавно) увек приликом подривања или губљења тих начела...Не допустити обнову континуитета руске историје – то је главни смисао западне политике у односу према СССР (и данас Русији)⁷⁷⁾

Руси – истиче Нарочницакаја - одбијају мондијалитичку идеологију: „У националној самосвести православног традиционалисте, главна компонента је осећање историјског трајања, снажан доживљај припадности не само и не толико конкретної страни или режиму у животу свог народа већ целокупној историји Отаџбине, њеној будућности, и то ван граница сопственог живота“⁷⁸⁾

Почетак обнове

Калајић поставља оправдано питање: „...с обзиром да су агенти и медијуми атлантског Левијатана успели да освоје главна места одлучивања у Кремљу, зашто он губи драгоцено време па и енергије, настојећи да скрши српски отпор, уместо да одмах покрене разарање Русије и освајање „срца света“ (Макиндеров Heartland), без кога је, дугорочно гледано, његов паразитски опстанак немогућ? Уосталом, Јељцинову „одбрану“ Русије од просовјетских искушења, државни секретар САД, Џ. Бејкер, је 24. маја 1992. године овако оценио: „Оно што ми желимо да постигнемо су независне државе, не само Русије и у Русији, не само Москве и Санкт Петербурга, него и Урала, Сибира и Далеког истока“. Претходно је 16. децембра 1991. рекао како САД треба да предводе „искоришћавање богатих људских и материјалних извора тих огромних земаља за ствар слободе уместо тоталитаризма, како би на тај начин неизмерно ојачали безбедност, просперитет и слободу Америке и света“. Слично је у својој Великој шаховској табли говорио Бжежински.

Одговор на постављено питање свакако има у виду оружане снаге Русије, којима западни Левијатан није овладао, иако је овладао руском политичком хијерахијом, те иако је разбио и део државне безбедности, али не сву.

„По свему судећи- указује Калајић - суверено управљајући руском државом посредством марионетске владе и одговарајућих русофобских председника – од Гајдара и Чубаиса до Њемцова и Ки-

77) Исто, 376.

78) Исто, 377.

ријенка – стратегији атлантског Левијатана су вероватно процењивали да је рат против Русије *de facto* добијен те да не треба журити у обзнањивању његовог исхода, тим пре јер би тако нешто могло да изазове трауматичне и насилне реакције руске армије и руског народа, хаос, устанак и угрожавање живота истурених „тројанских коња“.⁷⁹⁾

Време и политички и геополитички процеси који су уследити показали су колико је Калајић био успешан аналитичар и антиципатор будућих догађаја. Одлично је познавао политички менталитет западних геополитичких конквистадора. У једноме су се очигледно преварили, као и њихови пулени - русофобски олигарси, а то је у избору Јелциновог наследника, јер су мислили да то место повере неком „дрчном стручњаку из редова бивше КГБ, с одговарајућом мрежом познанстава и утицаја“. Дакле, тражили су некога који ће „знати како обуздати и кротити растућа незадовољства народа, неко способан да њима и отетом благом обезбеди мир, заштиту и имунитет спрема сваког судског процеса“.⁸⁰⁾ И преварили се!

Калајић је добро уочио да КГБ спасава Русију. „Користећи хвале глобализације, које шире произвођачи јавног мњења Запада, Путин је супротно атлантским саветима и `превремено` покренуо унутрашњу, руску глобализацију, укрупњавање великих предузећа у корпорације те успостављање и учвршћивање државних монопола. Ту почива и дубљи смисао његове борбе против олигарха: реч је о борби за повраћај виталних грана привреде под државни надзор, уз афирмацију државног монопола, односно државне одговорности и управе над будућношћу и судбином руског народа.“⁸¹⁾ Свакако да је и ванредан раст војноодбрамбених моћи Русије под Путином један од кључних знакова, поред њених богатих енергетских и других природних ресурса, великог повратка Русије на место велике силе.

Стога је разумљиво кад Калајић каже: „Сва Европа је у Русији“. Европску оријентацију Русије налазимо и код Путина, који каже: „Русија је једном половином у Европи а другом у Азији, али наша култура је европска и највећи део економских односа се остварује с Европом. Извесно је да пазимо и на односе с Америком и Далеким истоком, али наша будућност је Европа“.⁸²⁾

79) Исто, 407.

80) Исто, 409.

81) Исто, 415-416.

82) Калајић, према: *Corriere della Sera* од 4. новембра 2003.

Европску усмереност Русије Калајић налази и код Достојевског. Наиме, у роману *Младић*, кроз исповест искуства грофа Версилова, стеченог у борби против париских комунара Фјодор Михаилович Достојевски нам непосредно пружа најдубље одређење руског човека: „Једино је Рус, и то чак и у наше време, дакле још много пре но што се буде свео општи рачун – стекао способност да буде у највећој мери Рус баш тада кад је у највећој мери Европљанин. У том и јесте битна национална разлика између нас и свих осталих, и у том погледу смо ми нешто потпуно засебно. У Француској сам Француз, са Немцем Немац, с античким Грком сам Грк и, тим самим, у највећој мери Рус. Тим самим сам прави Рус и најбоље служим Русији, зато што носим њену главну мисао“.⁸³⁾

Калајић је *Европљане* налазио међу просвећеним Италијанима, Французима, Немцима, који су разумели потребу да се одупру „америчком злу“ које од Другог светског рата управља европским пословима и онемогућава успостављање слободног европског ентитета, али је европску идеју и могућност њене обнове и остварења видео тек у Русији. Руска европска идеја, а то пре свега значи слободну Русију, „окупира“ је многе руске интелектуалце, још за време Горбачовљевог и Јељциновог државног слома, а поготово доласком на власт Владимира Владимировича, када је Русија почела политички да се обнавља и уздиже.

Кад су у питању Срби и њихов политички и државни простор Калајић је у свему оптимиста. Он каже: „Видим потпуно светлу будућност српског народа, из простог разлога што ми очигледно имамо неку мисију. На нама се сломила Османска империја, на нама се сломила Аустроугарска, на нама се сломио Трећи рајх, на нама се ломи и зауставио се Нови светски поредак. То није мало у историји једног народа. Уверен сам да су у праву наши руски пријатељи попут Александра Проханова, када истиче да ће XXI век бити обележен Србијом која отвара нови цивилизацијски пут Европи. Уверен сам да је у праву и велики мађарски мислилац, филозоф историје, Томас Молнар, који каже да се данас, мислећи на рат у Босни и Херцеговини, једино Срби боре за оне вредности које су Европу учиниле великом“.

83) Драгош Калајић, Русија устаје, ИКП „Никола Пашић“, Београд, 2005, 422.

Литература

- Вукашиновић Милорад, *Суочавања. Изабрани разговори*, Нова Пазова, 2003.
- Дел Вал Александар, *Исламизам и Сједињене Америчке Државе – савез против Европе*, Београд, Службени лист СРЈ, 1998.
- Јуриј Лошчиц, „Уместо предговора“, у: Драгош Калајић, *Америчко зло*, друга књига, ИКП „Никола Пашић“, Београд, 1998.
- Калајић Драгош, *Америчко зло*, БИГЗ, 1993.
- Калајић Драгош, *Америчко зло*, књига друга, ИКП „Никола Пашић“, Београд, 1998.
- Калајић Драгош, *Последњи Европљани*, Апостроф, Београд, 2001.
- Калајић Драгош, *Русија устаје*, ИКП „Никола Пашић“, Београд, 2005.
- Охотин Леонид, „Тржишна идеологија Звери“, *Дуга*, бр. 494, Београд, 1993.
- Суботић Момчило, *Хрвати и Босна. Геополитичке замисли у Хрватској према Босни и Херцеговини*, Бели анђео, Шабац, 2002.

Momcilo Subotic

ON POLITICAL THOUGHT OF DRAGOS KALAJIC

Resume

Dragos Kalajic (1943-2005) was „a renaissance-type“ Serband unique figure onSerbian and European cultural and public scene, thanks to his spirit, physical appearance and sophisticated style of presentation of his broad and comprehensive thought. By Kalajic's education he was an artist – painter and art critic and by his own choice his vocation was a journalist, publicist and geopolitician - an author of numerous texts dedicated to a phenomenon of „New World Order“ and its consequences on the region of former Yugoslavia.Kalajic was actively involved in defense of Serbian people in the Republic of Srpska Krajina and

Republika Srpska during disintegration of second Yugoslavia, both in the war battlefield with Serbian fighters and in the world public scene presenting historical background of the Yugoslav conflict. Certainly Kalajic was one of the most responsible Serbian intellectuals for introducing Serbian side of the war conflict-story to patriotic Russian intellectuals who, as members of the Society of Russian-Serbian friendship visited first battlefield lines admiring courage and patriotism of Serbian fighters. In the words of these Russian friends, they defended not only Serbian people but also Russia at the same time. As a famous Serbian intellectual and opponent to the beast of the „new world order“ during 1990's Kalajic visited Russia several times. There he lectured and held conversations with Russian writers, artists and other patriotic intellectuals regarding the way for Russia how to get rid of foreign Rusophobic government's menace not only for spiritual and material devastation of this parent state of Slav people, but also the menace for a total disappearance of this great state.

Also, Kalajic's public activity included his appearances on TV and so there were some of his unforgettable appearances in a TV-serial Mont Blanc in which in several episodes he lectured on following topics: a) What is geopolitics?; b) On Curtius Malaparte; c) On European Krajina; d) A Prediction, among which an exceptionally impressive appearance was his almost two-hour long public TV-lecture On American Evil. Each one of these lectures Kalajic used to open with a greeting „God help us, brothers and sisters Serbs and other true Europeans“ and finish it with the greeting „Self-respect is a basis of any proper self-confidence.“ Before presentation and analysis of Kalajic's books it is necessary to say several words on each of these Kalajic's lectures.

In his book On American Evil Kalajic defined it as „a synthesis of a Judeo-protestant concept of economy, anarchic individualism and principles of civil society in which the reign of a third social class had got transformed itself into plutocracy.“ In the vastness of „the new continent“, far away from restraining norms of European culture and morality, this explosive mixture had grown to planetary-scale extent, openly gaining pathological features and traits on the way. First victims of the American evil were magnificent cultures of native people, who had been exposed to brutal spiritual and biological genocide. Second murderous wave of violence shattered „the Southerners“ who inherited from Europe „an archaity of agricultural

feudal way of life which had been formed long time before the French Revolution...“

Kalajic spoke on similarity between liberalism and real-socialism and marxism. „Real-socialism and liberal-capitalism are two only seemingly antagonistic systems, but in reality they are two complementary systems of the same civilisation of quantity, which aim toward destroying of everything holy, divine and noble in a man and in the world.“⁽⁸⁴⁾ Liberalism derived from protestant and Judaic relibion – as Max Weber and Werner Zombart taught, and so liberal capitalism flourishes more in Protestant states than in Catholic states, in particular more in them than in Orthodox states.“

This statement has become more than popular nowadays and it could be useful to Serbian politicians, economists and ideologists who are blindly devoted to the European Union and its struggling economy. Since the Second World War Europe has been under American control and the European Union is American creation.

In his first book on the American evil Kalajic analyzed the question of the Serbs and Serbia in the process of globalization, having taken into consideration that Serbia and Serbian lands were considered to be a hindrance for political and geostrategic objectives of the United States of America. The Serbs are considered to be the hindrance because they oppose destroying of international law and internationally recognized states which had been established following the victory over nacism and fascism, and because they oppose destroying of European order based on a state-national principle. They are considered to be the hindrance because they, along with the Russians, stand as witnesses of ancient European values, as seen by Kalajic, by supporting a De Gaulistic Europe – from Lisboa to Vladivostok. They are considered to be the hindrance because they are „last Europeans“. Perhaps it is the reason why George Bush Senior once stated that „Serbia is a greatest threat to security and economic and political interests of the United States of America.“

Kalajic referred to Serbian tendencies and experiences with the statehood when reminding that in case of the Serbs a state is a greatest form and political expression of national community. The Serbs are completely unfamiliar with Western liberal-capitalist formula of the state as a denominator and regulator of relationships within a mechanical society, the mechanical union of individual interests

84) Ibid, 173

in a constant war for personal profit and selfish benefit. Kalajic noted also bad experiences of the Serbs with multiparty parliamentary democracy which would, as he underlined, become even worse in a new period which was to follow after that period.

Kalajic presented an unnatural alliance of the USA and Islamism as directed against Christian Europe, referring to Alexander Del Val's book Islamism and the United States of America – an Alliance against Europe. In a chapter entitled „Islamism and Protestantism“ the author, when referring to Max Weber's statement on similarity between Islamism and Protestantism, presented also similarities between relevant mondialistic and Islamic ideology. Del Val underlined that: „... the spirit of Islam was substantially identical (to Protestant one.) It is equally imperialistic as Anglo-Saxon puritan Protestantism, equally having derived from one Judeo-Christian heresy, having, beside it, a same ambition to submit whole planet to an universal and totalitarian theological-political system. Just like the Islamic world, the New World, too, with the force of its philosophical-political and spiritual basis, is anti-European and revolutionary in a most self-destructive sense of the word. American spirit is substantially against old Europe. Europe has steadily remained a living challenge which needs to be overthrown, a territorial and ethnical starting point of the betrayal, which in a certain way is the establishment of the New World, constantly rebelling against its own roots. Europe has to be destroyed because she is the Old World.“

Instead of liberal capitalism, Kalajic opted for another one, a more purposeful, more profitable and more perspective capitalism, a so-called Rheine capitalism or the capitalism of German tradition which had derived from German real-history school of economy, from Friedrich Liszt, and which succeeded to revive Prussia by its system and make Germany, once in the past one of poorest states, to become one of most powerful economic powers in the world. This had been the model of capitalism which was implemented in Japan with great success, and also in China, also with great success.

Russia is rising is a book written as a result of Kalajic's encounters and conversations with some of most significant Russians in the field of arts, science, politics and public life and which were recorded in famous newspapers and magazines in Serbia, mostly in a magazine Duga. This book can be read „also as a testimony on a revival of organic and fatedly formed Serbian-Russian relations deriving

from deep feelings of kinship and historical communion which is above any politics and some relevant criterium „friend-enemy.“ In the book Kalajic presented a conflict between Russian „westerners“ and „slavophiles“ which can decide either revival or downfall of Russia. Kalajic unconditionally believed in the victory of the slavophiles in the battle for the revival of the idea and state of Russia.

In case of opposite, „the westerners“ would win and Russia would lose. It is confirmed by historical experiences, because „the westerners“ always wanted to transform Russia into one of provinces of modern civilization of the West under the formula of masonic „new world order“, liberal-capitalist world market or communist „internationala“ of proletariat. In contrast to them, on the other side of the dissidence, „the slavophiles“ underlined values of Russian identity and were determined that Russia, with the example of its own revival, would save Europe from the downfall immanent to modern civilization of the West.

Kalajic found Europeans among enlightened Italians, French, Germans who understood the need to resist „American evil“, but he viewed European idea and possibility of its revival only in Russia. Starting from the time of Gorbachov and Jeltsin's state downfalls, and in particular starting from the time when Vladimir Vladimirovic became a leader and Russia started her political revival and development, leading Russian intellectuals have supported Russian European idea, which, first of all, implies a free Russia. Along with the process of strengthening of Russia Europe strengthens, too – this is a leading Kalajic's thought.

Key words: United States of America, American evil, Europe, The last Europeans, Serbs, Serbian lands, Russia.

Сергей Бирюков
д.полит.н., профессор кафедры политических наук КемГУ
Александр Давыдов
аспирант кафедры политических наук КемГУ

«БОСНИЙСКИЙ» ПРОЕКТ: РОЖДЕНИЕ НАЦИИ ИЗ ДУХА ВОЙНЫ

Аннотация

В статье рассмотрены содержание и сущность «боснийского» проекта, который связан с определенными технологиями «политизации этничности». Анализируется конфликтогенный потенциал проекта и используемых для его реализации стратегий. Автор показывает, что в результате комбинирования этнического и религиозного факторов возможно формирование идеологий и доктрин, обосновывающих создание этнократических государств.

Ключевые слова: «боснийский проект», регион Балкан, политизация этничности, этнократия, этнополитические технологии.

Современные вызовы этнического

Национальный вопрос – сложная и внутренне противоречивая область социальных отношений, которая не допускает унифицированного и конъюнктурного подхода. Как результат, этнополитика не предлагает универсальных политических решений, являющихся действенными и результативными независимо от условий места и времени, а также вне опыта конкретных народов и стран.

В современном мире процессы глобализации, масштабной трансграничной миграции развивающихся межкультурных обменов в контексте «взрывообразного» развития массовых коммуни-

каций заметно усложнили ситуацию в сфере межнациональных отношений, создав качественно новые «вызовы» для действующих политиков и реализуемых ими политических стратегий. Продолжающаяся сегодня «экспансия этнического», связанная с самоутверждением этнических общностей в различных областях жизни, все чаще ставит под сомнение устоявшиеся формы политики и типы политического порядка.

Сегодня можно говорить об общем кризисе этнополитики, поскольку прежние ее механизмы не действуют, новые не созданы, а консенсус по базовым этнополитическим проблемам отсутствует. Это в известной мере осложняет процесс выбора итоговой модели государственного строительства, вызывая напряжение в сфере межэтнических отношений. Наряду с этим, многими экспертами сегодня признается, что использование принципов мультикультурализма в постсоциалистических обществах не способствует ни национальной интеграции, ни уменьшению существующих региональных и этнических диспаритетов.¹⁾

Главная же «европейская проблема», по мнению многих авторов, заключается в том, что фактически потерпел официально признанное крушение мультикультурализм, долгое время рассматривавшийся в качестве единственной «легитимной» стратегии структурирования современных обществ. Понятие «мультикультурного гражданства», предложенное М. Кимличкой и предполагающее признание и поддержку меньшинств со стороны государства во всех сферах деятельности,²⁾ отныне поставлено под сомнение.

Одновременно с этим продемонстрировали свою несостоятельность политические стратегии, призванные «обслуживать» сам мультикультуралистский проект – в частности, стратегия консоциализма (консоциальной демократии)³⁾ и модель так называемого «разделения ответственности» (Power-sharing),⁴⁾ предполагающих включение представителей меньшинств в систему принятия политических (правительственных) решений с целью достижения

1) Kuzio T. Western Multicultural Theory and Practice and its Applicability to the Post-Soviet States // Journal of Contemporary European Studies. – 2005. -N 13(2). – P. 222. Kymlicka M. Multicultural Citizenship. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – P. 1.

2) A. Democracy in Plural Societies. – New Heaven and London, 1977.

3) Schnekenner U. Making Power-Sharing work: Lessons from successes and failures in ethnic conflict regulation. Journal of Peace Research. – 2002. -N 39(2). – P. 203–28.

4) Lijphart A. The Politics of Accomodation Pluralism and Democracy in the Netherlands. – Berkeley, 1975; Lijphart

и большей лояльности и ответственности. На взгляд авторов, все перечисленные модели нуждаются в критическом переосмыслении в контексте проблематики «многосоставных» обществ.

Авторы статьи исходят из того, что фактор этничности неразрывно связан с экзистенциальной потребностью людей в культурно-групповой самоидентификации, которая может удовлетворяться в различных социальных, политических и идеологических формах. Она может реализовываться за счет принадлежности к многонациональной

империи, национальному государству, национально-территориальной автономии либо суперэтнической общности. Смена этнической идентичности и лежащей в ее основе этнокультурной доминанты возможно в результате системного кризиса современных государств, охватывающего их политическую, экономическую и идеологическую системы. Последний, нередко сопровождаемый масштабными социально-политическими потрясениями, может породить ситуацию «надлома» национального самосознания, когда на место традиционной этнической идентичности приходит искусственно созданная этнополитическая идентичность, поддерживаемая национальными элитами с помощью «техники политических мифов»(Э. Кассирер)⁵⁾.

Последнее оставляет широкий простор для использования манипулятивных технологий, эксплуатирующих эффект «политизации этничности». В результате разрыв между этнополитическими реалиями и утвердившимися представлениями о гомогенной «культурной нации» порождает многочисленные необоснованные претензии, попытки осуществления этноцида и передела границ, а также легитимирует насилие в качестве политического средства, используемого для достижения этнического самоопределения и для закрепления образа «этнического врага». Это, в свою очередь, создает широкие возможности для использования так называемых деструктивных этнополитических технологий, среди которых -разобшение этносов и разжигание межнациональной розни, технологии разрушения национальных идеалов и иллюзий, психологическое и информационное давление, создание отрицательных стереотипов, выдвижение несправедливых обвинений и пропаганда «коллективной вины». Современная этнополитика пока не выработала эффективных технологий противодействия последним,

5) Кассирер Э. Техника политических мифов // Октябрь. – 1993. – № 7.

что делает особенно актуальным рассмотрение конкретных случаев применения подобных технологий в процессе нациестроительства.

Югославия на геополитическом «перекрестке»

Современный мир в последнее время не раз наблюдал процессы драматического глубокого кризиса и даже распада многонациональных и поликонфессиональных государств, долгое время выполнявших либо призванных выполнять функцию геополитического стабилизатора в своих «мировых регионах». Судьбы пережившего масштабную гражданскую войну Ливана, подвергшихся вторжение «извне» Ирака и Афганистана, а равно и современной Сирии заставляют нас осмыслить всю глубину актуализировавшихся сегодня геополитических и цивилизационных «разломов».

Трагическая судьба Югославии -несуществующего ныне югославянского государства – требует своего осмысления в контексте тех перемен, которые происходили в мире на рубеже XX и XXI веков.

Распад «Большой Югославии» стал кривым зеркалом процесса европейской интеграции через регионализацию,⁶⁾ при которой обособление регионов означает не формирование общеевропейского культурно-цивилизационного пространства, но в значительной степени активизацию родоплеменной архаики и возникновение многочисленных очагов межнациональных конфликтов. Сетевые структуры, вместо утверждения «гражданских сообществ», в случае Косово привели к складыванию уродливых криминальных симбиозов и укладов с перспективой втягивания в него соседних регионов (ныне независимые Черногория и Македония). В итоге на территории Южной Европы может сформироваться сегмент того, что российский исследователь А. И. Неклесса обобщенно называет «Глубоким Югом».⁷⁾ Подобное различие в культурных стереотипах и геополитических ориентациях в итоге привело к расколу, который стимулировал распад Королевства Югославия накануне Второй мировой войны. Этот раскол был «заморожен» в период мягкого авторитарного режима «еврокоммуниста» И. Броз

6) Glotz P. Der Irrweg des Nationalstaats: europäische Reden an ein deutsches Publikum. – Stuttgart: Deutsche Verlags Anstalt, 1990. – S. 89-125.

7) Неклесса А. И. Новый Север и Глубокий Юг.– М.: Гуманитарий, 2004.

Тито, а затем снова проявил себя в полной мере, приведя к развалу СФРЮ в 1990-е году. И неудивительно: история практически не знает примеров долговременного и равноправного сосуществования примерно равновеликих православных, католических и мусульманских общностей в рамках единого государства. В условиях роста этнического самосознания и обозначившегося «столкновения цивилизаций» (С. Хантингтон) 1990-х годов слабо интегрированное югославянское государственное образование (фактическая конфедерация при формальном федерализме) было обречено на распад. Претензии сербов и в меньшей степени черногорцев, считавших себя наследниками державно-византийской традиции, на лидерство в стране неизбежно сталкивались с амбициями хорватов и словенцев, подсознательно ощущавших свое культурное превосходство в силу принадлежности к европейской (и прежде всего -германской) культуре. Довершало картину стремление боснийцев реализовать свой особый «исламский путь» и интегрироваться в «мировую исламскую общность» («Исламская декларация» Алии Изетбеговича 1970 года).⁸⁾ В итоге гражданская война 1990-х годов в Югославии, по версии исследовательницы М. Кальдор, явила человечеству новый тип войны, которая, «в противоположность геополитическим и идеологическим мотивам прежних вооруженных конфликтов, имела в качестве своей цели политику идентичности».⁹⁾

Потенциал этноконфессионального конфликта в Югославии в основном реализовался в рамках кровопролитной гражданской войны 1990-х годов и конфликта внутри и вокруг Косово, завершившегося сепарацией последнего в 2008 году. Однако его «остатки» имеют достаточно мощный дестабилизирующий потенциал -можно вспомнить напряженную ситуацию в сербском крае Санджак (на 40% населенном славянами и мусульманами), а также активность албанских структур в Южной Сербии и Македонии, уже не раз приводившая к кровопролитным столкновениям. С учетом трагической ситуации в Косово и умело провоцируемого извне сербско-албанского противостояния в Южной Сербии положение весьма драматично.

8) Izetbegovic A. Islamska Deklaracija. – Sarajevo, 1990.

9) Kaldor M. Neue und alte Kriege. Organisierte Gewalt im Zeitalter der Globalisierung. -Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2000. -S.15.

Второй «узел» -конфликт между национальными традициями и европейской идентичностью сербов и других народов Югославии. Специфика сербской культуры и идентичности (с их традициями коллективизма, державности, воинским духом и потенциалом мобилизации в критических ситуациях) ощущается всяким, кто хотя бы немного знаком с этой страной и ее народом. Вместе с тем сербы, как и другие югославы, -возможно, наиболее вестернизированные среди православных славянских народов и, естественно, вполне восприимчивы к ценностям демократии, рыночной экономики и открытого общества. Такая прозападная ориентация укреплялась в правление Тито, который, умело лавируя между двумя военными блоками (НАТО и ОВД) и поддерживая умеренную открытость страны, сформировал у многих югославов иллюзию относительной благорасположенности к ним Запада. Сам же Запад, стремясь отработать на СФРЮ модель мягкого «вывода» социалистической Югославии из-под советского влияния и делая из нее «витрину рыночного социализма», обеспечивал огромные финансовые вливания и прощал просрочку выплат по долгам. Откровенно дискриминационная по отношению к Сербии позиция Запада в период «балканских войн» последнего десятилетия разочаровала многих сербов в «западных ценностях», но все же не подорвала окончательно ориентацию на Запад молодежи и значительной части людей среднего возраста. В то же время приверженцы вестернизации и открытости не учитывают явно изменившейся со времен Тито геополитической обстановки, и не задумываются о невозможности воспроизвести обильно лившийся при Тито «кредитный дождь»(без чего европейский уровень жизни был просто недостижим). В итоге же сегодня сербский народ оказался расколотым на «западников»(экс-президент Сербии Б. Тадић) и сторонников особого «сербского пути», борьба между которыми во многом определяет современные колебания сербской политики.

Со вторым тесно связан и третий югославский «узел»-конфликт между идеологиями. В данном случае речь, прежде всего, идет о конфликте между сербским национализмом, «югославянским патриотизмом», либерально-демократическими идеями и той или иной версией социалистическо-коммунистической идеологии. Последняя, прочно завязанная на «старый югославский патриотизм», явно изживала себя уже в последние годы титовского правления, и сегодня сербские (югославянские) «левые» марксистского толка

могут рассчитывать лишь на 1-2% голосов избирателей. Сложнее с «сербским социализмом»-исповедующая его Социалистическая народная партия Сербии (лидером которой долгое время был С. Милошевич) давно опирается уже не столько на левую, сколько на умеренно-националистическую идеологию. Общая «югославянская идеология», связанная с воспоминанием об общих корнях, истории, совместной борьбе народов страны с фашизмом, оказалась сегодня дискредитированной из-за связи с коммунистическим официозом, а также из-за наследия межнациональной гражданской войны 1990-х годов. После же гражданской войны и резкого подъема национализма в республиках бывшей СФРЮ возрождение единого югославянского государства либо невозможно, либо отложено на многие годы. Либерально-демократическая идеология в Сербии в силу национальных особенностей также смешана с сербским национализмом и культом монархии Карагеоргиевичей. Такой конъюнктурный синтез позволил Воиславу Коштунице (впоследствии перешедшему на «национал-патриотические» позиции) победить на президентских выборах 2000-м году.¹⁰⁾ Вместе с тем «прозападная» ориентация с масштабными уступками за счет национальных интересов неизбежно вела к дискредитации «либерально-патриотической» идеологии, подтверждением чего стала политическая судьба другого представителя сербских демократов экс-президента Б. Тадича. В итоге ни одно из крупных идеологических течений пока не может стать ведущей и направляющей силой кризисного сербского общества. А это означает, что и политический, и экономический кризисы в стране будут углубляться.

Четвертый «узел» -геополитические противоречия и амбиции основных игроков на Балканах, сделавшие неизбежным распад СФРЮ и поставившие на грань развала ее наследницу -СРЮ. Нужно помнить, что одна из главных причин югославской трагедии отсутствие места для Югославии в рамках нового формата международных отношений. Так крушение мирового социалистического лагеря сделало ненужным югославский противовес и альтернативу СССР (титовский и посттитовский режимы имели поддержку Запада и процветали, пока была востребована эта альтернатива). Объединение Германии в 1990 году вдохновило ее на новую попытку реализовать проект «Цен-

10) Коштуница В. Сербь и Запад // <http://www.pravoslavie.ru/analit/sobytia/kostunicaserbswest.htm>.

тральная Европа» то есть создать конгломерат небольших стран Центральной и Восточной Европы (Хорватия, Словения, Венгрия, Чехия и др.) под своей эгидой.¹¹⁾ Особую роль в трагической судьбе Югославии сыграл и «американский фактор». США, которым с начала 1990-х годов было все труднее оправдывать свое присутствие в Западной Европе и, особенно, в Германии, объективно нуждались в частичном переносе своего присутствия на юг континента, что требовало «дополнительного обоснования». Распад СССР и резкое сокращение геополитической мощи России открывали США путь к углеводородным ресурсам Закавказья и Центральной Азии - для чего опять же был весьма полезен «балканский плацдарм». Вполне естественно, что сильная и единая Югославия ведущим «геополитическим игрокам» Запада в этих условиях была не нужна. Кроме того, образовавшийся после распада СССР и «восточного блока» геополитический вакуум создал возможности для усиления давления католицизма (вспомним роль Ватикана в поддержке хорватского и словенского сепаратизма, во многом предопределившую распад СФРЮ) и экспансии на Балканы ислама с созданием «опорных баз» (Босния, Косово далее, возможно, Македония, сербский Санджак и Черногория). Наконец, расчленения Югославии (и прежней, и новой) требовали и амбиции глобального финансового капитала - ведь очевидно, что осуществлять «асфальтирование» (С.Ю. Глазьев) и экономические манипуляции гораздо проще и удобнее, имея перед собой небольшую и ослабленную страну.

Однако ликвидация прежней «большой» Югославии не могла удовлетворить «аппетиты» задействованных на Балканах сил. Пока сохранялась последняя форма югославянского единства (объединение Сербии и Черногории в СРЮ), пока не был окончательно демонтирован экономический, политический, военный и идеологический потенциал Сербии как возможного объединителя югославян - действие разрушительных технологий не могло быть остановлено. Не остановлено оно и сегодня, когда после отделения от Сербии в 2008 году бывшего автономного края «Косово» все яснее видятся контуры другого масштабного геополитического проекта - «Великой Албании», призванного включить в себя, помимо Республики Албания, все населенные этническими албанцами территории сопредельных балканских государств.

11) Naumann F. Mitteleuropa. – Berlin, 1915. – S. 3-8.

В рамках описанного выше контекста по-новому выглядит так называемый «боснийский феномен», означавший использование этноконфликтных технологий и политических симулякров с целью создания ранее не существовавшей «боснийской нации».

Алия Изетбегович: программа создания «боснийской нации»

Основные постулаты, положенные в основу «боснийского проекта», мы можем увидеть в эпохальном историческом документе «Исламская декларация» под авторством Алии Изетбегович, ставшего в итоге первым президентом независимой Боснии и Герцеговины. Этот документ представляет собой характерный пример мусульманской мысли, выраженной европейским интеллектуалом (Изетбегович в молодые годы штудировал Труды Канта, Бергсона и Шпенглера). Здесь, в отличие от типичных мусульманских идеологических документов, мы видим не абстрактные рассуждения и постоянную отсылку к Корану и хадисам, а замечательный пример рационального мышления, поставленного на службу апологетике исламизма как направления политической мысли. Документ содержит в себе характеристику состояния исламской уммы и исламской религии в современном автору («Исламская декларация» написана в 1970 году) мире. Это состояние характеризуется как «плачевное», и наряду с этим, предлагаются выходы из кризиса ислама и пути достижения доминирования мусульманской «уммы» в Евразии и мире.

Изетбегович исходит из принципа превосходства Ислама над любыми другими группами идей и социальными силами, при этом он прогнозирует рост активности мусульман в среднесрочной и долгосрочной перспективах.¹²⁾ Границы будущего «Исламского государства», а точнее, уммы (всемироной мусульманской общины), Изетбегович определяет в пределах «от Марокко до Индонезии».

При этом будущий лидер независимой Боснии критически относится к националистическому концепту, воспринятому «исламскими народами». В качестве крайне «негативного» примера для мусульман он рассматривает Турцию Ататюрка, что отличает его подход от многих мусульманских геополитических концепций: «Турция как исламское государство владела миром. Турция как плагиат европейской государственности представляет

12) Izetbegovic A. Islamska Deklaracija. -Sarajevo, 1990. -P. 2.

собой третьеразрядную страну, которых больше сотни на Земле». ¹³⁾ Примирить исламский универсализм и боснийский национализм представлялось достаточно сложным. Однако Алие Изетбеговичу удалось это сделать при помощи достаточно изощренной политической аргументации.

С падением югославской федерации основанная на этническом принципе политическая структура очевидно трансформировалась не в пользу плюралистической партийной демократии. Элитные группы скорее запустили процесс политизации этничности, который в итоге освободился от всякого публичного контроля и послужил идеологическим подкреплением многолетней гражданской войны. Показательно, что на фоне сербского и хорватского национализмов этничность боснийских мусульман рассматривалась как основанная исключительно на принципе религиозной принадлежности. Бывший боснийский президент Алиа Изетбегович, продвигая свою концепцию «мусульманской нации», тем самым способствовал конфессионализации понятия этничности. Благодаря этому из публичного дискурса практически изначально была исключена модель религиозно нейтральной боснийской нации, что не могло не вылиться в межэтническое противостояние. Таким образом, обосновывалась идея единства боснийских мусульман, которую многолетний сторонник Изетбеговича, впоследствии разошедшийся с ним Адиль Зулфикарпашич охарактеризовал следующим образом: «В своей статье Алиа Изетбегович в качестве главных лозунгов определил создание мусульманского государства и строгое соблюдение норм шариата, что было абсолютно невозможно в такой многонациональной, мультикультурной и мультиконфессиональной стране, как Босния». ¹⁴⁾

Краткий экскурс в историю Боснии позволил А. Зулфикарпашичу утверждать, что в Османской Империи, в состав которой Босния и Герцеговина входила с 1360 по 1878 годы, религиозные меньшинства – если использовать это понятие в современном смысле – обладали культурной автономией и не были подчинены нормам шариата. Действительно, согласно системе миллиета, немусульмане являлись гражданами империи, но не имели прав, которые имели мусульмане, и платили более высокие налоги, чем

13) Izetbegovic A. Ibid. P. 3.

14) Djilas M., Gaće N. Adil Zulfikarpašić: eine politische Biographie aus dem heutigen Bosnien. – Muenchen, 1996. -S. 195.

мусульмане.¹⁵⁾ Последнее фактически превращало немусульман в «граждан второго сорта», живущих в этнически стратифицированном обществе. Однако можно ли было переносить этот проект, пусть даже с некоторыми модификациями, на посткоммунистическую Боснию?

Заявив в свое время, что «только сосуществование между мусульманской верой и немусульманскими общественными и политическими институтами способно обеспечить мир»,¹⁶⁾ Изетбегович требовал введения в боснийском обществе формы ислама, которая никогда ранее не существовала в Боснии и Герцеговине. Исламизация Боснии по модели Изетбеговича результатом влияния таких мусульманских государств, как Ливия и Саудовская Аравия, которое активно осуществлялось начиная с 1970-х годов.

Суть «боснийского проекта» Изетбеговича стала окончательно ясна после обнародования им модели «исламского порядка», где необходимость введения в Боснии республиканской системы аргументировалась ссылками из Корана. Попытка найти в таких средневековых источниках, как Коран, «аспекты республиканского строя» и «способы избрания главы государства в особенности»¹⁷⁾ выглядит, с научной точки зрения, крайне сомнительным предприятием. Пытаться понять современные общества с помощью средневековых текстов – это определенно не только методологическая проблема. Однако именно сегодня этот подход пытаются реализовать такие видные мусульманские ученые, как египтянин Абу Зайд.¹⁸⁾ Однако, как показывает практика, и в самих источниках ислама, о которых ведут свои споры представители различных школ мусульманского права, не устанавливается никакая определенная модель политической системы. По этой причине среди современных мусульманских государств, в которых законодательство основывается на нормах шариата, можно найти и абсолютные монархии, подобные Саудовской Аравии, и «социалистические народные демократии» (подобные бывшей Ливийской Джама-

15) Turnbull S. The Ottoman Empire 1326—1699, Essential histories, vol. 62, 2003.

16) Izetbegović A. Die Islamische Ordnung. Aus dem politischen Programm des bosnischen Präsidenten. – Berlin, 1993. – S.8.

17) Izetbegović A. Die Islamische Ordnung. – S.15. ¹⁸⁾ Nasr Hamid Abu Zaid: Islam und Politik. Kritik des religiösen Diskurses. – Darmstadt, 1996. – S. 191-213.

18) Кара-Мурза С. Крах утопии // Завтра. – 1999. – 27 апреля.

хирии), и президентские демократии западного образца (Республика Иран).

Изетбегович: технологии разжигания межэтнической войны

Исходя из всего вышесказанного, говорить о «мультикультурализме» боснийских мусульман, представляемых Алией Изетбеговичем, - значит откровенно искажать всю картину событий.¹⁹⁾

Подобную позицию, связанную с традиционным исламом, представляли скорее сам Адиль Зульфикарпашич, выходец из знатной семьи боснийских мусульман, проживавший тогда в Швейцарии, и Мухаммед Филиппович. Последние в июне 1991 года встретились с лидерами боснийских сербов Радованом Караджичем, Николой Колиевичем и Момчило Краишником и достигли договоренности о сохранении Боснии и Герцеговины в составе Югославии на условиях ее суверенитета и неделимости.

Зульфикарпашич вышел из Партии демократического действия, руководимой Изетбеговичем, и вместе с Филипповичем создал Мусульманскую бошняцкую организацию за два месяца до выборов 1990 года. Именно она, наряду с Союзом реформистских сил Анте Марковича, а не партия Изетбеговича, считалась представительницей умеренного направления, нацеленной на сохранение межэтнического равновесия в Боснии и Герцеговине. Как заявил впоследствии арестованный ныне лидер боснийских сербов Радован Караджич: «Если бы мусульман возглавлял кто-то другой, например Адиль Зульфикарпашич, Фикрет Абдич или Диздаревичи, да даже Алиа Изетбегович без давления «младомусульманской группы заговорщиков», как их называл Зульфикарпашич, верю, что все Балканы сегодня выглядели бы иначе и были бы далеки от этой беды. Конечно, если бы это допустил последний американский посол в СФРЮ Уоррен Циммерман и те силы, которым была нужна эта война».²⁰⁾

Заявленная Изетбеговичем концепция «исламского порядка» для Боснии означала неизбежность этнополитических конфликтов. Ибо провозгласить подобные идеалы при том соотношении этноконфессиональных групп, которое существовало в Боснии и Герцеговине на 1990 год, означало сознательное инициирова-

19) Мьяло К. Россия в последних войнах XX века. – С. 245.

20) <http://www.srpska.ru/article.php?nid=13218>.

ние конфликта. Однако именно немусульмане составляли большинство населения республики Босния и Герцеговина в составе СФРЮ (31,4 % -сербы, 17, 3 % -хорваты), что в совокупности превосходило долю мусульман – 43,7 %. При этом общегославская идентичность была выражена крайне слабо (югославами в Боснии считали себя лишь 5% населения). Одновременно, при довольно высоком распространении межнациональных браков (1/4 от общего числа), наименее склонными к их заключению были именно мусульмане.²¹⁾

По мнению К. Мяло, «политический ислам» в версии А. Изетбеговича – своего рода симулякр, нежели форма традиционного ислама, который мы хорошо принимаем исходя из российских условий. Помимо этого, деятельность Изетбеговича на религиозно-политическом поприще может рассматриваться из проявлений специфического явления конца XX века – моджахедзма, которое окончательно сложилось и оформилось за годы пребывания контингента советских войск в Афганистане. Моджахедизм, по версии К. Мяло, представляет собой разновидность союза упрощенного и политизированного «квазифундаментализма» ислама, выступающего в союзе с немусульманскими державами. В этом союзе моджахеды представляют собой силовой и морально-психологический ресурс ислама, поставленный на службу глобальным целям, сформулированным за его пределами.²²⁾

Несмотря на стремительно обостряющуюся обстановку в республике, Алия Изетбегович отказался от участия в состоявшейся 12 августа 1991 года в Белграде встрече высших представителей Сербии, Черногории, Боснии и Герцеговины, на которой была принята Инициатива по мирному и демократическому решению югославского кризиса. И уже к октябрю 1991 года стало ясно, что руководство возглавлявшейся Изетбеговичем Партии демократического действия и Скупщины Боснии и Герцеговины держит курс на сепессию.

В итоге стремление Изетбеговича и его соратников к независимости вылилось в официальное обращение в международные инстанции с просьбой о признании независимости Боснии и Герцеговины, последовавшей в конце декабря 1991 года. Это намерение было окончательно закреплено с помощью республиканско-

21) Мяло К. Россия в последних войнах XX века. – С. 245.

22) Указ. соч. – С. 247.

го референдума о независимости, который состоялся 29 февраля 1992 года. Сербы бойкотировали референдум, а хорваты приняли в нем участие, рассматривая сецессию БиГ в качестве необходимой предпосылки для создания собственного независимого государства «ГерцегБосна». В этой ситуации о единой Боснии и Герцеговине фактически не могло идти речи, и размежевание трех общин по этническому принципу оставалось единственным способом избежать войны.

Скороспешное признание расколотого и реально не функционирующего государства Босния и Герцеговина рядом европейских держав и Турцией создало предпосылки для перехода противостояния в насильственную форму. Последний шанс на мирное урегулирование в БиГ был связан с так называемым «Планом урегулирования» португальского дипломата Жозе Кутильеро, который был подписан сторонами 18 марта 1992 года после долгих согласований. «План Кутильеро» предполагал создание единого государства Босния и Герцеговина из трех конституционных образований, созданных по национальному принципу. Речь, таким образом, шла о кантонизации по швейцарскому образцу, и при таком решении вопроса за пределами национальных кантонов оставалось бы 12-15 % населения республики, что было заметно ниже критического конфликтного «порога». Оставалось лишь разграничить компетенции между общими институтами и органами единиц под патронажем ЕС, что представлялось в целом решаемой задачей.

План был сорван вследствие резкого изменения позиции официального Сараево. Изетбегович, давший в Лиссабоне публичное согласие на реализацию «плана Кутильеро», по возвращении в боснийскую столицу дезавуировал свою подпись. В результате в апреле 1992 года началась милитаризация сторон, и вооруженный конфликт в Боснии стал неизбежным. В результате казавшийся очевидно утопическим проект создания «боснийской нации» смог реализоваться единственно возможным путем – через межэтническую войну, поляризацию и итоговый раскол. То, что выпестованная им независимая Босния и Герцеговина оказалась маложизнеспособным государством, не смутило Изетбеговича и его политических сторонников.

А сам Алия Изетбегович действительно заслужил право считаться «политическим гроссмейстером», построившим босний-

скую нацию с помощью конфронтационных технологий. Но существует ли историческая перспектива у его версии «боснийского проекта»?

Босния – камо грядеши?

Проблема выбора и опыт исторических аналогий

Будет ли этничность боснийских мусульман и в будущем определяться через их религиозную принадлежность, покажет лишь время. Однако подобный подход ни в коем случае ни является желательным с точки зрения мирного сосуществования различных этнических групп. В интересах самого боснийского государства, чтобы вопрос о религиозной либо этнической принадлежности решался гражданами индивидуально на принципах свободного выбора. Последнее позволило бы утвердить на политическом уровне понятие надконфессиональной и этнически нейтральной боснийской нации. Главным же препятствием для этого является современная конституция Боснии и Герцеговины, принятая в 1995 году и основанная на принципах, закрепленных в Дейтонских соглашениях. Дейтонские соглашения, опираясь на политические гарантии международного сообщества, установили в Боснии и Герцеговине политическую систему, основанную на межэтнических пропорциях времен титовской Югославии. Отождествление этнической идентичности и национальной принадлежности вплоть до сегодняшнего дня неизменно приводило к распределению публичных должностей в системе государственного управления между основными этническими группами и итоговому росту межэтнической враждебности. Как результат, современная Босния и Герцеговина является конгломератом двух автономных административных единиц Федерации Боснии и Герцеговины и Республики Сербской, а также из округа Брчко, который не принадлежит обеим. Коллективный глава государства — Президиум Боснии и Герцеговины, состоящий из трёх членов государствообразующих народов. Срок полномочий президиума — 4 года. В компетенции находятся — вопросы внешней политики, назначение послов и других международных представителей от страны, представление Парламенту предложений по бюджету и другое. Подобное устройство, внешне напоминающее государственное устройство Швейцарской Конфедерации, в действительности является куда менее функциональным, нежели его швейцарский «аналог». Ибо процесс принятия

политических решений является заложником весьма сложного и подвижного межэтнического баланса, достигаемого под международным наблюдением. Последнее позволяет провести вполне определенные исторические аналогии.

С точки зрения анализа перспектив боснийского государственно-политического феномена, известного внимания заслуживают попытки модернизационных реформ в Османской Империи в так называемый «период Танзимата» (1839-1876). В узком престоле, а в широком – реализованные на их основе политические реформы. Последние могут быть сопоставлены с современными трансформационными процессами. Ключевым моментом этих реформаторских устремлений стала конституционная реформа, в соответствии с которой все подданные Империи – независимо от их национальной, языковой и религиозной принадлежности – объявлялись равными перед законом. Вместе с концом привилегированного положения мусульман стала реализовываться автономия для немусульманских религиозных меньшинств в социальной и культурной областях. Последнее, начиная с 1774 года, давало право европейским державам вмешиваться во внутренние дела Османской Империи.

Как следствие, Великобритания и Франция последовательно усиливали свое давление на слабеющий султанский режим. Именно эти европейские державы повлияли на принятие в 1867 года закона, вводившего новую систему территориального управления в Османской Империи. В соответствии с этим законом, все провинциальные советы в 28 вилайетах, равно как и исполнительные советы в 193 санджаках, должны были формироваться на паритетной основе из мусульман и немусульман. Немецкий историк Андреас Биркен определил политические последствия этого нововведения следующим образом: «Вместе с деятельностью движений за национальную независимость он (закон – прим.авт.) в течение всего XIX века вел к отделению от Империи одних вассальных государств и провинций, и к автономному статусу – других».²³⁾

Устоит ли хрупкая политическая конструкция современной Боснии и Герцеговины в условиях глобальной политической турбулентности, сказать достаточно сложно. В то же время пример Османской Империи и очевидно неудавшихся модернизационных

23) Дулина Н.А. Танзимат и Мустафа Решид-паша.-М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1984. Birken A. Die Provinzen des Osmanischen Reiches. – Wiesbaden, 1976. – S.20.

реформ (как в период Танзимата, окончанием которого стало установление деспотического режима «зулум»), так и в период правления младотурков, которые не смогли спасти Империю от распада и «отметились» в истории геноцидом армян 1915 года), вкупе с общим несовершенством государственного устройства, является поучительным в том числе и для современной Боснии и Герцеговины. «Боснийский проект» Алии Изетбеговича через 10 лет после его смерти очевидно заходит в тупик – ибо «политизация этничности», основанная на идее этнической вражды, исчерпала себя, а других механизмов строительства боснийской нации пока не предложено. Бошняки не могут отказаться от Боснии и Герцеговины как от «своего» национального государства. Однако, будучи не в силах добиться его моноэтничности, вынуждены терпеть его специфическое устройство – которое, скорее, напоминает не «со-общественную демократию» по А. Лийпхарту,²⁴⁾²⁵⁾ но полиархию как совокупность «групп вето» по Р. А. Далю. Все это делает боснийское государство малофункциональным и затрудняет модернизацию экономики и дальнейшее национально-государственное строительство. Гипотетическая «евроинтеграция», как и дальнейшая интеграция в мир ислама, оказались утопиями. В итоге бошняки как общность оказываются на распутье, и выбор модели будущего для каждого из них пока представляется сугубо индивидуальным – будь то выбор по примеру боснийского политика Бакира Изетбеговича (твердое намерение продолжать дело своего отца по реализации «боснийского проекта»), режиссера Эмира Кустурицы (возвращение к православию и сербской идентичности), экс-политика Мухаммеда Филипповича (обращение к наследию и опыту бывшей единой Югославии) или футбольной звезды Златана Ибрагимовича (превращение в «гражданина мира»). Возможно ли найти приемлемый для большинства бошняков выход из «боснийского паззла» в рамках постюгославского геополитического формата – до сих пор остается вопросом – ибо эффективного противовеса деструктивным и манипулятивным этнополитиче-

24) Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы // Полис. – 1992. – №1-2. – С. 217-225.

25) Dahl R. A. Who governs? – New Heaven: Yale University Press, 1961.

ским технологиям, господствующим в эпоху Постмодерна, пока не найдено.

Литературы

- Dahl R. A. Who governs? – New Heaven: Yale University Press, 1961
- Democracy in Plural Societies. – New Heaven and London, 1977.
- Kuzio T. Western Multicultural Theory and Practice and its Applicability to the Post-Soviet. States // Journal of Contemporary European Studies. – 2005. -N 13(2).
- Kymlicka M. Multicultural Citizenship. – Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Lijphart A. The Politics of Accommodation Pluralism and Democracy in the Netherlands. – Berkeley, 1975;
- Lijphart Turnbull S. The Ottoman Empire 1326—1699, Essential histories, vol. 62, 2003.
- Schnekenner U. Making Power-Sharing work: Lessons from successes and failures in ethnic conflict regulation. Journal of Peace Research. – 2002. -N 39(2).
- Birken A. Die Provinzen des Osmanischen Reiches. – Wiesbaden, 1976. – S.20. Djilas M., Gaće N. Adil Zulfikarpašić: eine politische Biographie aus dem heutigen Bosnien. – Muenchen, 1996.
- Glotz P. Der Irrweg des Nationalstaats: europäische Reden an ein deutsches Publikum. – Stuttgart: Deutsche Verlags Anstalt, 1990.
- Kaldor M. Neue und alte Kriege. Organisierte Gewalt im Zeitalter der Globalisierung. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2000.
- Nasr Hamid Abu Zaid: Islam und Politik. Kritik des religiösen Diskurses. – Darmstadt, 1996.
- Izetbegović A. Die Islamische Ordnung. Aus dem politischen Programm des bosnischen Präsidenten. – Berlin, 1993.
- Naumann F. Mitteleuropa. – Berlin, 1915.
- Дулина Н.А. Танзимат и Мустафа Решид-паша.-М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1984.
- Кара-Мурза С. Крах утопии // Завтра. – 1999. – 27 апреля.
- Кассирер Э. Техника политических мифов // Октябрь. – 1993. – № 7.
- Коштуница В. Сербь и Запад <http://www.pravoslavie.ru/analit/sobytia/kostunicaserbswest.htm>.
- Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы // Полис. – 1992. – №1-2.
- Мяло К. Россия в последних войнах XX века.

- Неклеса А. И. Новый Север и Глубокий Юг.– М.: Гуманитарий, 2004.
- Эксклюзивное интервью Радована Караджича: <http://www.srpska.ru/article.php?nid=13218>
- Izetbegovic A. Islamska Deklaracija. – Sarajevo, 1990.

Sergey Birukov

Alexander Davidov

«BOSNIAN» PROJECT: THE BIRTH OF NATION FROM THE SPIRIT OF WAR

Resume

The article examines the contents and the essence of the «Bosnian» project which is connected today with specific technologies of «ethnicity politicization». The author analyses the conflict potential of project and the strategies used for his implementation. The authors show, that the combining ethnic and religious factors makes possible the formation of ideologies and doctrines that justify the creation of ethnocratic states.

Keywords: «Bosnian project», Balkan region, politicization of ethnicity, ethnocracy, ethnopolitical technologies.

Овај рад је примљен 5. фебруара 2014. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 13. марта 2014. године.

Срђан Словић*

Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.

ПРАКСЕОЛОШКИ АСПЕКТ АРОНОВЕ ТЕОРИЈЕ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА**

Сажетак

Реалистичким теоријама међународних односа се приговарало да политику представљају као аутономну сферу која искључује моралне елементе и, стога, умањује веру у прогрес. Многи су сматрали да и Рејмон Арон (Raymond Aron) заступа ту тезу, што се дубљом анализом показало нетачним. Арон у одређеним моментима подржава Моргентауа (Hans Morgenthau), али и иде много даље од њега.

Арон није заговорник придавања веће улоге моралности у међународним односима, али он одбија и чисто макијавелистичко тумачење међународних односа засновано на борби за моћ. Арон је реалиста и либерал. Заступа средњи пут односа између морала, права и међународних односа. То је пут тзв. „морала мудрости“ („morale de la sagesse“) чиме покушава да измири макијавелистичку мудрост са захтевима Кантовог пацифицираног света. Бити на овом средњем путу није нимало лако, јер се ради о помирењу воље у државу уз перманентно присутну свест о постојању транснационалног друштва и потребе постојања плуралитета мишљења уз неизбежни прогрес човечанства.

Арон изражава песимизам у погледу могућности да међународно право буде ефикасан регулатор односа међу државама, јер оно пати од суштинске несавршености. Државе нису вољне да се потчине једном врховном арбитру, а нису ни способне да се потчине

* Научни сарадник

** Рад је урађен у оквиру Пројекта 178028, који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

једном општем праву. Логичан епилог овога је песимизам, који није објективан научни резултат, те је и предмет критика теоретичара инспирисаних неофункционализмом и неолиберализмом.

Кључне речи: Арон Рејмон, реализам, либерализам, међународно право, морал, морал мудрости, мир.

Рејмон Арон – класични реалиста или весник либерализма и глобализма?

Праксеолошки аспект Аронове теорије међународних односа је најважнији део његове теорије, јер се у њему садрже Аронова схватања односа права, морала и међународних односа уз указивање на могућности успостављања мирних односа међу народима (државама). Арон констатује да се међународни односи увек одвијају у сенци рата због тога што се њихова карактеристика објашњава у „легалности и легитимности прибегавања сили“. Међународни односи су тако конституисани да се суверене политичке јединице (државе) смештају једне поред других љубоморне су једна на другу и не испуштају прилику да максимализују своје егоистичке интересе не допуштајући појаву једног супранационалног ауторитета који би трајно пацифицирао међународне односе.¹⁾

Овакво схватање заступа и Бери Базан (Barry Buzan) истичући да би се мало људи сложило да питања безбедности не заузимају централно место у међународним односима. Државе сматра главним актерима и у том циљу истиче да „државе представљају највиши облик политичког поретка који смо до сада могли да развијамо и одржавамо, али да не могу да коегзистирају у хармонији. Током историје држава, свака се осећала небезбедно постојањем друге државе поред ње, а деловање сваке ради постизања националне безбедности је често било комбиновано са истим таквим радњама других, на основу чега је долазило до избијања рата.“²⁾ Сличности између Арона, Моргентауа и поменуте тврдње Базана произилазе из чињенице да Арон међународне односе квалификује као анархичне. Услед непостојања врховног ауторитета који би државе принудио на адекватно понашање, оне су принуђене на самопомоћ. Државе су, надаље, принуђене на употребу силе јер не постоје

1) Међународне односе Арон назива међудржавним.

2) Barry Buzan, *People, States, Fear – The National Security Problem in International Relations*, Wheatsheaf Books, Brighton, Sussex, 1983, Introduction.

гаранције да ће противник поштовати правила игре. Међународне односе Арон упоређује са фудбалском утакмицом. У оба случаја је потребно поштовати правила игре: „Која средства играчи имају право да употребе? Како се играчи распоређују, како усклађују своје напоре и побеђују своје противнике? У спортској игри, како истиче Арон, постоје јасна правила и циљеви игре, који су увек подређени ефикасним одлукама арбитра. Говорећи о међународним односима, Арон истиче да су ту у питању односи између организованих политичких јединица од којих свака задржава право да себи прибави правду и сама себи буде арбитар у одлучивању избора средстава.³⁾ Услед таквог стања ствари, нема никаквог разлога уводити морална ограничења у евентуални рат између држава, не само због тога што то није пожељно, већ и због тога што се ради о природи рата као акту насиља.

Препрека моралности политичке активности код Моргентауа је сама природа политике, јер „спољна политика вођена моралним апстракцијама, која не узима у обзир национални интерес је осуђена на пропаст, због тога што прихвата стандард деловања страног природи самог деловања.“⁴⁾

Моргентау је свестан чињенице да политичка делатност треба да има моралну основу. Међутим, као искуствени научник, свестан је и чињенице да између моралног елемента и захтева успешне политичке делатности постоји баријера. Моргентау не прикрива да ова баријера постоји и да је подложна чак и тензији. Против је примене апстрактних моралних принципа на делатностима држава, те стога, захтева да они буду селектирани кроз „конкретне околности места и времена“.⁵⁾ Државник треба да буде свестан политичких последица једне моралне активности. Попут Арона, и он апелује на мудрост доносиоца спољнополитичких одлука. Мудрост је неопходна, јер нема гаранција да ће друге државе поштовати моралне стандарде понашања. Чини се да постоји колизија између ефикасности делатности државника и поштовања моралних стандарда понашања.⁶⁾

3) Raymond Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Calman Lévy, Paris, 1962, p. 21.

4) Hans Morgenthau, *In Defence of National Interest: A Critical Examination of American Foreign Policy*, DC Washington, University Press of America, 1982, p. 34.

5) Љубивоје Аћимовић, Наука о међународним односима – теорије и истраживачки правци, Саремена администрација, Београд, 1987, стр. 62.

6) Детаљније видети у: Cozette Murielle, „Raymond Aron and Morality of Realism“, *Research School of Australian and Asian Studies*, 2008/5, p. 5.

Арон, вођен Веберовим идејама (Max Weber), супротставља етику убеђивања одговорности („ethics of conviction“) етици одговорности („ethics of responsibility“). Етика одговорности је једина могућа у политици, јер спољна политика базирана на етици убеђивања је обојена идеализмом и неприменљива у реалним међународним односима. Разрађујући Моргентауов концепт неприменљивости морала у међународним односима, Арон истиче да уколико би се спољна политика заснивала на апстрактним моралним принципима, онда би се изгубила из вида чињеница да је насиље саставни део међународних односа и да политика има конфликтни карактер. Поставило би се питање да ли би државник могао да помири морално деловање са заштитом својих грађана уколико друга држава не поштује правила игре?

Спољна политика једне државе не треба да се заснива на промоцији људских права. Ово се у периоду Хладног рата односило на обе суперсиле. СССР се никако није могао похвалити плурализмом и демократијом, док су САД биле оптуживане за хипокризију, јер им се унутрашња политика заснивала на заштити људских права и основних слобода, док је спољна политика иста таква права кршила зарад одређених интереса. У овом случају се ради о вечној борби добра и зла, пожељног и оспораваног. Моралност и макијавелистичка ефикасност не иду руку под руку. Државник би требао да следи етику одговорности онда када се ради о колективном опстанку. Пошто се државе налазе у природном стању у Хобсовом смислу речи (Thomas Hobbes), њихов основни циљ на међународној сцени је опстанак. Сâм нагон за опстанком иницира одређени ниво сарадње међу државама. Чим обезбеде опстанак, државе треба да настоје да њихови односи почињу да губе обележја дипломатско-стратегијског понашања а све више добијају организовани облик. Из надметања у безбедности треба стремити ка сарадњи у безбедности.

Разлика између Арона и Моргентауа је у чињеници да за Арона политика није само борба за моћ. Арону је стран сваки монизам у проучавању међународних појава. Политика није само борба за моћ већ и скуп заједничких вредности. Међународна политика садржи елементе сукоба и сарадње. Од домаће је разликује поменута анархичност. Државе једна другу признају и тиме одржавају разнородност режима и циљева којима стреме. Правна правила која ће међу њима владати доносе се принудом. У том циљу „сила

одлучује о питањима сукоба и чини основу прерастања уговора у правне норме“.⁷⁾ Однос између сукоба и сарадње је симултан и подложен тензији. Тензија такође постоји и између „владавине права и употребе силе, између поретка и анархије, између деонтолошке и консеквенцијалне етике“.⁸⁾ Из наведених разлога Арон избегава апсолутни морализам и чисту логику политике моћи.

Морал мудрости: Арон између Макијавелија и Канта

Арон није присталица Макијавелијевог схватања политике моћи у међународним односима према коме се људи, жудећи за моћи, понашају егоистички. Политичка филозофија је у своја разматрања укључивала и морална питања, не сматрајући политичку сферу аутономном и специфичном. Макијавелијеве технике владања инспирисане античком политичком праксом, тичу се стицања и очувања моћи над човеком – однос између владоца и онима којима се влада. Човек се посматра као пуко средство, чији је циљ одржање моћи и где су дозвољена сва средства за остварење циља. Аморални човек иницира употребу аморалних средстава.

Макијавели је величао античку политичку праксу, и то нарочито „вучију“ и „мужевну“ праксу републиканског Рима, јер је сматрао да класична политичка филозофија нема ничег корисног, пошто је полазила од тога какав човек треба да буде, уместо да је имала у виду стварну људску природу тј. човека какав одиста јесте. Макијавели је сматрао да треба одбацити античку врлину као идеал људског савршенства и свесно *снизити* моралне стандарде и циљеве људске делатности како би се повећала вероватноћа њиховог практичног остварења. Свака правда почива на неправди и свака моралност почива на неморалности, пошто правда и моралност нису у стању да буду свој властити творац. Чак је и „оснивач Рима, те најславније античке државе, био са становишта морала обичан злочинац, који није презао од убиства рођеног брата“.⁹⁾

Зато је, уместо обликовања карактера и моралног васпитања и уздизања људи, потребна права врста политичке власти са „мачем и зубима“, која једино може учинити људе бољима него што јесу. Ово поверење у принуду институција заснива се на вери у бескрај-

7) Raymond Aron, Paix et guerre... op. cit., стр. 567.

8) Исто, стр. 596.

9) Драгица Вујадиновић-Милинковић, Политичке и правне теорије, Правни факултет, Београд, 1996, стр. 142.

ну савитљивост и прилагодљивост човека. Ниједан владалац нема све добре особине јер то не допушта људска природа. Људи су већ по својој природи склони греху или злу више него добру, тако да их је лакше покварити него поправити. Стога је *принуда* једино средство које их може учинити бољим него што јесу.

Тежиште критике Макијавелијевих схватања политике и политичке праксе било је његово одвајање политике од морала, па се његов политички реализам показао као политички прагматизам, или чак, као иморализам. Тај прагматизам се заснива на тези да “циљ оправдава средство”.

Аронов реализам је посебан не само због значаја који даје одбрани вредности, већ и због тога што за потпору има веру у прогрес. Ова вера се отеловљује у Кантовој филозофији. Арон заговара плурализам како у погледу постојања чинилаца који одређују понашање једне државе у међународним односима, тако и у погледу циљева којима државе стреме. Основни циљеви држава не тичу се само моћи ради моћи, већ су услов постизања других: простор, људи, слава, идеје, безбедност. Ради се о апстрактној и конкретној серији. Од биосоциолошких до друштвених чинилаца, преко географског положаја и броја становника долази се до одлуке о рату и миру, сарадњи и сукобима међу државама. Међутим, сви ови чиниоци мало вреде уколико нису инкорпорирани у политички систем који у себи садржи прогрес.¹⁰⁾

Аронова теорија у себи садржи прогрес јер се залаже за напредак не појединца, већ целог човечанства. Надаље, веру у прогрес му одржава и вера у разум Кантове филозофије чистог и практичног ума. То је идеја разума као регуларни идеал коме треба тежити чак и онда када је неухватљив. Једино добро друштво је оно које тежи идеји разума, јер једино оно има регуларну употребу.¹¹⁾ Само се путем разума може досегнути главни идеал човечанства и остварити постојећи политички поредак и институције.

Из наведеног се може поставити питање о евентуалном крају историје. Арон је децидан да ни комунистичка ни либерална друштва нису досегла крај историје. У том контексту каже „да крај историје није конкретан догађај који ће се ускоро десити кроз де-

10) Словић Срђан, „Традиционални концепт односа између силе, моћи и националног интереса у међународним односима“, Политичка ревија, бр. 3/2010, Институт за политичке студије, Београд 2010, стр. 103-126.

11) Cozette Murielle, „Raymond Aron and Morality of Realism“... op. cit., стр. 28.

финисану социјализацију средстава производње или преузимање власти од стране комунистичке партије; као једини критеријум се може користити идеја разума“. У том циљу се требају примењивати и правна правила која одговарају разуму. Овај процес никако неће тећи праволинијски, али ће човечанство, према Канту, најзад да схвати скривени план будућности, чак и у случају да је за остварење таквог циља неопходан и рат.

Пошто се налази на позицији између Макијавелија и Канта, Арон заговара тзв. средњи пут – пут морала мудрости (*morale de la sagesse*). Овај пут комбинује Веберову етику одговорности и етику убеђивања. Овај пут је, сам по себи, противречан, јер не може да се отме оспоравањима нити да задовољи две крајности. Добра страна му је та што боље ураћа у саму природу међународне политике, која садржи социјалне и асоцијалне димензије. Морал политике је каузалног карактера: он не представља генерално правило које се касније примењује на специфичну студију случаја. Морал мудрости ставља акценат на значај избора државника, који је увек особеног карактера.

У свом праксиолошком делу, Арон је покушао да пронађе решење за „антиномије деловања“ између чистог реализма Макијавелија и Кантових захтева делања у прилог трајног мира. Овакво помирење се не може сместити у оквир филозофије разумевања, већ у оквир прагматичне филозофије делања.

*Ароново схватање међународног права
као „суштинске несавршености“*

Међународно право је област у којој се испољава суштина Аронове реалистичке теорије међународних односа. Он не верује у међународно право и не сматра га ефикасним регулатором односа међу државама. Угаони камен темељац међународног права је *независност држава*. Пошто сувереност држава није ограничена правилима међународног обичајног права или међународним споразумима, међународно друштво покушава да се ограђује од мешања у унутрашње ствари других. Питања, као што су наоружање, приступ сировинама и тржиштима, миграције и др. су питања о којима, када је реч о класичном међународном праву, државе имају искључиву надлежност. У пракси модерног развоја међународног права ово није случај, већ се прави разлика између права „малих“ и

„великих“ држава. Промена територијалног *status-quo-a* би се такође могла сматрати нарушавањем принципа суверености и независности. Одлуке државе зависе од њеног пристанка на одређену промену стања и обрнуто. Државе не желе да се потчине врховном арбитру, а с друге стране, не знају како да се потчине општем праву. Решење је у принуди која ће, према Канту, принудити човека да спроведе систем вечног мира милом или силом – *fate volentem ducunt, nolentem trahunt*.

Резултат оваквог стања је Аронов закључак да је монопол легитимног насиља и плуралитета „аутономних центара одлучивања“ гарант унутрашњег мира, а, истовремено, узрок спољне анархије. И поред очигледног присуства међународне анархије, свет не би требало да буде осуђен на најбруталнију могућу анархију. Зашто? Због тога што постоје одређени начини ограничавања оваквог стања путем равнотеже снага, одвраћања, као и самих ратова. То су драгоцени инструменти стабилизације односа. Овим Арон „спашава рат“ да би заштитио мир.¹²⁾ Веберова рационализација света је смањила могућност избијања једног тоталног рата између два блока. Овове су допринели економска снага капитализма и усавршавање средстава уништења – рат се чинио апсурдним.

Пошто се међународни односи налазе у природном стању, или како Хобс истиче у „гладијаторској арени“, потхрањени идеолошким антагонизмом између Истока и Запада услед трке у нуклеарном наоружању, овакво стање би било ублажено да је Арон више пажње поклатио питањима безбедности и развоја међународног права. Арон је посветио одређену пажњу питањима безбедности, јер „у природном стању, свака индивидуа или политичка јединица има за свој примарни циљ безбедност“.¹³⁾ Питања безбедности су услов утврђивања рационалног понашања. Пошто је плуралистички оријентисан, Арон, за разлику од Моргентауа, није вољан да безбедности препусти приоритетно место. Разлог лежи у чињеници да, како је већ наведено, постоје други циљеви држава на међународној арени (моћ, слава, идеје). Безбедност не сме никако бити крајњи циљ међународне политике, нити камен темељац на коме почива његова теорија.

Међународно право се може тумачити спољном сувереношћу држава, којом државе задржавају право да саме себи прибављају

12) Raymond Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Paris, Calman Lévy, 1968, стр. 626.

13) Исто, стр. 82.

правду. Уколико безбедност држава није доведена у питање, оне немају интерес да узнемиравају међународни поредак. У оваквим околностима, међународне структуре су и даље анархичне, али се та анархија чини зрелијом. Уколико равнотежу снага заменимо равнотежом претње, ризик од избијања рата се не смањује, али се дају добри разлози за које државе могу имати интерес да сарађују. Управо се у овом елементу Арон издигне изнад осталих реалиста и омогућава искорак ка либерализму и глобализму. Равнотежа снага за собом повлачи хроничну нестабилност (добитак за једног актера значи губитак за другог), равнотежа претње почива на појму заједничке безбедности.¹⁴⁾

Изражавајући своје неповерење у развој међународног права као ефикасног регулатора међународних односа, Арон оставља простор за оптимизам и песимизам, што није објективан научни резултат. Наука захтева објективан научни приступ и анализу чији је циљ да прикаже стварно стање и узроке који су до њега довели. Није довољно указивати на непоштовање међународног права и његову несавршеност, већ треба указивати на узроке који су довели до одређеног стања и њиховим отклањањем извршити измену истог.

Арон, анализирајући улогу државе и међународног права, није до краја доследан. Иако је државама дао приоритет у својој теорији, он је, у исто време, и подрива развијајући теорију о транснационалном друштву. Економски живот, према Арону, постаје све више транснационалан. Једини ограничавајући чинилац процвата транснационалног друштва је хетерогеност политичких система. Оваква хетерогеност је главна препрека и остваривању мира путем закона. Један од предуслова успостављања мира путем закона јесте „републиканско уређење држава које би вршиле власт према стриктним правилима и правним поступцима“.¹⁵⁾

У оној мери у којој се залагао за прогрес човечанства, Арон је у истој мери констатовао опадање међународног права. Арон је потценио развој међународних норми које би наметале државама

14) Карл Дојч (Karl Deutsch) је у свом делу Политичка заједница и северно-атлантска област (Political Community and North Atlantic Area) описује НАТО пакт као заједницу плуралистичке безбедности у оквиру кога су чланови прибегли рату као инструменту решавања њихових спорова. Уколико узмемо у обзир чињеницу да су Француска и Немачка чланице НАТО-а и да могу прибећи рату независно од тога што су у последњих сто година три пута ратовале, онда морамо узети у обзир неумитне промене које се морају дешавати у међународним односима.

15) Raymond Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Paris, Calman Lévy, 1984, p. 721.

стандарде понашања изван њихове сагласности. Из овога следи да је сагласност држава основни елемент поштовања међународног права. С друге стране, после објављивања Ароновог главног дела из области међународних односа, дошло је до теоретског и практичног помака. Почеле су да се развијају неофункционалистичке и неолибералне теорије међународних односа које су више веровале у међународне институције, а са практичног аспекта дошло је до сазревања међународне анархије у смислу веће ефикасности међународних санкција и оснивања међународних трибунала. Чињеница да је 1966. године режим апартхејда у Родезији санкциониран од стране Савета безбедности УН, сведочи о постојању виших правних правила од оних која се тичу суверенитета и сагласности воља држава.

Темељнија анализа Аронове праксеологије указује на чињеницу да сâм Арон није довољно пажње посветио међународном праву. Штавише, у одређеним ситуацијама га и дисквалификује. Оно, како је речено, „пати од суштинске несавршености“. Можда је то и било тачно током 60-их година прошлог века, али Арону се замерало што није довољно контактирао са експертима за међународно право и није указивао на могућности његовог усавршавања. Међународно право нема другу улогу него да прикрива односе моћи. У оној мери у којој се залаже за прогрес друштва у свом теоретском, социолошком и историјском делу, у истој мери констатује регрес истог са аспекта праксеологије.

Разлог оваквог стања лежи не само у суштинској несавршености међународног права, већ и у чињеници да Арон третира међународно право са аспекта међународноправне идеологије, а не позитивног права. Више пажње је посветио доктрини, а мање пракси. Према Лаутерпахту (Hersch Lauterpacht), енглеском теоретичару међународног права, правни систем не сме да прави дискриминацију између легалних и илегалних прибегавања оружаног сили. У супротном, такав систем се не сме назвати правним. Јавно право Европе је почивало на безусловном праву држава да рат користе као средство националне политике. Ово право је касније еволуирало и своје отеловљење доживело у Повељи УН, која није импресионирала Арона. Није га импресионирала, јер је дозволила свакој држави право легитимне одбране било индивидуалне или колективне. Међународно право на овој линији представља тачку

нестанка права. Управо овај постулат почива на правној идеологији, а не на позитивном праву.

Арон сматра да је од своје инаугурације, у XVII веку, међународно право било право рата и мира. Дело Гроцијуса *De iure belli ac pacis* то потврђује. Међународноправни живот се фокусирао на питања рата, његове легалности и граница испољавања – *jus ad bellum* и *jus in bello*. Сврха није у чињеници да ли је прибегавање оружаном сили, које проистиче из Повеље УН, ефикасно или не. Суштина је у томе да систем који ауторизује оружану силу може бити правни. Он није *a priori* нелегалан.

Међународно право треба да има одређену улогу у међународном систему. Независно од тога што је систем колективне безбедности застарео и одговарао је типовима рата из ранијег периода, што је одбачено да велике силе буду део тога система, што је у модерним условима тешко оквалификовати агресора јер се агресор и жртва појављују у новим видовима, Арон је требао да призна да је идеја колективне безбедности дала позитиван допринос везан за правне и моралне осуде агресије и за недељивост мира.¹⁶⁾ Уколико међународно право проучава рат, како су се онда ратови завршавали? Или потпуним поковањем противника (у ранијим ратовима) или међународним уговорима. Чак је и Аронова тврдња, везана за контролу наоружања, као услов очувања мира, морала бити повезана са одређеним видом споразума. Ниједна дипломатска, па чак и војна активност не може бити спроведена без помоћи права. Поштујући право, суверене државе се међусобно признају и поштују сувереност друге, уступају своје водене и копнене површине и ваздушне просторе у мирнодопске сврхе, или приликом пружања помоћи жртви агресије, или на бази реципроцитета.

Литература

- Аћимовић Љубивоје, *Наука о међународним односима – теорије и истраживачки правци*, Савремена администрација, Београд, 1987.
- Aron Raymond, *Études politiques*, Gallimard, Paris, 1972.
- Aron Raymond, *Histoire et dialectique de la violence*, Gallimard, Paris, 1973.

16) Љубивоје Аћимовић, *Наука о међународним односима – теорије и истраживачки правци* оп. cit., стр. 84-85.

- Aron Raymond, *Paix et guerre entre les nations*, Calman Lévy, Paris, 1962.
- Barry Buzan, *People, States, Fear – The National Security Problem in International Relations*, Wheatsheaf Books, Brighton, Sussex, 1983.
- Cozette Murielle, „Raymond Aron and Morality of Realism“, *Research School of Australian and Asian Studies*, No 5, Canberra, 2008.
- Fukuyama Francis, *La fin de l'histoire et le dernier homme*, trad. de l'anglais par Denis-Armand Canal, Flammarion, Paris, 1992.
- Morgenthau Hans, *In Defence of National Interest: A Critical Examination of American Foreign Policy*, University Press of America, DC Washington, 1982.
- Словић Срђан, „Традиционални концепт односа између силе, моћи и националног интереса у међународним односима“, *Политичка ревија*, бр. 3/2010, Институт за политичке студије, Београд 2010.
- Вујадиновић-Милинковић Драгица, *Политичке и правне теорије*, Правни факултет, Београд, 1996.
- Walzer Michael, *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*, Basic Books, New York, 1992.

Slovic Srdjan

PRAXEOLOGICAL ASPECT OF ARON'S THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

Resume

International relations are to be found in the shadow of war since their characteristic is explained in the legitimacy of the use of force. States are feeling insecure one by another; since there is no supranational authority to force them to behave adequately. International system is anarchical. Similarity between Aron, Morgenthau and other structural and historical realist's lies in the fact that there is no guarantee the adversary will observe the rules of the game. In general, politics is itself a struggle for power and national interest.

Aron goes any further from classical realists by advocating Weber's idea of the relationships between ethics of conviction and ethics of responsibility. Priority is given to the ethics of responsibility, since it is not to be ideological and can be applied in the real international relations. He contends pluralism against monism – besides power and

security; there are many other objectives of foreign policy of one state – space, people. Ideas, glory etc. Aron is actual because of the fact that modern researcher can find in Aron's classifications the empirical proof of his results. The second reason is the fact that Aron wished to pose himself between Machiavelli's and Kant's, conception of international relations. If we add Aron's roots in Montesquieu and Comte, it may be concluded that Aron's theory is not to be dogmatic one.

Man is neither a pure means for the objective achievement nor abstract moral ideal. His theory contains progress of the humanity. All objectives to be achieved and resources are little worth if they are not included into a political system containing progress. Aron advocates the middle way, thy way of the moral of wisdom. That way is giving its importance especially in the thermonuclear age where nuclear weapon, strategy of deterrence and weakness of international law are intermingled. Wisdom is very important in order to prevent the worse thing – destruction of the humanity.

Aron's interpretation of international law is the weakest point of his analysis. Monopoly of legitimate violence is the guarantee of the internal peace, and the essence of external anarchy. Although Aron advocates the progress of the humanity, he notes the decline of international law. He disqualifies it as an effective regulator of international relations, since it suffers from essential imperfectness. Aron is a pessimist which is not to be an objective scientific result.

Progress of humanity and the possible co-operation are the cause of the international anarchy maturation, where international society will have a primacy over transnational one. He is also the herald of liberalism by advocating the Clausewitz's idea of the „intelligence of the personified state“. The state has the primacy over the civil society, since Aron is a liberal who believes in the state.

Key words: Aron Raymond, realism, liberalism, international law, moral, moral of wisdom, peace.

ИСТОРИЈСКЕ ТЕМЕ

193

Салих Селимовић

ПОЈАВА ИСЛАМА НА БАЛКАНУ
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

207

Радослав Гађиновић

АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ –
УЗРОК ОПШТЕ ТУРБУЛЕНЦИЈЕ НА БАЛКАНУ

227

Бранко Надовеза

КОНКОРДАТ – МЕЂУНАРОДНИ УГОВОР
ИЛИ ПОЛИТИЧКА АКЦИЈА

*Салих Селимовић
Кладница, Сјеница*

ПОЈАВА ИСЛАМА НА БАЛКАНУ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Сажетак

Желимо да овај рад буде један скроман допринос упознавању са првим контактима Јужних Словена са исламом, а истовремено и да подсети на непостојање било какве везе са каснијом исламизацијом у османском периоду. Историјској науци су познати неки извори у вези са појавом ислама међу Словенима, а посебно Јужним Словенима на Балкану и Југоисточној Европи. Арапски, заправо исламски мисионари су скоро у исто време ширили своју веру када и хришћански. Међутим, Јужни Словени су се опредељивали за примање хришћанства из Византије или са Запада, зависно од тога коме су били ближи и потчињенији. И они појединци или групе које су прихватили ислам су касније били протерани или су постепено прешли у хришћанство било у источно или православно и у западно или католичко. Све се то догађало много пре освајања Балкана од стране Османлија. Муслимани из периода турске окупације нису ни у каквој вези и континуитету са оним ретким муслиманима из предтурског доба.

Кључне речи: Јужни Словени, хришћанство, ислам, муслимани, Бугари, Сакалибе, Калесије, Балкан, Турци, Османлије.

Мало се за сада зна о томе да ли је и колико је појава ислама на Доњем Дунаву и неким деловима Јужне Угарске и Јадранског приморја утицала на духовни живот Јужних Словена од 9. до краја 13. века. Нисмо сигурни ни када су они први пут остварили контакт са новом монотеистичком религијом. Нека сазнања говоре да се то догодило много раније него што је то било

могуће за неке друге европске народе. Додуше, та прва сазнања су углавном путописна, узгредна или фрагментарна и потичу из византијских и арапских извора. Та се сазнања односе на период знатно пре турско-османских освајања Балканског полуострва. Наши данашњи муслимани су потомци хришћанског становништва које су Османлије затекли у нашим земљама. Тих муслимана није било пре турских освајања, тј. до последњих деценија 14. века. Ти први муслимани су нестали са јужнословенских простора и не постоји континуитет са муслиманима који су се појавили после доласка Турака-Османлија.¹⁾ Историјски значај тих првих контаката муслимана са Јужним Словенима на Балкану је веома мали. Освојивши земље на Балкану Османска држава је била кључни фактор у ширењу ислама на Балкану и целој Југоисточној Европи, па тако и у нашим земљама.

О исламизацији и нашим муслиманима из периода турске владавине постоји доста обимна научна, али и политички усмерена литература, јер су том феномену веома често историчари, а било је и оних који нису били професионални историчари, прилазили са позиција и интереса националног романтизма и верског фанатизма.²⁾

У време када су сви Словени постепено напуштали паганство хришћански мисионари и са запада и из Византије су били међу њима, али је било и арапских мисионара који су ширили ислам. Византијски и арапски мисионари су највише боравили код Источних и Јужних Словена ширећи хришћанство и ислам. Бугари,

1) Muhamed Hadžijahić, *Islam i bosansko-hercegovački muslimani*, Mešihat islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1991, 19, 21; Ејуп Мушовић, Муслимани Црне Горе, Краљево, 1997, 19.

2) Опширније видети: Халил Иналдик, Османско царство (класично доба 1300-1600), Београд, 1974; Милорад Екмечић, Дуго трајање између клана и орања, Београд, 2008; Милисав Лутовац, Бихор и Корита, Београд, 1967; Adem Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Sarajevo, 1990; Muhamed Hadžijahić, *Islam i Muslimani Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1991; Šefko Omerbašić, *Muslimani u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1978; Salem Čerić, *Muslimani srpsko-hrvatskog jezika*, Sarajevo, 1968; Tomas Arnold, *Povjest islama (drugo izdanje)*, Sarajevo 1990; Noel Malkolm, *Bosna-kratka povijest*, Sarajevo, 2011, Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964; Ејуп Мушовић, *Муслиманско становништво Србије од пада Деспотовине (1459)*, Краљево, 1992; Ејуп Мушовић, *Муслимани Црне Горе, Нови Пазар*, 1997; Ејуп Мушовић, *Становништво сјеничког и тутинског краја*, Београд, 1989; Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, Beograd, 2007; Olga Zirojević, *Islamizacija na južn slovenskom prostoru*, Beograd, 2012; Mustafa Memić, *Muslimani-Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1996; Недим Филиповић, *Напомене о исламизацији Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1970; Салих Селмовић, *Прилози прошлости Старе Рашке*, Ужице, 2013 и др.

заправо, Протобугари, који су живели око средњег и доњег тока Волге, већ у првој половини 10. века су у већини били муслимани. Иначе су Протобугари тада имали веома живе трговачке и друге везе са арабљанским трговцима. Зна се да је 921. године на двору бугарског кана Балтувара боравио дипломата и мисионар Ахмед ибн Фадлан.³⁾ Он је провео неколико година и међу Русима обилазећи разне области о којима је оставио веома значајан и углавном поуздан дневник у који је записивао своја запажања. Дневник је познат под именом Рисала (запис о Русима) и имао је велики значај за историју.⁴⁾

За време дугог боравка једне учене арапске исламске мисије на двору Протобугара њихов владар Балтувар је прихватио ислам па је добио ново име Џафер Абдулахов. Име Џафер је узео по имену вође те мисије, а презиме Абдулахов давано је најчешће онима који су били исламизирани у првом колену како би се избегло очево претходно немуслиманско или неарапско име.⁵⁾ Велики број Бугара је тада следио свог владара и прихватио ислам. У турско-османској администрацији и много касније за конвертите је често уписивано ново име као Абдулах, Абдулгасур, Абдулхамид, Хамза, Синан, Мухамед, Мустафа, Али, Хизр, Демир, Ширмерд, Курто, Јахја и др. Било је и ретких случајева да су задржавана и стара предисламска имена и презимена.

Историчар Томас Арнолд наводи да су Бугари на Волги били увелико исламизирани и пре 921. године и да су они ширили ислам међу Русима.⁶⁾ Један велики део Бугара је под вођством кана Аспаруха 680. године прешао доњи Дунав и населио се између планинског венца Балкана и реке Дунава. У првој половини 9. века међу њима је било и муслимана. Због тога је папа Никола I у свом писму Бугарима, на питање шта да раде са исламским књигама, дословно одговорио: „Ви питате шта треба учинити са безбожним књигама, које се, тврдите, налазе у вас, а примили сте их од Сарацена. Њих дакако треба чувати, јер као што је написано, зли разговори

3) Нијаз Диздаревић (превео), „Путовање Ибн Фадлана, изасланика халифа Ал Муктадира у земље Турске, Хазара, Руса, Сакалиба и друге“, Књижевност, 1/1987, 108-131.

4) Владимир Ћоровић, Историја Срба I, Београд, 1989, 11-35; Георгије Острогорски, Историја Византије, Просвета, Београд, 1969.

5) На арапском Џафер значи мала река, а Абдулах роб божији (име оца посланика Мухамеда је било Абдулах).

6) Ševko Omerbašić, „Odnosi muslimana sa Slovenima prije turskih osvajanja Balkana i kontakti Južnih Slovena sa Arapima“, Glasnik islamskog starješinstva u SFRJ, br. 4, Sarajevo, 1988, 358-369.

кваре здраво ћудоређе, па зато као штетне и богохулне предајте их огњу“.⁷⁾ Бугари су на челу са каном Борисом 864. године и током 9. века прихватили хришћанство (православље) из Константинопоља (Цариграда).

Арапи су тежили да освоје и Цариград па су по други пут под командом војсковође Меслема опседали град читаву годину дана (717-718). Филип Хити у *Историји Арапа* пише да се то догодило 716-717. године.⁸⁾ Према арапским изворима Меслема је са војском продро до Солуна и Једрена. Тај његов продор је био први арапско-исламски сусрет са Балканом и досељеним Јужним Словенима којих је тада било доста и у околини Солуна. У залеђу Солуна Словени су били организовани у познатим Склавинијама. Због несташице намирница и снажних напада Бугара Арапи су после годину дана упорног опседања Цариграда морали да се повуку. У првој половини 9. века византијски цар Теофил населио је у солунском подручју тзв. вардарске Турке који су били муслимани, али су убрзо били покрштени. Све до почетка 19. века у солунском крају било је Турака православне вере.⁹⁾ То не мора да значи да су они потомци исламизираних Турака из прве половине 9. века. Такође, није искључена могућност да су ти „Турци“ били исламизирани Словени које су византијске власти често насељавале по Анадолији и у јужним деловима Балкана.

Словенски филозоф Герман Далматински(1110-1160) је половином 12. века радио на првом европском преводу *Kur'ana* са арапског на латински језик. Он је на тај начин био важан посредник између европске и арапске културе. Муслимани се званично у Србији (Рашкој) први пут помињу у *Законоправи* Саве Немањића из 1219. године. Ту се помињу као припадници „измаилићанске вере“, што је тада било уобичајено на Истоку, јер су и муслимани веровали у једног бога, прихватили Стари Завет, а делимично и Нови Завет (Инџил). Због тога су у почетку сматрани хришћанским јеретицима, а не неком посебном вером. Они се тада ни у Србији нису сматрали посебном религијом већ само као неки нови хришћански јеретици. Такав третман „измаилићана“ у Рашкој је преузет из византијских извора.¹⁰⁾

7) Hadžijahić, 22.

8) Filip Hiti, *Istorija Arapa* (II izdanje), "Veselin Masleša", Sarajevo, 1973, 156, 164.

9) Hadžijahić, 24.

10) http://sh.wikipedia.org/wiki/Islam_u_Srbiji.

Касније је у Подунављу, а посебно у Добруци и Угарској ширио ислам са својим дервишима чувени Сари Салтук.¹¹⁾ Он се са 40 родова исламизираних Туркмена населио 1261. године у Добруци. Био је упоран исламски мисионар. Муслимани га сматрају за газију и легендарну личност и створили су његов култ.¹²⁾ Проповедао је борбу против „неверника“ у Европи. Главна средишта његовог деловања били су Крим и Добруца. Чак је и по црквама проповедао ислам и витлао својим дрвеним мачем.¹³⁾ Средином 14. века Сари Салтук ће постао светац заштитник османских газија у Румелији, тада освојени део Балкана.¹⁴⁾ Наводно је први донео ислам у наше крајеве. Турски историчар Халил Иналцик каже да је „понекад тешко уочити разлику између Сари Салтука и неког хришћанског свеца“, а његови следбеници су дуго остали у Добруци где су често дизали буне.¹⁵⁾

Питање је какав су арапски трговци и потомци исламизираних Туркмена оставили утицај на босанско становништво и на Босну као државу.¹⁶⁾ Добрим делом је исламизација била захватила Јужну Угарску (посебно Срем, Мачву, Славонију) и делимично североисточну Босну.¹⁷⁾ О муслиманима у јужној Угарској највише података је оставио арапски путник Абу Хамид који је боравио у тој земљи половином 12. века, тачније од 1251. до 1253. године. То је било време када се водио рат између Угарске и Византије у којем су обе државе у својим војскама имале муслимане као плаћене војнике. Абу Хамид је у Угарској нашао две врсте муслимана: хиљаде потомака Магрибинаца (западњака) и потомака који су дошли из Хорезма. Магрибинци јавно исповедају ислам, а у рату служе хришћанима. Хорезминци су јавно хришћани, а тајно муслимани.¹⁸⁾

11) О Сари Салтуку су записане многе приче у којима се он велича као газија и дервиш. Слично св.Ђорђу Сари Салтук убија змаја и тако ослобађа људе од великог страха. Књига у којој су сакупљене приче о њему је названа Салтук-нама. Умро је 1290. године. По легенди направљено је з сандука да се не зна у којем је његово тело и покопани у 7 земаља. На Балкану су сахрањена његова два сандука у две земље: Босна и Херцеговина (текија у Благају) и Албанији (Круја). Прави гроб је у Румунији (Баба Даг) У свету има 28 његових турбета.

12) У многим местима је показиван његов гроб. Једно такво место је и Благај код Мостара.

13) Халил Иналцик, Османско царство(класично доба 1300-1600),СКЗ, Београд, 1974, 266.

14) Исто, 276.

15) Исто, 267.

16) Noel Malkolm, *Bosna-kratka povijest*, Sarajevo 2011, 121.

17) Богумил Храбак, „Муслимани или Бошњаци у Старој Рашкој (Новопазарском санџаку)“, Новопазарски зборник, бр. 21, Музеј „Рас“, Нови Пазар, 1997, 265.

18) Hadžijahić, 26.

Сличне податке су забележили и византијски писци Хонијат и Кинам за време ратовања Византије против Угарске. Јованка Калић је упоређивала податке из тог периода које су забележили Абу Хамид, Кинам и Хонијат и закључила да су скоро истоветни.¹⁹⁾

Још од друге половине 10. века у Угарској је био знатан број исламизираних Печенега, Бугара, Кумана, Хорезмијаца. Печенега је било и у источним деловима Србије и целог источног Балкана током 11. века. Има претпоставки да би се муслимани Магрибинци могли идентификовати са Печенезима. И поред тога што су Печенези прихватили ислам, мада веома површно, остали су запамћени као веома сурови и нецивилизовани људи. Хорезмијци или Калесије, према неким ауторима, су били пореклом од Хазара.²⁰⁾ Ипак још увек наука није дефинитивно решила питање порекла Калесија или Халесија. Према Јованки Калић до сада ипак преовлађује мишљење да су они били турског порекла. Халесија је највише било у Срему и источној Славонији. Константин Јиречек их је називао мухамеданцима.²¹⁾ Угарски владари су их доводили као разне занатлије и другу способну радну снагу. Хорезмијанци су другачије називани Калиси или Сарацени.²²⁾ У то време су се у Европи под именом Сарацени подразумевали муслимански Арапи па и сви они који су прихватили ислам. Ипак је у 12. веку муслимана највише било у Јужној Угарској и тамо су их називали већ поменутиим именима Хорезмијсци, Халесије, Калесије, Калисије.²³⁾ Византијски цар Манојло I је скоро све Калесије из Срема преселио на византијску територију. Шефко Омербашић не искључује могућност да су ти први муслимани на нашим просторима били инфичирани Исмаилизмом па су раније називани и Исмаилитима и Кализама.²⁴⁾ Често су називани и Хашашинима јер су приликом својих обреда користили хашиш.²⁵⁾ У Осијеку се 1196. године по-

19) Јованка Калић, „Подаци Абу Хамида о приликама у Јужној Угарској средином XII века“, Зборник за историју, бр. IV, Матица српска, 1971, 25-37.

20) Византијски писац Кинам је Халесије, Калесије сматрао Угрима или Хунима.

21) Константин Јиречек, Историја Срба I, Београд, 1981, 142.

22) Под одредницом Сарацени подразумевали су се муслимански Арапи, па и сви муслимани.

23) У Босни постоје два насеља која се називају Калесије.

24) Једна од верских секти у Исламу (Шије). Њен оснивач је био имам Исмаил у 8. веку. Исмаилити су веровали да је њихов вођа Имам међу њима али да се крије и да се са њим не може ступити у контакт. Погледати: Филип Хити, Историја Арапа (друго издање), Сарајево, 1973, 309.

25) Šefko Omerbašić, *Povjest islama*, Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj, Zagreb, 1996, 283, 358.

мињу Hysmaelite vel Bysseni који су били обавезни да плаћају царину самостану (манастиру) Чикадору.²⁶⁾ Смаил Балић је писао да су Исмаелити добили име по митском праоцу Арапа Исмаилу. Балић такође сматра да „континуирана повјест ислама у југоисточној Европи почиње појавом Османлија“. Истог закључка је и аутор *Povjesti islama* Шефко Омербашић. Такђе и Един Шаковић сматра да у средњовековној Босни прве сигурне појаве прихватања ислама од стране домаћег словенског становништва Бошњана није било пре 15. века, тј. пре постепеног утврђивања Османлија у вилејету Ходидјед или у Сарај-оваси у првим деценијама 15. века.²⁷⁾

Занимљиво је истакнути да су после освајања Шпаније арапски гусари доводили велики број Словена, тачније Јужних Словена, претежно са источних обала Јадранског мора и западних обала Црног мора. Ипак су их највише доводили Германи и Јевреји као робље и продавали на шпанским трговима. Словени су били најскупљи робови. Примера ради наводимо да је роб Словен коштао 1000, а турски 600 динара.²⁸⁾ У том извору наводи се и податак да их је у 8. веку било 37.000.²⁹⁾ Шпански Арапи су их узимали у разне службе по њиховом преласку у ислам, а највише у телесну гарду халифа. Били су веома цењени као способни стручњаци и организатори послова, а посебно као добри радници, ратници и војне старешне. Називали су их Склабусима или Сакалибама. Арабљански владари Андалузије у 10. веку су имали 13.750 војника Сакалиба.³⁰⁾ Непознато је да ли су се ти наши Словени тада сви исламизирали и да ли се неко од њих вратио као такав у завичај. Словени у Шпанији, који су били са Балкана, најчешће су били из наших крајева. Чак су исламизирани Склабуси, односно наши Словени са Балкана, основали и неке независне кнежевине на тлу тада муслиманске Шпаније. То су биле кнежевине на челу са Амиром Хајраном (Мурсиа), затим владар Словен Зухејр (Алмеира), кнезом Амиријом Муџахидом (источна острва, вероватно Балеари). Словен Саклаб ибн Зијад ел Енделуси је крајем 8. века био мериторан правни стручњак исламског права (шеријат). Касније су Сакалибе после напуштања Шпаније прешли у службу египатске династије

26) Hadžijahić, 27.

27) http://www.iis.unsa.ba/arhiva/arhiva_vijesti/historijski_mitovi/edin...

28) Hiti, 177.

29) Omerbašić, 285.

30) Овај податак наводи Ноел Малколм у: Босна-кратка повијест, стр. 121, а преузео га је од В. Мажуранића и А. Хукића.

Фатимида. За време владавине фатимидске династије у Египту Сакалибе, тј. наши исламизирани Јужни Словени имали су огромну улогу у изградњи Каира и највећег и најпознатијег исламског универзитета Ал Азхар. Верује се да је оснивач Каира и Ал Азхара био Абдулах ел Џевхер ел Сакали ел Саклеби. У неким изворима се именује као Ебу ел Хасан ибн Абдулах ел Џевхер чији је отац био хришћанин који је био рођен у Цавтату код Дубровника.³¹⁾ Филип Хити пише да је он био пореклом Грк, што је мало вероватно, јер у свом дугом имену два пута је назван словенским именом.³²⁾ У историји је познато да је фатимидски намесник Ахмед Тулон одржавао веома пријатељске односе са нашим прецима Словенима на обалама Јадранског мора. Можемо само нагађати да ли се неко од тих наших сународника вратио у завичај као муслиман и ако су се враћали да ли је то имало неког утицаја на ширење ислама. Сваке друге тврдње или претпоставке немају утемељење у релевантним историјским изворима из тог времена.

Међутим, верски и етнички мозаик у Јужној Угарској је изазвао оштру реакцију католичке цркве па су настали прогони иноверних. Угарски краљ Андрија II је 1233. године дао обавезу Цркви да ће истребити Сарацене и Јевреје из своје земље.³³⁾ Муслимани су постепено у целој Угарској нестали. Највећи број је протеран заједно са Јеврејима у 14. веку, а они који су остали били су покатоличени. Томас Арнолд, између осталог, наводи да су Калесије јавно били манихејци, а потајно муслимани док под Сараценима подразумева Арапе из Ирака и Сирије.³⁴⁾ Многи су прихватили католичанство да би се спасили од прогона. Католички прозелитизам је био веома снажан, посебно после доласка фрањеваца. Калесије, који су остали муслимани, претпостављамо у највећем броју су из Срема и источне Славоније прешли реку Саву и населили се у североисточној Босни где су постепено прешли у хришћанство. Траг о њиховом постојању је да и данас у Босни постоје два насеља са именом Калесије (једно је између Тузле и Зворника, а друго код Сребренице). Крунослав Драгановић управо на основу топономастичке грађе претпоставља да је у северним деловима средњовековне Босне било присутних муслиманских скупина као што су

31) Omerbašić, 360, 637.

32) Hiti, 435.

33) Јованка Калић, „Подаци о Абу Хамиду и приликама у Јужној Угарској средином XII века“, Зборник за историју Матице српске, Нови Сад, 1971, 26.

34) Thomas Arnold, *Povjest islama*, II izdanje, Sarajevo, 1990, 296-230.

Калесије и Печенези.³⁵⁾ Муслимана из редова домаћег словенског становништва тада није било, јер их у тадашњим изворима и нема.

Други пут којим се појавио ислам код Јужних Словена био је са запада, заправо из Јадранског приморја. Рана експанзија Арабаљана на Медитерану је резултирала и утврђивање владавине муслимана на Криту, Сицилији и Јужној Италији. Из Сицилијанског емирата Арабљани су 841. године освојили Бари, велику луку на западној (италијанској) обали Јадранског мора. Тај град су држали четрдесетак година. Одатле су вршили упаде на нашу обалу Јадранског мора разоривши градове Котор, Рисан и Будву. Дубровник су опседали 866/67. године читавих петнаест месеци, али се град није предавао. Опсаду су напустили тек онда када су сазнали да у помоћ граду долази византијска ратна флота од 100 бродова. Од наших градова дуже су се задржали у Улцињу и Будви. Најчешће су правили упаде на јадранским обалама ради пљачке, купљења робља, а и иначе су били опасни гусари. И арапски трговци су често долазили у наше приморске градове где се вршила жива трговина. Има доста налаза арапског новца у тим нашим крајевима. Трговало се и са робовима. Ипак, Арабљани су са собом доносили ислам и исламску, заправо арабљанску, културу па се тај утицај свакако осетио и у тим нашим пределима. Сигурно је било и исламизираних појединаца на југоисточним обалама Јадранског мора. Занимљиво је да се у Јадранском приморју често сусретало са називима *Saracenus* и сличним изведницама. Дубровачки историчар Лукаревић је спомињао оца двојице Качића као „*sina Saracenova*“.³⁶⁾

Када кажемо арабљанска култура треба знати да је то уствари била симбиоза многих култура (персијска, индијска, кинеска, византијска и др.), јер су Арапи, освајајући друге земље и потчињавајући многе народе, прихватили све што је било вредно из њихових култура додајући и свој добро познат оригинални допринос.

Постојао је још један пут којим су Јужни Словени имали додира са исламом. У време насељавања Словена на Балканско полуострво његов највећи део је припадао Византији. Словени су какао тако, па макар и номинално, признавали неколико векова византијску власт. Испуњавајући своје вазалне обавезе, а и као најамничка војници, велики број Словена је у саставу византијске војске ра-

35) Krunoslav Draganović, „*Katolička crkva u sredovječnoj Bosni*“, у: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, NKD Napredak, Sarajevo, 1942, 717.

36) Hadžijahić, 24.

товао против Арабљана. Византијски цареви су у Словенима до-бијали одличне војнике па је 688. године Византија, а неки њихо-ви цареви и раније, подржала словенско запоседање скоро целог Балкана. Тих година византијски цар је регрутовао 30.000 Словена које је упутио на исток у борбе против арапског халифе Абдул Ма-лик Ибн Мерване.³⁷⁾ Нису увек Словени у византијској војсци би-ли задовољни, а тиме и поуздани па су често прелазили на страну Арабљана, јер су се борили за туђе интересе, а без адекватне награ-де. Доста их је било и у арабљанском заробљеништву. Нису биле ни ретке побуне Словена у војсци.³⁸⁾ Били су понекад намамљени и примамљивим обећањима Арабљана. Тада су се често и ислами-зирали. Мухамед Хацијахић сматра да су најранији односи између Словена и Арапа углавном били пријатељски.³⁹⁾

У нашим земљама има и ретких материјалних доказа из пред-турског периода о присуству ислама као што су примерци арапског новца, мада то не мора да значи да је било и доста муслимана, по-готово не домаћих, већ да су биле живе трговачке везе наших људи са арапским трговцима. У грбу Босне се налазе и два лика црнаца Сарацена. За сада нема правог објашњења за то. Покушавали су да нађу објашњење Стојан Новаковић, Лудвиг Талоци, Павао Ан-ђелић, који је у тим истраживањима био отишао најдаље, као и многи други историчари, али је и даље то остало нерешено. Није искључена могућност неког фалсификата, јер појава црнаца у том босанском грбу нема никакве везе са босанском хералдиком. Такви ликови су се појављивали и на угарском новцу, нарочито за вре-ме краља Људевита у другој половини 14. века. Муслимани тзв. Исмаилије у Угарској су били познати као закупци ковница новца. Међу њима је био најпознатији Jakobus Saracenus. Претпоставља се, уствари само неки историчари, да је он ликове црнаца Сара-цена стављао на новац да би га подсећали на његово сараценско порекло.

Не може се рећи да је у претурском периоду било исламиза-ције као друштвено-историјске појаве, већ само додир, и могуће неких појединачних случајева, те садашњи наши, и уопште бал-кански муслимани, немају никакве везе, односно континуитета са

37) Јадран Ферлуга, Византијски извори за историју народа Југославије, том II, Београд, 1959.

38) Ејуп Мушовић, „Први контакти Јужних Словена са исламом“, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића XV, Пријепоље, 1993, 151.

39) Hadžijahić, 20.

тим појединачним или групним случајевима муслимана са стране који су нестали и пре појаве Турака-Османлија на Балкану, као што је већ речено. Да су Османлије затекле било какве муслиманске етничке групе или било који број муслимана они би то сигурно имали у својим архивама. О каснијем процесу исламизације код Јужних Словена и на целом Балканском полуострву најбоље говоре турски тефтери из 15, 16, и 17. века који су прворазредни извори за питање исламизације нашег домаћег словенског становништва.

Литература

- Диздаревић, Нијаз (превео), „Путовање Ибн Фадлана, изасланика халифе Ал Муктадира у земље Турске, Хазара, Руса, Сакалиба и друге“, *Књижевност*, бр. 1, 1987.
- Šaković, Edin, *Prihvatanje islama u osmanskoj Bosni: mitovi i realnost*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004.
- Иналцик, Халил, *Османско царство* (класично доба 1300-1600), СКЗ, Београд, 1974.
- Лиречек, Константин, *Историја Срба I*, Београд, 1981.
- Мушовић, Ејуп, „Први контакти Јужних Словена са исламом“, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића* бр. XV, Пријепоље, 1993.
- Калић, Јованка, „Подаци Абу Хамида о приликама у Јужној Угарској средином XII века“, *Зборник за историју*, бр. IV, Матица српска, Нови Сад, 1971.
- Draganović, Krunoslav, „Katolička crkva u sredovječnoj Bosni“, u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, NKD Napredak, Sarajevo, 1942.
- Omerbašić, Šefko, *Povjest islama*, Mešihat islamske zajednice Hrvatske, Zagreb, 1996.
- Omerbašić, Šefko, „Odnosi muslimana sa Slovenima prije turskih osvajanja Balkana i kontakti Južnih Slovena sa Arapima“, *Glasnik Islamskog starješinstva u SFRJ*, br. 4, Sarajevo, 1988.
- Острогорски, Георгије, *Историја Византије*, Београд, 1969.
- Thomas, Arnold, *Povjest islama*, II izdanje, Sarajevo, 1990.

- Торовић, Владимир, *Историја Срба I*, Београд, 1989.
- Hadžijahić, Muhamed, *Islam i bosansko-hercegovački muslimani*, Mešihat Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1991.
- Ферлуга, Јадран, *Византијски извори за историју народа Југославије*, том III, Београд, 1959.
- Hiti, Filip, *Istorija Arapa*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1973.
- Храбак, Богумил, „Муслимани или Бошњаци у Старој Рашкој (Новопазарском санџаку)“, *Новопазарски зборник* бр. 21, Нови Пазар, 1997.
- Noel Malkolm, *Bosna-kratka povijest*, Sarajevo, 2011.
- Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Novi Pazar, 2007.
- http://www.iis.unsa.ba/arhiva/arhiva_vijesti/historijski_mitovi/edin...
- <http://www.camo.ch/islamizacijabh.htm>
- http://sh.wikipedia.org/wiki/Islam_u_Srbiji

Салих Селимовић

ПОЯВЛЕНИЕ ИСЛАМА НА БАЛКАНАХ В СРЕДНИХ ВЕКАХ

Резюме

Первый контакт ислама с народами, проживавшими на востоке или юго-востоке Европы, был контакт с протоболгарами или волжскими болгарами в IX веке. Значительная часть этих болгар во главе со своим правителем приняли ислам. Те болгары, которые поселились на Балканах приняли христианство из Константинополя во второй половине IX века. Сербьы тоже приняли христианство в IX веке из Константинополя. Часть славянов в западной части Балкан приняли христианство из Рима.

Первые мусульмане в наших землях появились в XI веке в южной части Королевства Венгрия (Срем, Славония, Мачва, северо-восточная Босния). Они назывались галезийцами, калесийцами, исмаилями. Были и печенеги и хазары, но их скоро не стало. Вследствие

католического прозелитизма эти первые мусульманы либо перешли в католицизм (что было чаще), либо расселились. Их не стало намного раньше прихода турков-османов на Балканы. В турецко-османских источниках нигде не упоминается, что турки-османы при завоевании южнославянских стран в конце XIV и в течение XV веков застали где-нибудь мусульман.

Таким образом нынешние мусульманы на территории бывшей Югославии и всех Балкан не являются потомками раньше исламизированного населения, группы которого существовали в XII-XIII веках в некоторых частях Балканского полуострова среди южных славян. Турки-османы постепенно завоевывали Балканский полуостров, начиная со второй половины XIV века. С тех пор отслеживается индивидуальная, реже групповая, но постепенная исламизация южных славян.

Ключевые слова: южные славяне, христианство, ислам, мусульманы, болгары, скалибы, калесийцы, Балканы, турки-османы.

УДК:
94(497.6)“1908”:94(497)

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXVI) XIII, vol=39
Бр. 1 / 2014.
стр. 207-226.

*Радослав Гаћиновић**
Институт за политичке студије, Београд

АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ УЗРОК ОПШТЕ ТУРБУЛЕНЦИЈЕ НА БАЛКАНУ**

*Зашто сам мислио да су путеви
моје судбине завршени? Ништа
није коначно док у нама има снаге
за тражење. Ништа није свршено
до самог свршетка.
Меша Селимовић, Острво*

Сажетак

Аустроугарска је окупирала Босну и Херцеговину на основу XXV члана Берлинског конгреса 1878. и Аустријско-турске конвенције од 29. априла 1879. На самом почетку је покушала и радила на томе да временски ограничени мандат за окупацију претвори у трајно запоседање. Аустроугарска и њени савезници сматрају да окупација почива на међународној основи а касније су убеђивали светско јавно мњење да је она изведена и на државноправној и унутрашњој основи. По првом тумачењу, све законске мере окупационе власти биле су привремене, а по другом тумачењу трајне. Уз то се стално постављало питање суверенитета, националног права, држављанства и конзуларне заштите. Мада то питање није решено до коначне анексије 1908, у пракси су Босна и Херцеговина биле укључене у државно уређење Хабзбуршке монархије. Иза питања правног положаја Босне и Херцеговине стајало је пи-

* Научни саветник

** Овај рад је настао у оквиру научног пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тање ко је стварни господар у тим покрајинама. По конвенцији из 1879, султаново име и турске заставе били су симбол турске власти, али је све остало носило ознаке аустроугарске трајне присутности у покрајинама. Иза свих теорија које су се у вези с тим развијале стајала је одређена политичка рачуница, а не право. И баш је та правна нејасноћа утицала на то да је положај Босне и Херцеговине зависио од односа одређених снага које су кришле међународно право а стално су истицале да се њихове тежње темеље на законској основи. Српска влада дала је 18. фебруара изјаву да она од Аустроугарске не тражи ништа ни у политичком ни у привредном погледу. По босанско-херцеговачком питању она је дигла свој глас утолико, уколико је он имао европски карактер. И у будућности за њу ће по том питању бити меродаван само став европских сила. Ако оне признају створено стање, примиће такву одлуку и Србија. Та изјава српске владе, с извесним руским изменама, није задовољавала Беч, јер је овај тражио изрично признавање анексије. Од Србије је тражен јасан и безуслован одговор. Енглеска, Француска, Русија и Италија учиниле су 17. марта заједнички демарш код српске владе, да јој олакшају одлуку која није била лака. Српска влада је попустила и учинила оно што се од ње, у интересу мира, тражило – против своје воље признала је анексију Босне и Херцеговине.

Кључне речи: анексија, кризна, насиље, претња, окупација, рат, Аустроугарска.

Српска правна школа се увек држала закључка да аустроугарско запоседање Босне и Херцеговине има међународноправно, а не државноправно обележје, то јест да је то међународно и отворено, а не унутрашње и затворено питање. То исто гледиште је одредило природу политичког покрета српског народа у Босни и Херцеговини. Његов циљ је био да развије национални препород српског народа који је по међународном праву био чинилац у одлучивању судбине његове земље. Законом од 20. децембра 1879, Босна и Херцеговина су укључене у аустроугарско царинско подручје. Управу покрајине водила је најпре једна “босанска комисија” при Министарству спољних послова, а од 1880. водило је посебно одељење (“босански биро”) у Заједничком министарству за финансије. Положај Босне и Херцеговине у Монархији зависио је од нагодбе аустријских и мађарских власти око ње, при чему је окупа-

ција увек сматрана за мање зло од стварања основе да се око Србије на јужним границама Монархије створи увећана југословенска држава. То се радило не само због осетљивог положаја Хрватске, тријалистичких могућности, него и због економске заинтересованости оба дела Монархије за окупиране области. Законом од 20. фебруара 1880. године, коначно су уређена начела управе окупираних покрајина. Промена њиховог правног положаја зависила је од пристанка законодавних тела оба дела Монархије, а законе и буџет морале су одобрити обе владе пре владарева потврде. Формално узевши, законе је доносио владар на основу планова Заједничког министарства финансија и Земаљске владе за Босну и Херцеговину. Покрајином се управљало као прикљученом колонијом, мада су делегације оба дела Монархије могле преко Заједничког министарства финансија постављати и питања управе над покрајинама, посебно кад је била реч о доношењу новог буџета.¹⁾

Шестог октобра 1908. у Бечу је обнародован указ цара Фране Јосифа о анексији Босне и Херцеговине. Одлуку је тога дана саопштио лично цар Фране Јосиф. То се догодило у време када су се у околини Лазаревца изводиле војне вежбе у којима су учествовале две дивизије српске војске. Београд и целу Србију је захватило велико незадовољство и узбуђење. На територији Србије спонтано су се окупљали људи да изразе своје протесте. Новине су биле пуне патриотских чланака – протеста. Правиле су се разне комбинације, упућивали апели страним државама против неправде која се Србима чини анексијом Босне и Херцеговине. У Београду је вест о анексији бурно примљена како међу политичарима, тако и међу грађанима, а нарочито у уметничком свету. У Русију је одмах упућена делегација са престолонаследником Ђорђем Карађорђевићем на челу, у чијем је саставу био и вођа Радикалне странке Никола Пашић. На пријему код цара Николаја II и руског министра иностраних послова Александра Извољског, делегација је изразила страховање у погледу могућег рата са Аустроугарском монархијом. Српски министар иностраних послова Милован Милованић одржао је састанак са српском елитом из политичког и јавног живота, на коме је детаљно разматрано настало стање у земљи. У овој ситуацији најактивнији су поред политичара били уметници. Бранислав Нушић је иницирао оснивање патриотске организације

1) Група аутора: Историја српског народа – од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918, шеста књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд, 1983, стр. 555556.

Народна одбрана која је у случају рата требало да постане “матрица за прикупљање и организовање добровољачких одреда”. Нушић се на белом коњу појавио код споменика кнезу Михаилу (на данашњем Тргу Републике) и у ватреном говору позвао грађане Београда и Србије на отпор аустроугарској политици на Балкану. Песник Јован Дучић био је још одређенији: *Данас се тражи реч нас свију, реч којом ћемо изјавити да смо спремни пре изгинуту, да смо спремни пре одрећи се самих себе, својих живота и својих имања, своје слободе и своје државе, пре него што дозволимо.... да нам грабљивица сусетка даље чупа део по део меса са нашег раскомаданог тела.* Патриотизам и масовно ратничко расположење народа распаљивали су и познати стихови Милана Ракића. Највеће овације доживела је позната сликарка Надежда Петровић, која се 12. октобра 1908. године са балкона Народног позоришта обратила присутној маси народа: *Сестре и браћо, 1878. године Европа је Берлинским уговором забила нож у срце српства у двама најлепшим покрајинама, Босни и Херцеговини. Уместо да је још онда оставила народу право на слободно опредељење, она га је бацила у ново ропство.... скинула му је окове с ногу, да би му лакше ставила ланце око врата. Тридесет година, Босна и Херцеговина биле су поприште експлоатације Аустроугарске... Од данас, сестре, наша је дужност да прекинемо са њима сваку трговинску везу, да их за њихову нечовечност и непоштење ударимо по коси, која је њима много важнија од срца и душе... Објавимо бојкот аустроугарско-немачкој трговини.*²⁾ Народно одушевљење је, међутим, утихнуло када је српска влада, под притиском међународних фактора, морала да пристане на све оно на шта су већ пристале Русија, Енглеска и Француска – на признање аустроугарске анексије Босне и Херцеговине. Влада Краљевине Србије 31. марта 1909. године била је принуђена да изјави да “сматра да анексијом нису повређена права и интереси Србије”.

Безуспешни притисак на грађане Босне и Херцеговине да признају анексију

Бечка влада, иако је знала расположење народа, улагала је велике напоре да би се народ у Босни и Херцеговини изјаснио за анексију. Она је упутила у Босну и Херцеговину адвоката, др Кра-

2) Небојиша Богуновић, Коекуде Србију, Интерпринт, Београд, 2006, стр. 147.

су, који је раније имао канцеларију у Сарајеву и одржавао везе с извесним људима из Босне и Херцеговине. Он је дошао с пуно обећања свим главнијим вођама православних и муслимана, препоручујући им да упуте у Беч једну делегацију, која би замолила монархију да се са уставним питањем реши и државноправно. Босни и Херцеговини се обећавао аутономан положај са старим краљевским рангом. Одговор грађана био је негативан. У писменој представи, коју су 7. септембра 1908. понели на Илици министру Стевану Буријану, они су тражили доношење устава али без државноправног решења, наглашавајући да не желе никакве одлуке без народног пристанка.

Прва седница заједничких министара Аустроугарске монархије о анексији, на којој су присуствовали и угарски министри, одржана је 18. новембра 1907. На њој је решено да се анексија оствари “кад је прилике затраже и допусте”. Одмах затим почела је активност како би се те повољне прилике што пре операционализовале. У Хрватској је 24. децембра 1907. постављен за бана закleti непријатељ Срба, барон Павле Раух. Из Беча и Сарајева чињено је све што се могло, да се што више наруше односи између Србије и Црне Горе, како би се слободне српске државе у одлучном часу нашле неактивне и узајамно компромитоване. У Босни и Херцеговини почињу масовни претреси, хапшења и застрашивања. Тада је настала позната парола *савити или скршити*. Па ипак нису успели. Став Срба био је миран, али одлучан. Тада се на челу руског Министарства иностраних дела налазио Александар Петровић Извољски (*Александр Петрович Извольский*), државник не без даровитости, али сувише сангвиничан, а у доброј мери не и без извесне брзоплетости. Он је, из побуда које још нису сасвим објашњене и довољно схватљиве, упутио 2. јула 1908. Еренталу (*Alojz Leksa fon Erental*) један мемоар, у којем му је понудио изванредан споразум. У том мемоару он је, међу осталим, поставио и питање анексије. Оно, као и питање Дарданела, на које су Руси полагали одавно велику и оправдану важност, имало је, по његовом упорном тумачењу, европски карактер, што је могло да се реши у духу пријатељског реципроцитета. То је понуда на коју је бечка дипломатија одавно чекала. Руска понуда била је још утолико повољнија, јер је уз Босну и Херцеговину обухватала и Новопазарски санџак. Понуда Извољског дошла је у исто време кад и вести о младотурској револуцији. Оба догађаја изазвала су у Бечу живу активност и, по-

везана, одлучила су нов обрт у историји. Кад је решио да спроведе анексију, после руске понуде и догађаја у Турској, аустријски министар спољних послова Ерентал је европску ситуацију сматрао врло повољном. Намеравао је спровести нагодбу са Русијом обећавајући јој пријатељско држање по питању Дарданела. Немачки пристанак је већ имао. Француска је била нератоборна и заузета у Мароку. Италију је намеравао зауставити тако што ће напустити Санџак и тим је уверити да нема намеру за даље продирање, и да анексија не значи за Аустрију никакву нову добит, него с тим напуштањем чак и једну врсту жртве. Тим лукавим дипломатским потезом надао се да ће добити и поверење нове Турске, која би у ствари требало да добије као чисту једну своју област која је већ упола закапарисана с њихове стране. *За Енглеску, која је Аустрију и увела у Босну, веровао је да неће поводом анексије предузимати ништа озбиљније.* Верујући у то, и ослањајући се на апсолутну помоћ Немачке, Ерентал се решио да за свој поступак не тражи унапред сагласност сила потписница Берлинског конгреса, које су јој дале мандат, него да их стави пред готов чин. Изузетак је учинио само с Русијом и Италијом, али ни њима није хтео да открије своје праве намере и да их обавести у пуној мери.³⁾ Са Извољским састао се у Бухлау, на имању грофа *Леополда фон Берхтолда*, тада аустријског посланика у Петрограду, 2. септембра. Он му је том приликом ставио до знања да намерава прогласити анексију, али му није хтео казати рок. Очевидно зато, да овај не би имао довољно времена да покуша можда неке дипломатске потезе који би компликовали ситуацију. Обећао му је само да ће га о датуму обавестити накнадно. Извољском је и пре тога, после преписке с Еренталом, било јасно да је анексија на прагу, и он је о том, у Карлсбаду, обавестио 22. августа и српског министра иностраних дела, др Милована Миловановића. Русија није могла спречити тај акт, говорио је он обилазећи истину о целој ситуацији, да због анексије не може ући у рат. Једино што може учинити за Србију то је да помаже њене захтеве за извесне територијалне компензације и препоручио му је да их тражи. Према италијанском министру спољних послова Томазу Титонију, Ерентал је био још више уздржан. Његов разговор с њим о анексији имао је претежно академски карактер, и Титони из тог разговора није могао закључити ни кад ће се анексија извршити ни у ком облику. Дакле, док је Ерентал био толико тајновит према

3) Исто, стр. 684.

свом савезнику, он је, у исто време, бугарском кнезу Фердинанду саопштио јасно да мисли прогласити анексију и позвао га је дипломатски, да и Бугарска поступи према својим интересима. Кнез Фердинанд је 10. септембра дошао у Пешту и имао је с Ерента-лом дуже разговоре. Иако су после и једна и друга страна спориле да је тад била уговорена паралелна акција изненађења за Турску, ипак су неки, посланици на страни, као гроф *Рудолф Кевенхилер* у Паризу, знали да ће бити проглашена у блиском временском року бугарска независност и анексија Босне. Изненађена Турска неће моћи у исто време да реагује на обе стране, па ће под притиском догађаја попустити и снаћи се у новим приликама.⁴⁾

У Србији је проглас анексије изазвао највеће незадовољство. Цела земља осећала се тешко погођена. Ударац је био намењен не толико Босни и Србији колико српској идеји и целој српској будућности. Аустријска окупација имала је привремен карактер, бар теоретски, и постојала је нада да ће њеној владавини ту доћи крај, кад се народ Босне и Херцеговине организује и њихови интереси дођу до изражаја. Сматрало се да је анексија направила од Аустрије трајну балканску силу. *Док буде те силе, нема српског уједињења; а будућност Србије, стешњена у уске границе, зависиће стално од њуди и интереса великог и нетрпељивог суседа.* Мимо свих очекивања у Бечу, анексија није са одушевљењем примљена ни у Црној Гори. Иако су односи између Србије и Црне Горе били нарушени, у часу опште народне угрожености обе су се земље нашле брзо на истој линији. Тридесет година раније, 1876, Србија и Црна Гора ушле су у рат с Турцима због Босне и Херцеговине, и у овом часу оне су биле поново спремне за то. Јавно мњење је тражило борбу. Мада се добро знао и видео несразмер снага, свет је, као запаљен, упозоравао на узбуну. Влада Србије је била у великој неприлици. Др Милован Миловановић, као одговорни министар, није био за крајње мере, знајући да Русија није способна за борбу, да Француска даје јасну поруку да рат, због српског питања, у том облику, не би био довољно схваћен у њиховим редовима и да Србији и друге силе не би помогле у потребној мери.⁵⁾ Опозиција је веровала да би руско јавно мњење могло ипак утицати на владу да буде енер-

4) Никола Стојановић. Босанска криза 1908-1914, Сарајево, 1958; С. Новаковић, Најновија балканска криза и српско питање, Београд, 1910; Г. Гершић, Међународно правни биланс у последњој балканској кризи, Београд, 1909.

5) Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, књига 2, Просвета, Београд, 1989, стр. 551.

гичнија, мислећи да у Русији, пространој и бесконачној, има, ипак, више снаге него што малодушни представљају. Веровало се, даље, да ће и Турска бити спремна за одбрану својих права и да би се могао створити војни савез и с њом. У Петроград је, стога, упућено више јавних радника, да "обрађују" јавно мњење, а међу њима и сам Никола Пашић; а у Цариград је упућен Стојан Новаковић. Није требало много времена па да се види да од савеза с Турском неће бити ништа. Она није била спремна за велику борбу, и мисао о неком рату с Аустријом тамо нико није узимао у озбиљну комбинацију. Претње, бојкот робе и преговарање са Србијом служили су само за то да се прави притисак на Беч како би се отуд добили што већи материјални уступци. У Петрограду, јавно мњење осуђивало је Извољског и имало пуно словенског братског саосећања, али су све одговорне политичке и војне структуре, у свакој прилици, јасно наглашавале да они не могу ући у рат. То је наглашавање било искрено, али и наивно и без дипломатске мудрости. Оно је значило бацање оружја унапред и изградило је самопоуздање противнику да остане до краја упоран и непомирљив.⁶⁾

Међутим, и у свим политичким неприликама, Русија је, ипак, покушавала да направи максимални искорак. У споразуму са Енглеском и Француском она је предложила одржавање једне конференције великих сила, која би разматрала могућност промене одлука Берлинског конгреса и која би, међу осталим, одлучила да се донесе одређено обештећење и за Србију. Аустрија је одбијала свако учешће на конференцији, ако унапред не добије гаранцију да њен поступак неће бити подвргнут критици и ако се унапред не да пристанак на њене захтеве. За територијалне уступке Србији није хтела ни да разговара. Немачка се начелно залагала за престиж Аустрије као велике силе и безусловно подржавала све оно што је Беч тражио. Ерентал (*Alojz Leksa fon Erental*) је одбијао европску конференцију и с тим разлогом што је питање Босне и Херцеговине ствар само Турске и Аустроугарске. Тај разлог је био правно сасвим погрешан. Мандат за окупацију није добила Аустрија од Турске него од великих сила. Према томе, и одлука о промени тог мандата треба да дође са исте стране. Ерентал је то знао, али кад је већ једном пошао путем кршења међународних уговора, требало је њим ићи и даље. Турској је било јасно да од европске конференције

6) Андрија Раденић, „АустроУгарски планови против Србије у вези са анексијом Босне и Херцеговине“, Југословенски народи пред Први светски рат, Београд, стр. 810.

не може имати користи и да Босну и Херцеговину не може повратити. Било је, међутим, извесног страха да би се тражене концесије Србије могле дати на њен рачун, у Санџаку, или на ком другом месту. И стога је она, кад се уверила да Беч пристаје на материјалне уступке, прихватила радо преговоре на тој основи и завршила их 13. фебруара 1909. године.⁷⁾

*Србија под спољним притиском признаје
анексију Босне и Херцеговине*

Кад се договорила о свим питањима с Турском, Аустрија се спрема за обрачун са Србијом. На бечком двору је све више сазревала идеја, коју су нарочито развијали војни команданти на челу са генералом начелником Генералштаба Конрадом Хецендорфом (*Franz Conrad von Hecendorf*), да Србију, као *опасно националистичко револуционарно гнездо, треба уништити*. Ту мисао прихватио је и сам Ерентал. У јесен и зиму 1908/9. постојало је више предлога шта треба учинити са Србијом и како је треба разделити. После споразума с Турском, Ерентал је формално оптужио Србију да ради против интегритета Аустроугарске монархије и да је стога треба уразумити и упозорити на последице. Сем тога, он је изјавио да у српскоаустријском споразуму не жели ничије посредовање. Реч "кажњавање" Србије била је увек присутна, а с немачке стране у европским престоницама се озбиљно упозоравало на могућност рата. Од многих држава почеле су стизати пријатељске опомене у Београд да Србија попусти да се, осамљена, не излаже страховитом војном удару. Русија је, међутим, ипак покушала, и то са успехом, да спречи присиљавање Србије на непосредне преговоре с Бечом, које би водила сама. Њеној акцији придружила се и Енглеска, позивајући се на Хашки споразум, према коме се понуда неке силе за посредовање, у интересу мира, не може сматрати као увреда.

Српска влада дала је 18. фебруара изјаву да она од Аустроугарске не тражи ништа ни у политичком ни у привредном погледу. По босанскохерцеговачком питању, она је дигла свој глас утолико уколико је он имао европски карактер. И у будућности за њу ће по том питању бити меродаван само став европских сила. Ако оне признају створено стање, примиће такву одлуку и Србија. Та изјава српске владе, с извесним руским изменама, није задовољавала

7) Новица Ракочевић, У предвечерје светског рата, Историја српског народа VI – I, Београд, 1983, стр. 242246.

Беч, јер је овај тражио изрично признавање анексије. Од Србије је тражен јасан и безуслован одговор. Да би присилио Извољског на попуштање, Ерентал му је поручио да ће објавити целу преписку око анексије и том преписком њега лично довести у најнепријатнији положај. Извољски се био веома уплашио, јер би објављивање те преписке показало јасно колико је био несмотрен и брзоплет и лишен праве дипломатске мудрости, и колико је сам допринео стварању целог заплета.

Незадовољан одговором Србије, и тим што је он предат свим силама а не само Аустрији, Ерентал је прешао на отворену претњу. По саопштењу самог шефа аустријског Генералштаба, на границу Србије и Црне Горе упућена је респектабилна војна сила. Кад је Србија, на бечки позив на нове трговачке преговоре, одговорила да би требало већ склопљени уговор поднети на надлежно одобрење, а нове преговоре водити само на бази реципроцитета, схватио је то Ерентал као дрзак став малог суседа и нашао је у том одговору довољно разлога да, уз раније претње, упути нову, и још одлучнију. У том опасном часу понудио се сер Едвард Греј (Edward Gray) да он посредује између Беча и Београда, упутивши у Беч нацрт једне изјаве коју би српска влада требала дати аустријској. Учинио је то дан пре закључка руског ратног савета у Царевом Селу да ће Русија, у случају аустријског напада на Србију, морати да остане неутрална. За тај закључак се веома брзо сазнало у Берлину и Бечу. И стога су захтеви Еренталови постали, природно, већи. Претњом рата против Србије он је сад хтео изнудити признање анексије не само од ње него и од великих сила. У том смислу је и говорио отворено енглеском посланику, одбијајући предложени нацрт.⁸⁾

Тада је изненада уследило немачко посредовање у Петрограду. По наредби државног секретара Кидерлен Вехтера, затражио је немачки посланик 10. марта јасну начелну изјаву да Русија призна анексију, иначе ће Немачка оставити бечкој влади простор за слободно деловање. По речима канцелара, (канцелар од 1900 – 1909), принца Бернарда фон Билова, “на теразије европске одлуке био је бачен немачки мач”. Тај корак, који је имао садржајно карактер ултиматума, донео је одлуку. Извољски је попустио и, да спасе Србију, дао пристанак.

8) Владимир Ћоровић, Историја Срба, Домино Фер – наша књижара, Београд, 2011, стр. 686.

Енглеска је одбила да учини сличну изјаву, тражила је да се претходно реши статус Србије и Црне Горе, или, боље речено, тражила је гаранцију да их АустроУгарска неће напасти. Еренатл се колебао, иако је постигао да се призна анексија, или имао сигурне изгледе да ће га постићи, он је, под притиском војних структура, хтео и да казни Србију. Ерентал је, најзад, пристао да од стране Србије прими изјаву коју је саставио Едвард Греј, а коју је, он, после извесних исправки, усвојио. Енглеска, Француска, Русија и Италија учиниле су 17. марта заједнички демарш код српске владе, да јој олакшају одлуку која није била лака. Српска влада је попустила и учинила оно што се од ње, у интересу мира, тражило.⁹⁾

Анексиона криза тим је била привидно мирно завршена, али је оставила дубоке трагове у Европи. Велике силе су се биле јасно поделиле у два табора: једне које су заступале поштовање међународних уговора, и друге које су их, ослањајући се на силу, свесно кршиле. Србија је била јако понижена, али је из ове кризе изашла чвршћа и јединственија, свесна и опасности кроз које је прошла као и нових задатака у будућности. С њом заједно била је дубоко понижена и Русија, која после овог, све до светског рата, није ушла са АустроУгарском ни у какве ближе везе, а камоли сарадњу. Југословенско питање актом анексије није било затворено, напротив, оно се тад тек интензивирало, и пред Србијом и пред Европом, у пуној озбиљности.

У деветнаестом веку у Босни и Херцеговини није било академски образованих Срба. 1902. године било их је свега 30.¹⁰⁾ Те исте године основано је и културно друштво *Просвјета*, чији је један од главних циљева био да материјално помаже школовање сиромашних српских ђака. Прве генерације “Просветиних” питомаца – ђака из сиромашних и сељачких породица – могле су да ступе на политичку позорницу тек око анексије и после ње, и то као генерације несвршених ђака. Све дотле, српски интелектуалци који су сукцесивно пристизали са универзитета могли су бити, у својој већини, само деца из грађанских и имућнијих породица. Група интелектуалаца пристигла од 1902. до 1905. године јавља се ове последње године први пут озбиљније и јаче у политичком животу земље. С њом је везана и појава првог српског политичког

9) Исто, стр. 687.

10) Никола Стојановић, О задацима Босне, Летопис Матице српске, год. СIII, август 1929, стр. 268.

листа *Српске ријечи* као и покушај стварања прве српске политичке организације. Ова прва политичка активна група свих интелектуалаца, била је и главни носилац синтетичке идеологије. Српска народна организација основана 1907. године, њено је дело једна организација, један програм, једно вођство. Друга генерација интелектуалаца која се јавља око 1908. и сваке године узима све више маха, великим делом је другог социјалног порекла. Поред грађанске деце, у њој се појављују и деца која потичу из сељачких или из учитељских и свештеничких породица са села, и њен први политички акт јесте Жерајићев атентат 1910. на поглавара Босне и Херцеговине генерала Варешанина, и то баш у моменту када се “синтетичност” прве генерације расплињује, и када у самом сабору долази до оштрих подвајања између појединих друштвених и политичких група. Жерајић, са већином друге генерације, значио је и расцеп интелигенције, и напуштање савеза са грађанством, кога је прва генерација желела да по сваку цену одржи. Друга генерација није ни стигла до службе. Она је почела политички да делује још из ђачких клупа (гимназијских и универзитетских), и према томе на њихов политички став није могло утицати њихово грађанско занимање, односно њихов социјални положај. Њихова детерминанта била је социјални положај средине из које су произашли. Према томе различито социјално порекло прве и друге политички активне генерације интелектуалаца, као и различите друштвене позиције (једни са грађанским занимањем, други без њега), довеле су у моменту, када су се дотадашње политичке методе прве генерације судариле са класном стварношћу, до расцепа у самој међукласи и до двеју различитих политика и тактика.¹¹⁾

Територија, коју су Срби насељавали, увек је била од изузетног стратешког значаја. Преко ње су тада Аустроугарска и Немачка могле да крену ка Истоку да би преотели део богатства азијских народа, које су већ експлоатисале Енглеска, Француска и остале колонијалне силе Европе. Преко Србије и православних балканских земаља и Русију је водило пут ка Средоземљу. Европски колонизатори, а у првом реду Енглеска, Средоземно море и Суец сматрали су жилом куцавицом на свом империјалистичком путу и зато никако нису смели да дозволе да Русија овлада тим регионима.

И зато је, између осталог, српски народ и у XIX веку био тема политичких анализа тих великих сила, завојевача, империјалиста

11) Веселин Маслеша, Млада Босна, Култура, Београд, 1945, стр. 8889.

и колонизатора. У борби за своју слободу Србија је нажалост понекад била сама и подржавана од стране само оних земаља којим је њено ослобађање било од изузетне важности. *Обично је то била Русија, понекад Француска, ређе Немачка, врло ретко Аустроугарска а никада Турска и Енглеска.* Сва та “пријатељстава” зависила су од тренутних политичких интереса тих великих и често су се и “пријатељи” налазили у непријатељском табору. Једино је Русија увек била пријатељски расположена према српском народу, чак и онда када је постизала неке своје нагодбе са Аустроугарском, које тренутно и нису одговарале Србији.

Анексија Босне и Херцеговине погоршала и унутрашњи и спољни положај Хабзбуршке монархије. У спољном погледу, она је била једна од неколико великих дипломатских криза које су претиле да се претворе у светски рат.¹²⁾ Простор Балкана је захватила криза балканских ратова. Не само да су победе балканских земаља произвеле дубоку кризу двојне монархије, већ су дале полета и француском национализму. Од ових победа Француска је променила понашање према Србији, па одлучује да јој да и политичку, а не само културну и привредну подршку.¹³⁾ Француска је долазила до убеђења да Аустроугарска води политику експанзије на Балкану и да се не сме дозволити да се она и даље продужава. Дух политичког насиља, који је и у јужнословенским земљама, као и свугде у свету, пратио историјско прерастање елитног у масовни тип национализма, након анексионе кризе 1909. године добио је још већи замах. Више се није могао зауставити. Он долази до израза и у самој Србији, где се након 1909. оснива тајна организација *Црна рука*. Она је никла, не само на разочарању због неуспеха организације *Народна одбрана* да остави дубљег трага у напорима за ослобађање уједињење српских земаља, него и на дубоком губљењу поверења у демократију као средство да се тај циљ оствари. Са незрелим јавним мишљењима и заосталим друштвима, Балкан је увек био гнездо где се легу групе које желе да преко реда убрзају развој историје, или да остваре нешто што она уопште није

12) Тејлор, Алан, Борба за господство у Европи 1848-1918, Сарајево, 1968. стр. 353. Након тога су кризе – Боксерски устанак 1900, Руско-јапански рат 1904, Мароканска 1906, Босанска 1908, Мароканска 1911, Италијанско-турски рат 1911, Балкански ратови 1912-1913.

13) Peter W. Reuter, *Die Balkanpolitik des französischen Imperialismus 1911/1914*, Frankfurt, 1979, стр. 296.

ни предвиђала.¹⁴⁾ Након две деценије ћутања, наступа период живе револуционарне активности омладине у Босни и Херцеговини. Разбуктале су се нове идеје босанскохерцеговачке омладине које су неминовно градиле веома чврст политички покрет који је од 1905. до 1914. године прерастао у отворену иреденту. Након 1905. године, национална удружења полако прерастају у политичке партије и националне политичке организације. “Муслиманска народна организација” ствара се почетком 1907. “Српска народна организација” крајем те године. Хрвати стварају “Хрватску народну заједницу”, а 1909. и “Хрватску католичку удругу”. Прву су водили фрањевци, а другу језуити у наглашеном верском духу. Пошто је одлуку о анексији Босне и Херцеговине саопштио лично цар Фрањо Јосиф 6. октобра 1908, вршене су припреме за доношење устава и успостављање босанског парламента. Од 1910. године прешло се на уставни поредак и сазиван је Босански сабор са 20 постављених и 72 бирача члана на основи куријалног изборног система који је бираче делио по верској и класној подели.¹⁵⁾ Од 1911. године почело се решавати аграрно питање половичним мерама, на бази добровољног откупа, а 1913. донесен је Закон о језику. Управо од тога времена интензивирају се политички, национални и верски сукоби у покрајинама, тако да оне 1914. улазе у рат у дубокој политичкој кризи и с потпуним расулом механизма који је стваран од 1878. године. Берлинским конгресом био је привремено прекинут органски развој историје, српског народа, који је непрекидно био условљаван аграрним питањем. Његова историја након 1878. разликује се од историје пре те године по овим мотивима:¹⁶⁾

1. Главну реч, уместо сељаштва, у политичком и социјалном развоју узела је градска буржоазија, која је као сталеж немерљиво ојачала. Створена је основа модерне радничке класе. Национална српска интелигенција се од 1901. јавила као издвојен социјални стратум (слој) и постала једна од одлучујућих чинилаца.

2. Уместо аграрног протеста, главни облик борбе представљали су стварање националних друштава и национални препород с

14) Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, II том. Просвета, Београд, 1989, стр. 623.

15) Сања Савић, «Организација и надлежност сабора по земаљском уставу из 1910. године», *Анали Правног факултета Универзитета у Зеници*, бр. 7/2011, стр. 231.

16) Група аутора: *Историја српског народа – од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, шеста књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд, 1983, стр. 558-559.

историјским циљем да пробуди вољу код српског народа да сам одлучује о својој судбини.

3. Повећана је везаност босанскохерцеговачке историје за општејугословенску управо у време кад су власти упорно настојале да од Босне и Херцеговине створе клин који ће раздвојити Србе и Хрвате и онемогућити их да се уједине у заједничку државу. Српска буржоазија је настојала да с муслиманском опозицијом створи заједнички фронт против окупационе и анексионе насилне власти. Нови талас интелигенције, која је све више преузимала национално кормило, од 1905. се све више усмеравао на стварање блока српскохрватске опозиције.

4. После 1878. године није могућно раздвојити историју српског народа у Босни и Херцеговини од историје осталих народа у покрајинама, као што није могућно одвојити њен ток од општег стремљења целокупног српског народа. Основна мисао водиља српског националног покрета у Босни и Херцеговини било је схватање да је Берлински конгрес 1878. године извршио историјско насиље тиме што је онемогућио уједињење Босне и Херцеговине са Србијом. Да би показао жељу већине народа за сједињењем са Србијом, српски покрет је за свој основни задатак сматрао придобијање муслиманског дела становништва за ове циљеве. Цена за ту сарадњу било је жртвовање аграрног питања и давање социјалних гаранција муслиманском властелину. Та политика је до 1914. године показала неуспех. Окупациона управа је и сама водила политику придобијања муслиманског покрета на своју страну. Промене 1903. биле су општејугословенске, а од анексионе кризе 1908. до рата 1914. настављао се ланац криза међународног значаја у којима се решавало питање југословенског државног уједињења. Тако су и почетак и крај аустроугарске власти у Босни и Херцеговини остварени у догађајима који су били у средишту светске историје и који су били кључни у току израстања јединствене југословенске државе.

5. Званична управа у покрајинама почивала је на странцима. Од 13.266 чиновника, 58% су били страног порекла, а целокупан државни механизам засновао се на странцима који су доведени из других делова Монархије. Језгро жандармерије је 1878. било регрутовано из Хрватске. Петар Кочић се сећао тих "страшних људи у црним, чојеним хаљинама и црвеним капама, који су говорили српским језиком, заносећи мало на њемачки да би се очевима на-

шим и мајкама чинили страшнији, важнији и ученији”. Унутрашња и спољна шпијунажа је надзирала целокупан живот; обавештајни уред при Земаљској влади уписивао је добијене податке од унутрашњих и спољних доушника. Готово сви власници кафана и јавних свратишта или су били или су сматрани за полицијске доушнике. Тај савршени полицијски механизам није једино успео да искористи и жене у политичкој шпијунажи, мада су бечке лепотице радо примане у службу. Један надлежни високи чиновник је закључио да их не треба употребљавати као доушнике “јер Бошњаци са женама не говоре о озбиљним стварима”.¹⁷⁾ Војска и дипломатска служба имале су своје посебне доушничке мреже, а успеле су да се убаце у државна надлештва и политичка удружења у Србији и Турској. Посматрана у целини, борба српског народа од 1878. била је одлучујући чинилац да коначан исход аустроугарске власти у Босни и Херцеговини до Првог светског рата буде неповољан. Извршена окупација 1878. да би онемогућила српскохрватско државно уједињење, је имала потпуно супротан учинак, па је земаљски поглавар Саркотић закључио 1917. да су Босна и Херцеговина, које је 1878. замишљена да буде “као клин између Србије и Хрватске који ће убудуће запријечити било какав облик југословенског сједињења”, током времена постале “све мање клин који раздваја, а све више ватра која набој на левој и десној обали спаја, што је морало довести до експлозије, и што је уосталом и показала 1914”.¹⁸⁾

Литература

- F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914.
- Глигорије Гершић, *Поглед на међународни и државноправни положај Босне и Херцеговине и острва Кипра према научним оценама претставника данашње међународноправне теорије*, Београд 1893.
- Мишо Гаџиновић, *Тајна*, Чигоја, Београд, 2006.
- Група аутора: *Историја српског народа – од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, шеста књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд, 1983.

17) АБХ, ПР бр. 12/1887, Хоровић Калају, Бања Лука 13. марта 1887.

18) Л. Гаковић, Аустроугарске ојене политичких прилика у Босни и Херцеговини 1915. године (у рукопису).

- Д. Јузбашић, *О проблемима утврђивања и озакоњења основних принципа управљања Босном и Херцеговином на почетку АустроУгарске окупације*, IV, Сарајево, 1968.
- Н. Капицић, *Положај Босне и Херцеговине за вријеме АустроУгарске управе државноправни односи*, IV, Сарајево, 1968.
- Б. Маџар, «Конвенција о положају православне цркве у Босни и Херцеговини, закључена 1880. године између АустроУгарске и Цариградске патријаршије», *Прилози Института за историју радничког покрета*, XIXII (1975/1976).
- Веселин Маслеша, *Млада Босна*, Култура, Београд, 1945.
- Гојко Круљ, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Градска привреда, Сарајево, 1929.
- Небојиша Богуновић, *Коекуде Србију*, Интерпринт, Београд, 2006.
- Никола Стојановић, *Босанска криза 1908–1914*, «Веселин Маслеша», Сарајево, 1958.
- Стојан Новаковић, *Најновија балканска криза и српско питање*, Београд, 1910.
- Глигорије Гершић, *Међународно правни биланс у последњој балканској кризи*, Београд, 1909.
- Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790/1918*, књ. 2, Просвета, Београд, 1989.
- Владимир Гађиновић: „Богдан Жерајић“, *Споменица Владимира Гађиновића*, Уредио Перо Слијепчевић, Пријатељи и другови, Штампарија Петра Н. Гаковића, Сарајево. 1921.
- Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Домино Фер – Наша књижара, Београд, 2011.
- Ђ. Пејановић, *Библиографија штампе Босне и Херцеговине 1850/1941*, Сарајево, 1963.
- Никола Стојановић, „О задацима Босне“, *Летопис Матице српске*, год. СIII, август 1929.
- *Глас Црногораца*, 17/30 новембра и 1/14 децембра 1907; Ђ. Настић, Краљ Никола и бомбашка афера, Нова Европа II (1921).

- Ален Џ. П. Тејлор, *Борба за господство у Европи 1848–1918*, Сарајево, 1968.
- Peter W. Reuter, *Die Balkanpolitik des französischen Imperialismus 1911/1914*, Frankfurt, 1979.
- Сања Савић, „Организација и надлежност сабора по земаљском уставу из 1910. године“, *Анали Правног факултета Универзитета у Зеници*, бр. 7/2011.
- АБХ, ПР бр.12/1887, ХоровићКалају, Бања Лука 13.марта 1887,
- Х. Капиџић, *Босна и Херцеговина за вријеме аустроугарске владавине*, Сарајево 1968.
- Владимир Ћоровић, „Покрет сеобе Срба из Невесиња 1902“, *Братство*, XIX (1925).
- Милорад Екмечић, „Интернационални и интерконтинентални миграциони покрети из југословенских земаља од краја XVIII вијека до 1914“, *Годишњак*, XX (1972/1973).

Радослав Гаџинович

АННЕКСИЈА БОСНИИ И ХЕРЦЕГОВИНЫ ПРИЧИНА ОБЩЕЙ ТУРБУЛЕНТНОСТИ НА БАЛКАНАХ

Резюме

В Вене 6 октября 1908 г. был обнародован указ царя Франца Иосифа об аннексии Боснии и Герцеговины. Царь лично сообщил о решении в этот день. Это случилось в то время, когда в окрестностях города Лазаревац проходили военные учения, в которых принимали участие две дивизии сербской армии. Белград и всю Сербию охватило большое недовольство и волнение. На территории Сербии спонтанно собирались люди, чтобы выразить протест. Провозглашение аннексии вызвало самое большое недовольство в Сербии. Этот удар был направлен не столько против Боснии и Сербии, сколько против сербской идеи и всего сербского будущего. Австрийская оккупация имела временной характер, хотя бы теоретически, и существовала надежда, что её правление закончится, когда народ Боснии и Герцеговины организует и когда его интересы выйдут на первый план. Многие считали, что аннексия из Австро-Венгрии сделала постоянную балканскую силу. Пока эта сила существует, не бу-

дет сербского объединения, а будущее Сербии, будет постоянно зависеть от настроения и интересов большого и нетерпеливого соседа. Вопреки всем ожиданиям в Вене, аннексию не приняли с воодушевлением и в Черногории. Хотя отношения Сербии и Черногории были нарушены, в момент общей народной угрозы обе страны быстро сошлись на одной линии. Тридцать лет раньше, в 1876 году, Сербия и Черногория вошли в войну с турками из-за Боснии и Герцеговины, и в этот момент они снова были готовы к этому. Публичное мнение искало борьбу. Хотя несоразмерность сил была всем хорошо известна, мир возбуждённо предупреждал об опасности. Правительство Сербии оказалось в затруднительном положении. Милован Милованович в качестве ответственного министра не выступал за крайние меры, зная, что Россия не способна к борьбе, что Франция чётко даёт понять, что война из-за сербского вопроса в этой форме не была бы в достаточной степени понятной в их рядах и что другие силы не смогли бы помочь Сербии в достаточной степени. Оппозиция, считая, что в пространной и бесконечной России всё же больше сил, чем малодушные думают, верила, что русское публичное мнение могло оказать влияние на правительство, чтобы оно было энергичнее. Они также верили, что Турция будет готова защищать свои права, и что можно создать военный союз с ней. Поэтому в Петербург направили несколько публичных деятелей, среди которых был Никола Пашич, а Стоян Новакович был направлен в Константинополь. Их задачей была „обработка“ публичного мнения. Угрозы, бойкот товара и переговоры со Сербией служили только для того, чтобы оказывать давление на Вену и получить от неё как можно больше материальных уступок. В Петербурге публичное мнение осуждало Извольского и испытывало братское сочувствие, но все ответственные политические и военные структуры подчёркивали, что они не могут войти в войну. Это подчёркивание было искренним, но наивным и без дипломатической мудрости. Оно обозначало отказ от оружия и повлияло на самоуверенность противника остаться до конца настойчивым и непримиримым. Аннексия Боснии и Герцеговины отрицательно отразилась на внутреннее и внешнее положение Австро-Венгерской империи. На внешнеполитическом плане это был один из нескольких дипломатических кризисов, которые угрожали превратиться в мировую войну. Территорию Бал-

кан охватили Балканские войны. Победы балканских стран не только вызвали глубокий кризис двуединой монархии, но и воодушевили французских националистов. После этих побед, Франция изменила поведение к Сербии, предоставляя ей политическую, а не только культурную и промышленную поддержку. Франция всё больше убеждалась в том, что Австро-Венгрия ведёт экспансионистскую политику на Балканах, и что нельзя допустить продолжения этой политики. Дух политического насилия, сопровождавший историческую трансформацию элитного в массовый тип национализма в южнославянских странах и во всём мире, после аннексионного кризиса 1909 г. получил ещё больший размер. Его нельзя было остановить. Он находит выражение и в самой Сербии, где после 1909 г. была основана секретная организация „Чёрная рука“. Она возникла не только на почве разочарования в провал организации „Народная оборона“, стремившейся оставить глубокие следы в стараниях в освобождении и объединении сербских краёв, но также и на почве потери доверия в демократию как средства выполнения цели.

Ключевые слова: аннексия, кризис, насилие, угроза, оккупация, война, Австро-Венгрия.

Бранко Надовеза
Институт за новију историју Србије, Београд

КОНКОРДАТ – МЕЂУНАРОДНИ УГОВОР ИЛИ ПОЛИТИЧКА АКЦИЈА

Сажетак

Током постојања конкордата увек се постављало питање да ли је реч о специфичном међународном уговору и предмету међународног јавног права или политичкој акцији Ватикана и Римокатоличке цркве према сувереним државама а нарочито према православљу и словенству.

Кључне речи: Конкордат, Ватикан, међународни уговор, политичка акција, словенство, православље, државни суверенитет.

Конкордат и државни суверенитет

Проблем конкордата је представљао један од најзамршенијих правно- политичких питања у Краљевини Југославији. Да ли је конкордат један обичан правни акт међународног карактера или је то пак претензија једне религиозне заједнице да покори другу, мучило је и добронамерне и злонамерне политичаре и правнике старе Југославије. Краљевина Југославија је била земља са претежно православним становништвом, уз то настала на развалинама Аустроугарске, једног од бастиона католицизма и ослоњена на савезнике из светског рата, као таква морала је наићи на непријатељство Ватикана. Питање конкордата је, стога, постало велики проблем за такву државу. „За Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца склапање конкордата са Ватиканом значило је обезбеђивање наклоности Свете столице, задобијање поверења римокатоличког

становништва, очување верског мира у држави и побољшање њеног спољнополитичког положаја. Ток преговора је још једном указао на непремостиве разлике у ставовима Римокатоличке цркве и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у бројним питањима које су обе стране сматрале суштинским за опстанак¹⁾

Суштинска организациона разлика између православне и католичке цркве је у томе што је прва аутокефална а друга диригована из једног центра – Ватикана.

Јединство и универзалност католичке цркве управо је сукобљава са осталим црквама, без обзира што је хришћанство надређено и католицима, и православцима, и протестантима; „Вера католичка је код свих једна иста. Рим је рекао - ствар је свршена - ова Аугустинова реченица води католике у верским и моралним питањима. Читава католичка признаје исто ауторитарно и непогрешиво универзално учитељство. Зато је у целој католичкој цркви свуда и увек иста вера, једна вера.“²⁾

Проблем конкордата Ватикана са Црном Гором 1896, и Србијом 1914, због тога није био споран, јер је на тим подручјима живео мали број католика (у Србији 1914. свега око 7.000). Због тога је српска скупштина у ратним приликама усвојила конкордат, јер није задирао у суштину њених државних интереса. Закон о конкордату имао је свега 22 члана и то врло кратка. Члан први каже: „Римокатоличка апостолска вероисповест вршиће се слободно и јавно у Краљевини Србији“, значи, није поменут израз мисија и, на пример, брачна питања регулисана су тачкама 12, 13 и 14. Члан 12 каже: „Влада признаје важност брака међу католицима из мешовитих бракова закључених пред католичким свештеником по прописима католичке вере“.³⁾

Проблем конкордата одмах се наметнуо по стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Римокатолици (око пет милиона) су сматрали да су угрожена њихова права, па су започети преговори са Ватиканом 1923, а окончани 1925, без доношења решења. Католици су позвани да се на придржавају Видовданског устава. Тражена је искључива надлежност Римокатоличке цркве у обављању

1) Марко Петровић, „Предговори о конкордату Краљевине СХС и Свете Столице“, Српске органске студије, год. I, бр. 2/1999, Су 1, стр. 155.

2) Др Алојзије Жупан, „Католичка црква - историјат, врећење и њен задатак“, Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928, II део, Београд, 1929, стр. 638.

3) Српске новине, бр. 199, 3. септембар 1914.

црквених служби, искључење државе над свим црквени имањима и приходима, несметан „саобраћај“ верника у земљи и иностранству, да се верска настава изводи искључиво под надзором католичке цркве, да се деца из мешовитих бракова васпитају искључиво у католичком духу и слично. Ту је католичка црква дошла у разлаз са државом, јер су брак, школство, имовина, попуњавање служби и друго од виталних интереса за сваку државу. Али конкордатско питање није скунуто са дневног реда, већ само одложено.

Заговорници тог конкордата су сматрали да он не угрожава виталне интересе државе. Преговарач са Ватиканом, Лујо Војновић, сматра да се конкордатом „одстрањује“ сукоб између цркве и државе. Он пише: „Доста ће бити да читаоце увјерим да сам узео перо у руке о одбрану конкордатске политике наше државе, из чистога родољубнога убијеђења, да се ово питање наших односа са Св. столицом има да држи високо над свим пролазним и партијским интересима“.⁴⁾

Конкордат из 1935. је дело краља Александра и владе Богољуба Јевтића, али је као врућ кестен гурнут у руке Милана Стојадиновића.

Конкордат из 1935. имао је своје присталице код српског народа (код националних организација- Сокола, Народне одбране, четника) у владајућој југословенској радикалној заједници и мањем делу цркве, а противнике у српској опозицији и већем делу цркве, било је и оних који су покушавали заузети неутралан став по том питању, попут професора Михаила Илића.

Највише буре изазвала је тачка прва из Нацрта конкордата 1935. Та тачка каже: „Католичкој цркви признаје се, у сваком од њених обреда, пуно право да слободно и јавно врши своју мисију у Краљевини Југославији“. Опозиција је то сачекала на нож, а присталице конкордата су сматрале да то само по себи не значи ништа посебно. Опозиција је тиме сматрала да католичка црква фактички сматра православце за нехришћане; „на тај начин, конкордат као да претвара начу државу у објекат католичке мисије, као да је она нека непросвећена држава. Таква одредба отвара врата прозелитизму, што је опасно за верски мир у држави“.⁵⁾ На пример, у Аустријском конкордату из 1933. у првој тачки пише да се Римокатоличкој цр-

4) Др Лујо Војновић, Конкордат са Св. Столицом и наше национално питање, Загреб 1923, стр. 5.

5) Пројекат Југословенског конкордата и важећи конкордати, Београд, 1937, стр. 8.

кви омогућује да у обредима има право „на слободно вршење њезине духовне власти и јавно вршење култа“, што опозиција сматра за нешто сасвим друго од мисије.

Затим је у периоду од 1935-1937. настао читав низ брошура које су већином биле против конкордата. Детаљно су анализирали свих 38 тачака Нацрта конкордата; присталице су сматрале да се у њима не угрожава државни суверенитет; док је опозиција сматрала да конкордат садржи низ неповољних решења која се односе на брачне односе, црквене приходе, таксе, имовину верозаконског фонда, патроне, аграрну реформу и слично.

Опозиција је истицала да само мали број држава има конкордат (свега 12 од тада 66 независних држава). Конкордатом се, по мишљењу опозиције, даје предност католицима и угрожава државни устав: „Та разлика, међутим, чисто формална по својој природи, од утицаја је и по саму суштину ствари, тако да се од формалне претвара у стварну чак и у случају да конкордат садржи углавном исте онакве одредбе какве се налазе у унутрашњем црквеном законодавству. Уосталом, кад конкордат не би пружао ништа више од обичног закона, не би се ни Римокатоличка црква трудила да у њега унесе одредбе које се већ налазе у познатим законима државе са којом се склапа конкордат“.⁶⁾

Опозиција је сматрала да су у противречности чланови 7 и 8 Нацрта. У члану 8 се католичким свештеницима забрањује припадање политичким странкама и уопште политичко организовање, које ће бити „прописано“ од стране државе; али у члану 7 стоји следеће: „Од свештених лица не могу судске, или друге власти, захтевати давање обавештења о лицима или о стварима, које су она могла сазнати под окриљем тајне везане за њихову духовничку службу, нити она могу бити гоњена због тога“ – опозиција је сматрала да се тиме потпуно потиरे државни суверенитет Југославије.

Опозиција пориче ставове да се Римокатоличка црква одрекла политичких права. Члан 10 говори да католичка црква „на територији своје сопствене јурисдикције има“ сву власт над постављањем и мењањем свог особља. То се правдало упоређивањем са аустријским и немачким конкордатом. Епископ Платон је због тога написао следеће: „Али, пре свега, зар наш конкордат мора да буде

6) Др Михаило Илић, Пред конкордатом, Београд 1937, стр. 6.

скуп свих изузетних привилегија, које дају Римокатоличкој цркви сви конкордати на земаљској кугли заједно“.⁷⁾

Тиме би се католичка црква изузела из правног поретка наше земље, користећи своју специфичност и то што нема законску регулативу као православна и муслиманска вера у држави. Михаило Лановић. Заговорник конкордата, писао је још 1925. следеће: „Ја мислим, да не би било згорега, да се овај јавноправни значај католичке цркве, њезиних институција и органа у нашој краљевини нарочито истакне у нашем конкордату. Тиме не би, у ствари, цркви учинили никакве нове концесије, а добили бисмо једно јако упориште за многе наше захтеве; који логичном нуждом резултирају из јавноправног положаја католичке цркве у нашој држави, и обавезали бисмо врховно њезино представништво да нам привилегисани положај цркве квити одговарајућим концесијама држави које би у ствари биле ипак један изузетак од општега црквенога права“.⁸⁾

Контакт католичких свештеника са иностранством, према Светој столици, нормална је ствар, док то у православљу због аутокефалности, није битна ствар.

Питање веронауке је било спорно у односима Југославије и Ватикана. У преговорима из 1925. веронаука није била обавезна, наставнике веронауке имановао је бискуп у споразуму са властима, он их је такође разрешавао звања. Конкордатом из 1935. било је обавезно учење веронауке у школама и то 2 часа недељно и у државним и приватним школама. Школски уџбеници нису смели садржавати ништа што би било противно верским нашелима. Противници конкордата жестоко су напали ове одредбе и у једној брошури је писало: „Према овоме, поред свих овде горе поменутих јасних уредаба из државног устава и из обавезних међународних уговора, одредбе из пројеката конкордата добијају превагу у нашој земљи тако да су државне школе под утицајем Римокатоличке цркве“.⁹⁾

Браниоци конкордата су сматрали да овим није угрожен суверенитет државе, већ да се само правно регулише оно што већ „постоји и делује“; тај процес се одвија, према њима, и у државама које имају једнако и у оним које немају конкордат. Према њима, од-

7) Епископ Платон, И опет о конкордату, Сремски Карловци, 1937, стр. 20.

8) Др Михаило Лановић, Конкордат Југославије с Ватиканом, Београд 1925, стр. 51/52.

9) Примедбе и приговори на пројекат конкордата између наше државе и Ватикана-парафираног 25.7.1935. год. Београд, 1936, стр. 94.

редбе конкордата из 1935. „не садрже готово никакве новине него углавном изражавају ону ситуацију, која и онако важи у пракси“.¹⁰⁾ Обавеза је католичке цркве да гаји у ученицима конфесионалних школа „осјећање дужности према домовини, држави и друштву“.

Члан 14 Нацрта конкордата каже: „Држава признаје правну личност и особност за вршење свих права која одатле проистичу католичкој цркви о њеним установама, које према канонском праву уживају такву личност. Напред поменуте установе представљаће њихове законите старешине“. Чланови Нацрта (од 16 до 23) говоре о економским односима католичке цркве и државе. Опозиција је сматрала да католичка црква има самосталност мимо прописа у привреди Југославије. Према њима, приходи и расходи католичке цркве су мимо контроле државе, као и њихова економска веза са Ватиканом. Посебно је нападнут члан 22, где се говори о враћању земље католичкој цркви због изведене реформе. Члан 21, где пише: „Сви јавни патронати државе и тела која под њу потпадају, као и приватни патронати у вези са поседом државних непокретности, мораће се укинути“; опозиција је овакав члан окарактерисала као неприхватљив за државни суверенитет.

Мирко Комненић, посланик из редова опозиције, једном је приликом рекао: „Овим конкордатом, као што из свега јасно проистиче, крњи се државни суверенитет, бришу се одредбе Устава које нису у складу са Уговором, а у непредвиђеним случајевима, шти нијесу смели да потпишу и приме 1855. ни Фрањо Јосип ни Бах, важи само римокатоличко канонско право; дакле, збиља као у средњем веку; мада нијесмо изгубили рат, напротив, после наше славне националне победе, у нашој земљи имало би да важи туђе право, иако суверена држава не може делити власт, нити може имати два господара, једног у Београду, а другог у Риму. Наша држава мора свој суверенитет љубоморно бранити по примеру Краљевине Србије 1914. године, не жицајући се у одбрани свога суверенитета и достојанства, после два крвава рата, угазити у трећи грозни светски рат- хватајући су у коштац са силним Голијатом“.¹¹⁾

Чланови од 24 до 28 Нацрта конкордата из 1937. године, које се односе на шлоковање католичких кадрова, такође су наишле на жестоко противљење опозиције. Сматрало се да такво школство

10) Конкордат и критика конкордата, Београд 1937, стр. 58.

11) Говор Мирка М. Комненовића у Народној Скупштини 21. јула 1937. о конкордату, Сремски Карловци, 1937, стр. 26-27.

нема никакве везе са просветном политиком Краљевине Југославије. Спона са Ватиканом тако постаје не само духовна већ и организациона што нарушава суверенитет Југославије.

Чланом 32 регулисани су брачни односи. Опозиција је сматрала да је ту угрожен цивилни брак, јер се у случају спора даје предност црквеним судовима. Дао члана 32 садржи следеће: „У случају мешовитих бракова, грађанске власти ће поради да се, на захтев увређене католичке стране, поштује јемство дато од стране супружника, да ће сви синови и кћери без изузетка, бити одгојени у католичкој вери“ што се сматрало недопустивим. То је било у супротности са брачним правилником Српске православне цркве. Чак и књига коју су саставиле присталице конкордата „Текстови пројекта закона о Конкордату“, поводом тог члана, пише упоређујући конкордат са српским законодавством: „С обзиром на питање које овај члан пројектованог конкордата садржи, нека читалац пажљиво и до краја прочита како сам члан, тако и све на ово питање односеће се и овде цртане параграфе Брачног правилника Српске православне цркве. Према томе, ми се уздржавамо сваког коментаришања овога члана конкордата, пошто текст у конкордату не може бити критикован када су узму у обзир прописи из Брачног правилника Српске православне цркве“.¹²⁾

Догађаји око (не)усвајања конкордата из 1937. године су одиграли далекосежну улогу у односима Срба и Хрвата. Срби су претежно конкордат као жељу католичке цркве да православце преведе под свој скут, а Хрвати су конкордат претежно схватили као међународни уговор. Споразум Цветковић – Мачек из 1939. угрозио је државни суверенитет много више него конкордат, тад је верско питање решено као споредно. „Хрватски дневник“ орган Мачековог ХСС, писао је да је споразум „тек почетак ријешавања хрватског питања, да је Бачка хрватска и да Хрватска има да обухвати све оне територије докле допире католичка вјера“.¹³⁾ Конкордатско питање је тако скинуто с дневног реда.

Срета Милошевић, противник конкордата, писао је: „Са овога разлога, као и разлога које смо изнели до сада, овај предложени конкордат не треба усвојити и тако се може изазвати потреба састављања новог празничног уговора за Ватиканом, јер једном ли се изгласа овај конкордат, овакав, никада доцније интерконфен-

12) Текстови из пројекта закона о Конкордату, Београд 1937, стр. 32.

13) Бранко Миљуш, Споразум 1939. године, Виндзор, 1957, стр. 17.

сионални закон неће моћи да утре и да изглади оно што се овим конкордатом стекне, нити се ствар може повратити у пређашње стање“.¹⁴⁾

Очигледно да проблем конкордата има своју суштинску и формалну страну, своју правну и политичку позадину.

Конкордат с православним и словенским државама

Постављање Конкордата с православним и словенским државама увек је изазивало политичке и правне консеквенце. Постављало се питање да ли је то обичан међународни уговор или политичка (верска) акција римокатоличке цркве.

Пољак професор Тадеуш Влодарчук је у Варшави 1986. године издао у два тома вероватно напрезентативније дело »Конкордати« у коме описује све Конордате у историји или уговоре сличне Конократима. У XIX и XX веку Ватикан је Конкордате склопио са следећим православним и словенским државама: Србијом, Краљевином Југославијом, Црном Гором, Румунијом, Пољском, уговоре са Русијом, Чехословачком и социјалистичком Југославијом. Нарочито је био проблем мањинско католичко становништво.

Око Конкордата је постојало теолошко, правно и политичко размимоилажење.

Интересантан је случај Конкордата, Ватикана и Аустрије из 1855. године. Постављало се питање да ли он после реорганизације Хабсбуршке монархије вреди у истом смислу а поготово после распада Аустроугарске 1918. године. Православни писци су сматрали да Конкордат из 1855. не важи, поготову не на словенским и православним деловима Аустроугарске. Д. Руварац пише: »Да Конкордат из 1855. године не постоји више ни у Хрватској и Славонији, и хрватски научњаци требају једном да престану са својом смешном тврдњом да он у њима и данас постоји и важи, јер и та њихова смешна тврдња само увеличава мегаломанију код њихове омладине, која им не да да увиде шта им је од користи, шта од штете, и која ће их упропастити«.¹⁵⁾

14) Срета Милошевић, Један проблем о основи компетенције и односу државе и цркве у вези са конкордатом, Лесковац, 1937, стр. 67-68.

15) Д. Руварац, *Аустријски Конкордат и Хрвати*, Сремски Карловци, 1902, стр. 24.

Неки хрватски писци сматрају да је Конкордат позитивна норма не само после нагодбе из 1867. године, већ и да важи за Хрвате након слома Монархије 1918. године, на територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Тако хрватски писац Едо Ловрић пише: “Док је још постојала Аустроугарска монархија било је у нашој јавности различитим поводима говора о томе, да ли је Конкордат од 18. коловоза 1855., т.зв. аустријски Конкордат вриједи у Хрватској и Славонији. Након слома Аустроугарске Монархије још се чешће појављивало то питање у нашим јавним гласилима. Мишљења, која су се у том обзиру изражавала, била су опријечена”.¹⁶⁾ Међу теолозима и правницима у хрватској јавности била су различита становишта. “Пошто је ово питање још и данас важно и актуелно за Хрватску и Славонију, а тиме и уопће за нашу нову државу”. После разматрања Конкордата из 1855. и новонастале ситуације Едо Ловрић закључио је да иако је створена нова држава Краљевина СХС “у подручју Хрватске и Славоније као државни закон још све у диљ у крепости правној, уколико није касним нашим законима докинута”.¹⁷⁾

Посебно је интересантан уговор са Царском Русијом, иако није имао карактер Конкордата. У Русији су каталоци били сконцентрисани у Пољској која је тада била у саставу Русије, а било их је нешто у Украјини и по градовима.

Међу многим Конкордатима и уговорима сачињеним у другој половини XIX века, посебну пажњу заслужују уговори сачињени с Царском Русијом.

Уговор из 1847. године о коме смо већ писали био је непотпун и није решавао много битног за питање Цркве. Уосталом, био је поништен царским указом од 22. новембра (4. децембра) 1866. год. пре свега резултатим догађаја у Пољској и блиске њој репресивне политике царске власти и такође демаскирајуће ту политику декларисане Ватиканом. Ту је пре свега о издатој од ватиканског секретаријата владе публикацији “Еспосизионе” од 15. новембра 1866. године, која је била збир докумената који су се тицали односа између Св. Столице и Царске Русије, почевши, од меморандума урученог од стране цара Николаја I Гругуру XVI на аудијенцији 13. децембра 1845. до папског поздравног говора од 29. октобра у коме

16) Едо Ловрић, *Вриједности Конкордата у Хрватској и Славонији прије и након слома Аустро-Угарске*, Загреб, 1921, стр. 3.

17) Исто, стр. 28.

папа Пије IX говори о “тузи” која је испунила наше срце видевши несрећан и за велико олакшивање положај у којем се налази католичка Црква у Краљевини Пољској и Царству Русијском”. (Заједно око сто докумената). По поништењу Конкордата статус цркве у Русији регулисан је једностраним царским указима. Такве прилике трајале су до закључивања тзв. “уводног споразума” између Свете Столице и Русије, потписаног од стране пронунција апостолског у Бечу, кардинала Лудовика Јакобинског и амбасадора Русије у Бечу Ф.д Обрила, 19 (31. октобра 1880. године).

Тај уговор, по свом карактеру уводни је и захтева даље усаглашавања, обавештава о отпуштању архиепископа Крашинског на његову моблу из вилњанске бискупије (тач.1); отпуштања архиепископа Фелинског са положаја ординаријуса варшавског и именовање на његово место другог кандидата (тач.2); отпуштање бискупа Жевуског са места заступника бискупа варшавског и давање дозволе за његово хапшење Русије (тач. 3); именовање нових бискупанамесника за Могилев и Сандомјеш узимајући у обзир поодмакле године тамошњих ординаријуса (тачка 4); именовање дијецезних бискупа за Телш, Лублин и Плоцк (тач. 5); прелазак дотадашњег бискупа житомирског Боровског у једну од упражњених столица бискупских (тач.6). У наставку уговор предвиђа да ће се “царска власт сложити са Светом столицом у номинацији бискупа” (тач. 7).

Тачка 8 уводног уговора предвиђа да “дијецеза кјелцка” буде канонизацијски унапређена и издвојена од дијецезе краковске. Садашњи управник кјелцки биће услед тога именован за дијецезног бискупа”.

Члан 10 предвиђа да царска власт не може, узимајући у обзир наведене узроке, изразити и сагласност на молбу Апостолске столице која се односи на именовање минске, подласке и камењичке дијецезе, међутим, слаже се да горе именоване дијецезе буду поверене администраторима апостолским: дијецеза минска – архиепископу могиљевском, дијецеза подласка-бискупу лубелском, а дијецеза камењичка – бискупу лудско-житомирском, све до коначног споразума царске власти са Апостолском столицом, који се тиче тог проблема.

У тачки 11 “царска власт жели одговорити сталној бризи и напорима Његове Светости у образовању свештенства /.../ остављајући резерву у дискусијама о том предмету до будућих преговора у Риму”. Уједно власт тврди да ће указивати помоћ онима којима

је то потребно у границама могућности, такође помагати затеве и материјалне оскудице локалних семинарија”.

Наредне две тачке тичу се заједичког учешћа бискупа у духовној Академији Петербургу, међутим у тачки 14. (завршној) царска власт тврди да ће “ради олакшица бискупу у извршавању њихових задатака изложити детаљном прегледу све одредбе и локалну управу за коју им буде указано од Свете Столице, као и одредбе које не одговарају свештеничком високом положају или су штетне за религиозни живот и по најављеном подразумева се приступање постепеном отпуштању или довођењу у ред према потреби”.

Резултатом тог “припремног споразума”, чији текст је помињао у свом зборнику Мерцати, било је писмо датирано у Риму 12 (24) децембра 1882 а парафирано у име царске власти од Михаила Бутењева, у којем, позивајући се на то. 10 “уводног споразума” – моли папу да “архибискупу-митрополиту Могилјева остане поверена администрација апостолска дијецеза минске, бискупу љубљанском – администрација апостолска дијецеза подласке, а бискупу лудско-житомирском-администрација апостолска дијецеза камењнице”.

У одговору кардинал Л. јакобини, секретар владе, у писму упућеном царској власти сведочи да “је Свети отац слажући се с молбом израженом од власти Њ.Ц.М. Цара Русије, одлучио да Антонију Фијалковском, архибискупу могилевском буде поверена администрација апостолска минске дијецезе, остављајући случајну предају дужности бискупу лубелском администрације апостолске подласке дијецезе, а бискупу лудско-житомирском дијецезе камењнице, истовремено потврђују избор тих двају бискупа”.

Тог дана, тј. 12(24) децембра 1882, године у стварању тачке 11 “уводног уговора” сачињен је био споразум који се тицао духовних семинарија. Одговарајући уговор, који су потписали Михаил Бутењев у име цара и кардинал Лудвиг Јакобински у име папе, сачињен само на француском језику, предвиђао је да “дијецезне семинарије остану под управом ординаријуса”. Посебно требају бити испуњене следеће тачке:

1. Ординариус бира и именује персонал семинарија. Ректор, инспектор и професори биће именовани као и до тада, уз сагласност власти.

2. Ординариус може, ако утврди да су неке мере с правом потребне, повући ректора, инспектора, професора или друго помоћно особље и поставити друге на њихова места. Ако не одреди наредне, о томе ће одлучити власт.
3. Израда правилника семинарија односи се на организацију и административну и економску страну, такође права и обавезе персонала, а такође израда плана и програма студија у надлежности су бискупа. Што се тиче науке о језику, историје и руске литературе, захтева се претходан договор с управом, а научници ће бити именовани с претходном сагласношћу државне власти. Порег тога, бискуп има слободу око управљања предавања, научној доктрини, такође у унутрашњој дисциплини.

Тексту датог уговора потписаног у Риму 12(24) децембра, руска страна додала је једностран услов: “Потписани је овлашћен од своје власти да потпише споразум о семинаријама, јер царска власт треба да постави услове за државне прописе, о којима се није говорило. Рим, 12(24) де. 1882. год. – Милаил Бутењев.

Допуна споразума о духовним семинаријама из 1882. год. био је споразум од 2. априла 1897. год, који је подробно дефинисао карактер присуства представника државне власти на испитима, уједно садржавао важне директиве на чијој моћи се Столица апостолска сложила с постулатом истакнутим од царске власти, а који одређује: “мишљења добијена на испиту ће се узимати с примедбама у општој оцени резултата студија”, што је наравно имало везе са предузимањем будући свештеничких положаја.

Посебан споразум потписан је био тог истог дана, тј. 12(24) дец. 1882. год. у изради тачака 12 и 13. “уводног споразума” и односи се на Духовну академију у Петрограду. Тај споразум, који су потписали такође М. Бутењев и кардинал Лудвиг Јакобини, констатије да “Архибискуп-митрополит Могилјева остаје једини поглавар и највиши управитељ Духовне академије у Петербургу, постављајући у односу на њу такву власт, какву сваки бискуп извршава у свом дијецезном семинаријуму. Он је овлашћен да затражи сарадњу дијецезиних бискупа при изради пословника Академије.

Последњи члан, израђен тога истог дана, тј. 12(24) децембра 1882. год. био је једнострана декларација Михаила Бутењева која се тичала тач. 14 “уводног споразума”. У декларацији представник цара тврди да “Царска власт остаје непоколебљиво енергична да

повуче при првој могућности поменути изнимна наређења упућена против римокатоличног свештенства. Као потврда и доказ тог јемчења, обзиром на постепен пораст разумног споразума понашања, царска власт приступа 'проприо моту' одмах по заживљавању споразума и извршењу првих двеју тачака већ усаглашених, наиме указује поверење 18 царског указа од 14(26) децембра 1865. год. О уређењу грађанског свештенства у Краљевини Пољској, уједно ревизији Преписа додатка за указ о уређењу грађанског свештенства у Краљевини Пољској.

После пропасти Царске Русије 1917. године и ставарање Независне Пољске државе тај уговор се није односио на Совјетски Савез и регулисање статуса католичких верника у Совјетском Савезу. Ватикан није озбиљно покушавао да инсистира с Конкордатом са Совјетским Савезом.

Што се тиче Конкордата са Црном Гором до њега је дошло без неких већих проблема. Сталним проширивањем територија Црне Горе и њеним коначним признањем за независну државу на Берлинском конгресу 1878. године, Црногорској држави се нашло и становништво римокатоличке исповести. По разноразним статистичким подацима њихов број се кретао између пет и осамнаест хиљада. Пошто се радило о далеко мањем броју у односу на православно становништво проблем регулисања односа са Ватиканом био је лако решив. "Освајањем Црногорског приморја Књаз Никола је примио на себе и бригу о својим римокатоличким поданицима. По свој прилици већ крајем 1878. године он долази на мисао да што прије уреди односе са Светом Столицом, јер је још 1867. године барски бискуп Карло Постен пренио своју катедралу из Бара у Скадар, гдје је било сједиште барскоме бискупу и приликом освојења Бара од стране Црногораца, па Књаз Никола није хтио дуго да гледа како његови поданици католичке вјере зависе у црквеном погледу од Скадарског бискупа".¹⁸⁾

Стога је текст уговора правно срочен врло лако на обострано задовољство, у члану првом стоји: "Вјероиспјед Католичка Апостолска римска вршиће се слободно и јавно у Црној Гори". А у члану пет: "Архиеписком барски имаће потпуну слободу у вршењу црквене службе и у управи своје Дијецезе: моћи ће вршити сва права и повластице које му његово пастирско звање доноси по

18) Ристо Драгићевић, *«Уговор Свете Столице с Књажеввином Црном Гором 1886. године»*, Записи, год. XIII, књ. XXIV, Цетиње, 1940, стр. 15.

реду којег је црква одобрила. Њему су подложни сви чланови Католичкога Свештенства у колико то спада у вршење свештенога звања”.¹⁹⁾ Једноставно, због своје малобројности у односу на православце католици нису били опасност по црногорску државу, па је књаз Никола “више од икога желио да добије то право за католике у Црној Гори”.

Исто тако није био споран ни Конкордат Ватикана са Краљевином Србијом. Склопљен је чак у ратним неприликама. “До Берлинског Уговора 1878.г. католици у Србији су стајали углавном под режимом капитулација. Њихов главни заштитник, сем закона у Србији, био је аустријски консул, пошто су католици у Србији углавном делу своме били аустријски поданици. После проглашења независности Србије 1878.г. питање католичке цркве у Србији није било решено. У месецу мају 1881. године ђаковачки бискуп Штросмајер писао је Стојану Новаковићу писмо и изнео основе за Конкордат са Св. Столицом. Штросмајер је то изнео по жели Владе у Србији, која му је изјављења приликом његова бављења у Београду 1880.”²⁰⁾

У Србији је крајем XIX века било мало католика, по неким подацима само око седам хиљада, а после балканских ратова око двадесетдевет хиљада. Од тога многи су у Србији боравили само привремено по служби. “Кад се рат 1912. завршио, онда је Влада србијанска, имајући пред собом нови положај и стање, саставила једну нарочиту комисију са задатком да проучи питање о конкордату. У новим крајевима број католика, српских држављана, пео се тад на 29.000 душа”.²¹⁾

Основни циљ српске владе и српске православне цркве био је да католици у Србији не буду под верском заштитом Аустроугарске, јер би тада Аустроугарска користила у политичке сврхе. С тога је Влада на челу са Николом Пашићем радила на доношењу Конкордата, јер он тада није био никаква опасност за српску државу.

Члан први Конкордата Србије и Ватикана из 1914. гласи: “Католичка Апостолска вероисповест слободно јавно вршиће се у Краљевини Србији”, члан други гласи: “Установљава се у Краљевини Србији једна црквена покрајина, састављена из београдске

19) Исто, стр. 22.

20) Јовановић М. Јован, „Србија и Ватикан 1878-1912“, Гласник Српске православне Патријаршије, С. Карловци 1937, 1-2, год. XVIII, стр. 6.

21) Исто, стр. 8.

архиепископије са седиштем у престоници, чија област обухвата границе Србије пре лондонског и букурешког уговора о миру од 1913. год. Из суфраганске скопске епископије, са средиштем у Скопљу, чија област обухвата новоослобођене крајеве прелазећи из надлежности верске пропаганде”.²²⁾

Пошто нису представљали опасност за државу и православље, сва спорна питања решена су у корист католика. Тако, на пример, члан четрнаест гласи: “Католички супруг у мешовитим браковима закључен пред римокатоличким свештеником, имаће право да уговори да деца из тог брака буду васпитана у католичкој вероисповести”.²³⁾

Што је касније у Краљевини Југославији представљало нерешив проблем у правним и теолошким расправама.

Исто тако Конкордат са Србијом је прихваћен у Риму и у Ватикану.

Интересантни су Конкордати са Пољском и Румунијом.

У Пољској после стицања независности број православних и протестаната био је занемарљив. Било је неколико милиона Јевреја који су исповедали Мојсијеву веру. С тога се Конкордатом хтела учврстити католичка црква као кључна друштвена институција и одлучујући фактор у међународним односима пољске државе. Конкордат склопљен фебруара 1925. године има 27 чланова. Његова суштина је “потпуна слобода католичке цркве у читавом њезином унутарњем животу, потпуно осигурање лојалности свештенства према држави; држава и црква сарађује једино у тим стварима, које такву сарадњу непосредно изискују, пре свега на пољу верског узгоја; у сврху аграрне реформе се земља, коју има црква меће у промет а свештенству се осигуравају потешна средства за живот”.²⁴⁾ Пољска је тиме хтела осигурати себи не само важно место међу западном католичком цивилизацијом, већ је претендовала да буде бедем одбране од православља, и даљег продора католицизма према истоку, ка Русији. Стога је католичка црква постала доминантна установа у пољском друштву, посебно у образовању. Први члан гласи: “Католичка црква, без разлике обреда, уживаће у пољској

22) Уговор између Србије и Ватикана, Весник Српске цркве, јун-јули 1914, год. XXV, Београд, 1914, стр. 496.

23) Исто, стр. 498.

24) Фрањо Илеших, «Конкордат између Пољске и Ватикана», Нови живот, књ. XXVII, св. 1, Београд 1925, стр. 16.

републици потпуну слободу. Држава гарантује цркви слободно вршење њене духовне власти и црквене надлежности, као и слободу у управи и вођење њезиних послова и добара према божанским законима и каконском праву”.²⁵⁾

Уместо дотадашње три надбискупије (Познан, Варшава и Лавов) створено је још две (Вилна и Краков).

Конкордат са Румунијом постао је потребан када је Трансилванија присједињена Румунији у којој је живело мађарско католичко становништво. Конкордат склопљен 1927. године, имао је 24 члана. Румунска влада се плашила да Конкордатом католичке установе постане нека врста екстериторијалних установа а становништво католичке вероисповести у Румунији губило јавност држави. Ватикан је уверавао румунске власти да нема такве претензије, на тој компромисној основи створен је Конкордат. Члан први гласи: “Римокатоличка апостолска вероисповест свих обреда, исповедаће се и вршити слободно и јавно у целој Краљевини Румунији”. Ватикан је са румунским властима морао сарађивати по основама постављења руководећих свештеника, црквене својине, образовања и слично. Тако, на пример, у делу члана пет пише: “Св. Столица ће пре сваког постављења, обавестити румунску владу о личности која се има поставити да би се установило да ли против ње не постоје разлози политичке природе”.²⁶⁾ Румунска православна црква је иначе у много чему била прихватљивија за Ватикан јер је раније почела неке измене које су је удаљавале од Цариградске патријаршије и руске православне цркве.

Са Чехословачком, која је настала после распада Аустроугарске није склопљен класичан Конкордат. Склопљен је “Модус вивенди” којим се регулише положај римокатолика у Чехословачкој. Године 1927. регулисан је рад Чешке, Моравске и Словачке бискупије. Чехословачка је већ достигла ниво верске толеранције да Конкордат у правом смислу није склопљен.²⁷⁾

Конкордат са Литванијом је склопљен 1927. године. Са Бугарском и Грчком Конкордат никада није склопљен јер је број католика у тим државама био сасвим занемарљив и није било потребе за Конкордатом. Било је неких регулисање док је Грчка била под Отоманском империјом; тако на пример “бракови између право-

25) Збирка Конкордата, Београд, 1934, стр. 67.

26) Исто, стр. 86.

27) Видети: Исто као нап. 4, том. I, стр. 257-262.

славних Грка и православних Албанаца, Влаха или Словена нису били неуобичајени и нису стварали никакве препреке мушкарцима и женама који су ступили у брак. Брак са Грком католиком, без обзира на дужину његовог или њеног хеленског наслеђа, био је немогућ уколико један од супружника не промени веру”.²⁸⁾

О Конкордату се у Ватикану писало као искључиво о позитивној акцији, да се омогући равноправан статус римокатолика са осталим вероисповестима, посебно се то односило на православне и словенске државе.

Противречност Конкордата избила је на видело приликом неуспеха да се он наметне у Краљевини СХС 1925. односно Краљевини Југославији 1937. године.

Присталице Конкордата су сматрали да је то искључиво међународни уговор, у много чему специфичан, јер се склапа са једном необичном државом Ватиканом. Сматрају да се Конкордатом не угрожава верска равноправност и толеранција, напротив.

Противници Конкордата су сматрали да је реч искључиво о акцији римокатоличке цркве (верској, идеолошкој, политичкој и теолошкој) којом се она учвршћује као важан фактор у држави, али и потиरे све остале вероисповести, захваљујући материјалној и духовној потпори коју добијају римокатолици. Поготово се то односи на образовање, мешовите бракове и породично васпитање, где се све решава у корист римокатолика.

“Конкордат је споразум између државе и цркве по заједничким пословима. Интересантно је међутим, да је до данас остала необјављена сама правна природа Конкордата...

А ипак правна је основа Конкордата у уговору и закону. Уговор одговара односу између носиоца државне и црквене власти, а закон у односу између државне и црквене власти с једне стране и припадника државе и цркве с друге стране”.²⁹⁾

У циљу очувања историјске тековине, заједничке државе и одржања мира и верске толеранције, српски фактори били су спремни на компромис. “Чињеница да је историја склапања Конкордата између југословенске државе и Ватикана у својој суштини историја сталног државног попуштања пред захтевима, а касније и прити-

28) Миша Глени, *Балкан 1804-1999*, I, Београд, 2001, стр. 84.

29) Иван Рибар, *Конкордат*, исто као нап 7, стр. 10.

сцима Св. Столице. За Римокатоличку цркву склапање Конкордата био је најбилји начин да обезбеди своје универзалне интересе”.³⁰⁾

У нацрту закона Конкордата из 1935. године био је израз “мисија” што је изазвало подозрење великог броја челника СПЦ и српских политичких првака. Сматрало се да је реч о политичком акту са циљем да се угрози православље а не реч о обичном међудржавном уговору.

“Бура око Конкордата”³¹⁾ је током 1937. године уздрмала целокупну српску јавност. Појавио се читав низ брошура, зборника, натипса у новинама, стручних радова у часописима око Конкордата. Дошло је до жестоког сукоба власти и опозиције, власти и православне цркве, сукоба унутар појединих групација. Често се није улазило у суштину проблема. Расправљало се емоцијама, многи чак нису ни прочитали текст нацрта. Завршило се компромисом, текст нацрта закона о Конкордату скинут је са дневног реда.

Конкордат са словенским и православним државама био је проблематичан у смислу што је то агресивни наступ римокатоличке цркве у односу на православље или је то искључиво регулисање положаја римокатолика у тим државама. Много је лакше прошао у Пољској, где је било већинско римокатоличко становништво него у Краљевини Југославији (СХС до 1929. године) где су православци били већина.

Конкордат је иначе правно и политички замршен и тежак проблем, поготово сва његова нејасност и противуречност не долази до изражаја када се треба одредити према саживоту различитих вероисповести и верској толеранцији. Православне и словенске државе, поготово подручје Балкана увек су били предмет интересовања Ватикана а Конкордат једно од средстава тог утицаја.

Литература

- Војновић, Лујо, *Конкордат са Св. Столицом и наше национално питање*, Загреб 1923.
- Жупан Алојзије, *Католичка црква-историјат, врећење и њен задатак*, Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928, II део, Београд, 1929.

30) Мирко Петровић, *Конкордатско питање Краљевине СХС*, Београд 1997, стр. 292.

31) Видети: Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Београд, 2002, стр. 519-537.

- Драгићевић, Ристо, *Уговор Свете Столице с Књажеввином Црном Гором 1886. године*, “Записи”, год. XIII, књ. XXIV, Цетиње 1940.
- Збирка Конкордата, Београд 1934, стр. 67.
- Епископ Платон, *И опет о конкордату*, Сремски Карловци, 1937.
- Илешаић, Фрањо, *Конкордат између Пољске и Ватикана*, Нови живот, Београд, 1925.
- Илић, Михаило, *Пред конкордатом*, Београд 1937, стр. 6.
- Јовановић, М. Јован, *Србија и Ватикан 1878-1912*, Гласник Српске православне Патријаршије, С. Карловци, 1937.
- *Конкордат и критика конкордата*, Београд, 1937.
- Лановић, Михаило, *Конкордат Југославије с Ватиканом*, Београд 1925.
- Ловрић, Едо, *Вриједности Конкордата у Хрватској и Славонији прије и након слома Аустро-Угарске*, Загреб, 1921.
- Милошевић, Срета, *Један проблем о основи компетенције и односу државе и цркве у вези са конкордатом*, Лесковац, 1937.
- Миљуш, Бранко, *Споразум 1939. године*, Виндзор, 1957.
- Петровић, Марко, *Предговори о конкордату Краљевине СХС и Свете Столице*, „Српске органске студије“, год. I бр. 2/1999.
- Примедбе и приговори на пројекат конкордата између наше државе и Ватикана- парафираног 25.7.1935. год. Београд, 1936.
- *Пројекат Југословенског конкордата и важећи конкордати*, Београд, 1937.
- Руварац Д., *Аустријски Конкордат и Хрвати*, Сремски Карловци, 1902.

Branko Nadoveza**CONCORDAT - AN INTERNATIONAL AGREEMENT
OR POLITICAL ACTION****Resume**

Problem of Concordat not be questioned when it is directed towards a sovereign state with the dominant Catholic population or where the population belong to a minimal extent. Problem of Concordat is the de jure and de facto in some of its provisions favoring the Roman Catholic faith and church, (eg in marriages where one parent is Roman Catholic child must always be brought up under the provisions of the Roman Catholic faith). Thus, the problem of the concordat was not moot the Kingdom of Serbia and Montenegro, but later became moot for the Kingdom of SHS and the Kingdom of Yugoslavia. According to some concordat is a specific treaty Vatican and other countries, and the other on the political and religious action of the Roman Catholic Church.

Key words: Concordat, Vatican, international agreement, political action, slavism, Orthodoxy, state sovereignty.

АКТУЕЛНО

249

Драгољуб Ц. Тодић

НУКЛЕАРНА ЕНЕРГИЈА И КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ
У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ: КОНВЕРГЕНЦИЈА
И/ИЛИ ДИВЕРГЕНЦИЈА ЦИЉЕВА

269

Жељко Ћ. Бјелајац, Милован Б. Јовановић

ТРГОВИНА ЉУДСКИМ ОРГАНИМА
– ЗЛОЧИН САВРЕМЕНОГ ДОБА

*Драгољуб Ц. Тодић**

Институт за међународну политику и привреду, Београд

НУКЛЕАРНА ЕНЕРГИЈА И КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ: КОНВЕРГЕНЦИЈА И/ИЛИ ДИВЕРГЕНЦИЈА ЦИЉЕВА**

Сажетак

*У расправама о различитим аспектима односа између нуклеарне енергије и климатских промена понекад се инсистира на поларизованим ставовима (развој и коришћење нуклеарне енергије се види као једна од недо-
вољно искоришћених могућности за смањење емисија гасова са ефектом стаклене баште или се кроз сагледавање безбедносних аспеката коришћења нуклеарне енергије наглашавају ризици за животну средину). У првом делу рада се указује на најзначајније међународне уговоре у области нуклеарне енергије и климатских промена. У другом делу рада се анализирају одредбе појединих међународних уговора са становишта дефинисаних циљева у области нуклеарне безбедности и климатских промена. Разматра се питање карактера односа између циљева у области нуклеарне енергије и циљева у области климатских промена, тј. до које мере су циљеви у области нуклеарне енергије и циљеви у области климатских промена компатибилни. Пред анализу нормативних аспеката ових односа, у раду се карактер односа између нуклеарне енергије и климатских промена сагледава и кроз перспективе коришће-*

* Научни саветник

** Рад је реализован у оквиру научног пројекта: „Србија у савременим међународним односима: Стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољнополитички, међународни економски, правни и безбедносни аспекти“, Министарства просвете и науке Владе Републике Србије (број 179029), за период 2011–2014. године.

ња нуклеарне енергије, односно перспективе климатских промена. Анализа показује да се може рећи да постоје елементи преклапања циљева у ове две групе међународних уговора, али да се не би могло говорити о њиховој јасној конвергенцији или дивергенцији.

Кључне речи: нуклеарна енергија, нуклеарна безбедност, Међународна агенција за атомску енергију, међународно право, климатске промене, емисије гасова са ефектом стаклене баште, климатске промене и безбедност.

Нуклеарна енергија и климатске промене у међународном праву

Чињеница да се као резултат производње нуклеарне енергије не емитују гасови са ефектом стаклене баште најчешће се наводи као аргумент у прилог ширег коришћења нуклеарне енергије. Иако би се могло очекивати да ово представља тачку на којој би заговорници технологија без емисије гасова са ефектом стаклене баште и заговорници примене мера борбе против климатских промена могли пронаћи заједнички простор за деловање, расправа о коришћењу нуклеарне енергије повезује се са различитим отвореним питањима. У једном од најсажетијих резимеа односа између употребе нуклеарне енергије и климатских промена набрајају се следећа питања: ризици радијације, нуклеарна безбедност, управљање отпадом, спречавање ширења нуклеарног оружја и однос јавности према питању нуклеарне енергије.¹⁾ Поред безбедносних аспеката коришћења нуклеарне енергије Колеј (Coley) аргументе против ширења нуклеарне енергије образлаже у контексту одговора на питање „да ли је нуклеарна енергија решење за глобално отопљавање?“ повезујући ширење производње нуклеарних реактора са могућношћу развоја нуклеарног оружја, могућношћу терористичких напада на електране или постројења за одлагање отпада, могућношћу коришћења плутонијума за загађивање система за снабдевање водом и трошкове.²⁾ Дакле, изгледа да се централним

1) *Climate change and nuclear power 2013*, International Atomic Energy Agency, Vienna, 2013. pp. 56–70.

2) David Coley, *Energy and Climate Change: creating a sustainable future*, John Wiley & Sons Ltd. 2008. p. 254. Када говори о утицајима на животну средину исти аутор посебно указује на неколико проблема: производњу великих количина нуклеарног

питањем, које се стално изнова и на нов начин отвара, може сматрати питање безбедности нуклеарних постројења.³⁾ Контроверзност ових питања условљена је и расправом о месту и улози нуклеарне енергије у енергетској политици у целини, а посебно начину како се ова питања доживљавају у најширој јавности.⁴⁾

С друге стране, климатске промене представљају један од особених проблема који заокупља све више пажње стручне и шире јавности. Изгледа да би се заједнички елементи проблема у вези са нуклеарном безбедности и климатским променама могли лоцирати у неколико кључних појмова као што су појмови „не извесност“, „ризик“, „страх“, итд.⁵⁾ Досадашњи развој међународно-правне регулативе у области нуклеарне енергије омогућава различита уопштавања, а расправа о квалитету и дOMETИМА ових инструмената подразумева анализу бројних чинилаца од којих су неки повезани са карактеристикама међународног права у целини, док су неки последица специфичности стања у области нуклеарне енергије и енергетском сектору. Оба питања, и коришћење нуклеарне енергије и климатске промене, преплићу се са различитим садржајима који су повезани са енергетском безбедности у чијем средишту је питање безбедности снабдевања енергијом, као основи концепта савременог модела капиталистичке привреде заснованом на (не) ограниченој експлоатацији фосилних горива и других природних

отпада у рудницима где се вади руда уранијума, ослобађање радиокативног радона из рудника, производњу радиоактивних материјала у процесу обогађивања и ослобађање радиоактивних гасова (криптон и ксенон) и радиоактивног тритиума. Ипак, највећим проблемима сматра могућност избијања нуклеарних акцидентата и проблеме са одлагањем истрошеног горива. *Ibid*, р. 240–241.

- 3) Неки примери нуклеарних акцидентата снажно подржавају актуелност расправе о овим питањима. Видети, на пример, Alexey B.Nesterenko, Vassily B.Nesterenko, Alexey V.Yablokov, „Consequences of the Chernobyl Catastrophe for Public Health,“ *Annals of the New York Academy of Sciences*, Vol. 1181, No. 1/2009. pp. 31-220. doi: 10.1111/j.1749-6632.2009.04822.x. Chauncey Starr, „The three mile island nuclear accident: the other lesson“, *Annals of the New York Academy of Sciences*, Vol. 365, No. 1/2006, pp. 292-310. Samuel J. Walker, *Three Miles Island: a nuclear crises in historical perspectives*, University of California Press, Ltd. London, England, 2004. Harutoshi Funabashi, „Why the Fukushima Nuclear Disaster is a Man-made Calamity“, *International Journal of Japanese Sociology*, Vol. 21, No. 1/2012, pp. 65–75. doi: 10.1111/j.1475-6781.2012.01161.x.
- 4) На пример, више од половине грађана Европе доживљава ризик од нуклеарне енергије већи од користи нуклеарне енергије као извора енергије. *Europeans and Nuclear Safety*, Special Eurobarometer 271, European Commission, 2007, р. 17. За преглед односа медија према питању нуклеарне енергије, односно климатских промена видети: Jon Palfreman, „A Tale of Two Fears: Exploring Media Depictions of Nuclear Power and Global Warming“, *Review of Policy Research*, Vol. 23, No. 1/2006, pp. 23–43.
- 5) Michael Greenberg, Heather B.Trulove, „Energy Choices and Risk Beliefs: Is It Just Global Warming and Fear of a Nuclear Power Plant Accident?“, *Risk Analysis*, Vol. 31, No. 5/2011, pp. 819–831. doi: 10.1111/j.1539-6924.2010.01535.x.

ресурса.⁶⁾ Одређени односи у животној средини, или поводом појединих питања у области животне средине, предмет су регулисања обе групе међународних уговора, слично као што се различити међународни уговори у другим областима на одређен начин односе према питању климатских промена или могу бити релевантни за коришћење нуклеарне енергије.⁷⁾

За Републику Србију (РС) додатни значај расправе о нуклеарној безбедности, климатским променама и достигнутом нивоу развоја међународних уговора проистиче из неколико околности.⁸⁾ Тренутно најзначајнијим би се могли сматрати процес придруживања РС Европској унији (ЕУ), односно усклађивање националних прописа са прописима ЕУ, стање нуклеарних инсталација у окружењу, перспективе енергетске политике РС и држава у окружењу, стање и перспективе политике у области животне средине и климатских промена, процене утицаја климатских промена на поједине делове привреде и друштва, итд.⁹⁾

6) За шире о међународно-правним аспектима питања енергетске безбедности видети: Драгољуб Тодић, Душко Димитријевић., „Енергетска безбедност у међународном праву животне средине“, Теме, бр. 2/2012, стр. 703–721.

7) Отуда би детаљнија анализа морала да обухвати значајан број међународних уговора, што превазилази обим овог рада.

8) Овде би требало имати у виду да је РС, по основу сукцесије, чланица, између осталог, Конвенције о раном обавештавању о нуклеарним несрећама („Службени лист СФРЈ–Међународни уговори“, бр. 15/89), Конвенције о физичкој заштити нуклеарног материјала („Службени лист СФРЈ–Међународни уговори“, бр. 9/85), Конвенције о грађанској одговорности за нуклеарне штете („Службени лист СФРЈ–Међународни уговори“, бр. 5/77). За списак уговора које РС планира да ратификује или су у припреми ратификације видети сајт Агенције за заштиту од јонизујућих зрачења и нуклеарну сигурност Србије, <http://www.srbatom.gov.rs/srbatom/ugovori-i-konvencije.htm>. (25.10.2013). У делу који се односи на климатске промене РС је члан основних међународних уговора: Оквирне конвенције УН о промени климе („Службени лист СРЈ–Међународни уговори“, бр. 2/97), Кјото протокола уз Оквирну Конвенцију УН о промени климе, 1997 („Службени гласник РС – Међународни уговори“, бр. 88/07), амандмана на Анекс Б Кјото протокола уз Оквирну конвенцију УН о промени климе („Службени гласник РС–Међународни уговори“, бр. 38/09), Бечке конвенције о заштити озонског омотача („Службени лист СФРЈ–Међународни уговори“, бр. 1/90), Монреалског протокола о супстанцама које оштећују озонски омотач („Службени лист СФРЈ–Међународни уговори“, бр. 16/90), амандмана на Монреалски протокол о супстанцама која оштећују озонски омотач („Службени лист СЦГ–Међународни уговори“, бр. 24/04), итд. За шири списак међународних уговора у области животне средине видети Драгољуб Тодић, Водич кроз ЕУ политике – животна средина, Европски покрет у Србији, Београд, 2011. стр. 371–380.

9) За процене утицаја климатских промена на водне ресурсе РС и регион Југоистичне Европе видети зборник радова: Milan A. Dimkić (Ed.) *Climate change impacts on water resources*, International Conference, 17–18 October 2013, Belgrade, Jaroslav Černi, Institute for the development of water resources, 2013.

Нуклеарна енергија у међународном праву

а) У оквиру нуклеарног права („*nuclear law*“) део који се односи на међународно право има посебно место, при чему се „нуклеарно право“ дефинише као „тело посебних правних норми које су створене ради регулisaња понашања правних и физичких лица која се баве активностима које се односе на фисионе материјале, јонизујуће зрачење и излагање природним изворима зрачења.“¹⁰⁾ Највећи број међународних уговора је закључен у оквиру или под покровитељством Међународне агенције за атомску енергију и могу бити класификовани на различите начине.¹¹⁾ Регистар међународних уговора Програма УН за животну средину (УНЕП) под одредницом „нуклеарни материјал (радиоактивни материјал)“ садржи 18 међународних уговора.¹²⁾

б) Нуклеарна безбедност је једно од питања које се са посебном пажњом расправља у контексту савремених међународних односа и на наглашен начин је повезано са глобалним односима и процесом разоружања.¹³⁾ Актуелизовање мирољубивог коришћења нуклеарне енергије са становишта могућности коришћења нуклеарне енергије у војне сврхе, стално је предмет посебних анализа.¹⁴⁾

10) Carlton Stober, Alec Baer, Norbert Pelzer, Wolfram Tonhauser, *Handbook on Nuclear Law*, International Atomic Energy Agency, Vienna, 2003. p. 5.

11) За потпун увид погледати податке Међународне агенције за атомску енергију: <http://www.iaea.org/Publications/Conventions/index.html>. (15.4.2013).

12) Register of International Treaties and other agreements in the field of the environment, UNEP: Nairobi, 2005. p xxxiv.

13) За шире видети, на пример, Jane Boulden, Ramesh Thakur, Thomas G Weiss. *United Nations and Nuclear Orders*, United Nations University Press, Tokyo, JPN, 2009.

14) Тако, на пример, Ogilvie-White i Santoro, расправљајући о „динамици разоружања у 21 веку“ анализирају положај и политику неколико категорија држава. У првој групи су САД и УК („*optimistic nuclear weapon states*“) које, према процени аутора, подржавају мере ограничавања нуклеарног оружја. У другој групи држава су појединачне ненуклеарне државе или коалиције држава које заговарају разоружање („*advocacy states*“). У трећој групи су државе (као што су Белорусија, Казахстан, Либија, Јужна Африка, Украјина, „и вероватно друге“) који су имали активне програме нуклеарног оружја у прошлости, али су напустиле ове програме. У посебној групи су државе чије понашање може бити означено „проблематичним“ за нуклеарно разоружање („*pessimistic nuclear weapon states*“ the „*threshold states*“, and the „*new nuclear energy aspirants*“). То су Француска, Русија и Кина. У петој групи су Бразил и Јапан који имају постројења за изградњу нуклеарног оружја, али су се до сада уздржавали од тога. У шестој групи су државе „нови нуклеарни аспиранти“ (Египат и Вијетнам). И на крају, за три групе држава се сматра да „отворено или прикривено, намерно или не намерно ометају напредак ка нуклеарном разоружању.“ Најпре се анализира политика држава („*holdout states*“) које су се определиле за развој нуклеарног оружја (Индија, Израел и Пакистан). У посебној групи су државе („*defiant states*“) за које се процењује да су више пута кршиле правила о не ширењу нуклеарног оружја, било путем развоја нуклеарног оружја (Северна Кореја), било путем „конфронтирајуће политике“ према

Посебна група међународних уговора у овој области обухвата Уговор о забрани тестирања нуклеарног оружја у атмосфери, свмиру и под водом (1963), Уговор о неширењу нуклеарног оружја (1968), Уговор о забрани одлагања нуклеарног оружја и другог оружја за масовно уништавање на морско и океанско дно и подморје (1971), Међународну конвенцију о спречавању аката нуклеарног тероризма (2005), као и један број међународних уговора регионалног карактера као што су: Уговор о забрани нуклеарног оружја у Латинској Америци и Карибима (1967), Уговор о афричкој зони без нуклеарног оружја (1996), Уговор о јужнопацифичкој зони без нуклеарног оружја (1995), Уговор о југоисточноазијској зони без нуклеарног оружја (1995), Уговор о централно-азијској зони без нуклеарног оружја (2006).¹⁵⁾

Друга велика област која је обухваћена и одговарајућом међународно-правном регулативом је питање безбедности нуклеарних постројења. Листа међународних уговора, развијених у оквиру Међународне агенције за атомску енергију, обухвата Конвенцију о раном обавештавању о нуклеарним несрећама, Конвенцију о помоћи у случају нуклеарног акцидента или радиолошки ванредне ситуације, Конвенцију о нуклеарној безбедности, Конвенцију о физичкој заштити нуклеарног материјала, Заједничку конвенцију о безбедности управљања употребљеним горивом и о безбедности управљања радиоактивним отпадом.¹⁶⁾ Према већ споменутом УНЕП-овом регистру, међународни уговори који се односе на питања сигурности/безбедности представљају посебну групу (пored међународних уговора који се односе на „науку и технологију“ и организациона питања односно сарадњу у систему УН) и њу сачињава 12 међународних уговора. Томе би, свакако, требало додати и један број међународних уговора који су стављени у категорију оних који се односе на „обезбеђење и верификацију“.

режиму не ширења нуклеарног оружја (Иран). У последњој групи су државе („*silent proliferators*“), за које се процењује да учествују у ширењу нуклеарног оружја иако то негирају (Мијанмар и Сирија). Tanya Ogilvie-White, David Santoro, *Studies in Security and International Affairs: Slaying the Nuclear Dragon: Disarmament Dynamics in the Twenty-First Century*, University of Georgia Press, Athens, GA, USA, 2012.

15) За шире видети базу података УН: <http://treaties.un.org/pages/Treaties.aspx?id=26&subid=A&lang=en>. (14.9.2013). Такође, видети и: <http://www.un.org/en/globalissues/atomicenergy/agreements.shtml>. (14.9.2013).

16) Листа прописа обухвата и Кодекс понашања у области сигурности и безбедности радиоактивних извора, као и допунске Смернице које се односе на увоз и извоз радиоактивних извора и Кодекс понашања који се односи на сигурност истраживачких реактора. За шире видети: <http://www-ns.iaea.org/conventions/default.asp?s=6&l=43#1>. (10.9.2013).

- Конвенција о нуклеарној безбедности (1996), на најшири начин, регулише питања „безбедности нуклеарних постројења“ (чл. 3), позивајући се на обавезу примене основних принципа безбедности нуклеарних инсталација. Она обухвата нуклеарне електране укључујући ту и складиштење, руковање и збрињавање радиоактивног материјала, све док се он налази на истој локацији као и нуклеарна електрана, и директно је повезан са операцијама нуклеарних постројења (чл. 2.и)¹⁷⁾. Основни циљеви Конвенције су постизање и одржавање “високог нивоа нуклеарне безбедности” путем мера које се предузимају на националном и на међународном плану, затим, стварање и одржавање ефикасне заштите од могућих радиолошких опасности у нуклеарним постројењима као и спречавање незгода са радиолошким последицама.

Државе уговорнице су се обавезале да на националном плану предузимају различите законодавне, управне и друге потребне мере за остваривање циљева Конвенције. То, *inter alia*, подразумева редовно подношење извештаја о мерама које су предузете (чл. 5), предузимање мера за подизање нивоа безбедности постојећих нуклеарних постројења, односно, уколико то није могуће, њихово затварање (чл. 6), утврђивање и одржавање адекватног законодавноправног оквира за надзор над сигурношћу нуклеарног постројења и оснивање и именовање управног тела задуженог за спровођење законодавних оквира (чл. 7 и 8), обезбеђивање и регулисање одговорности имаоца дозволе за рад (чл. 9), обезбеђивање одговарајућих финансијских средстава за одржавање безбедности нуклеарног постројења (чл. 11), обезбеђивање мера с обзиром на способности и ограничења људског фактора током целог радног века нуклеарног постројења, затим обезбеђење мера с обзиром на квалитет рада, процену, праћење и потврђивање безбедности (чл. 12-14), предузимање мера заштите од зрачења (чл. 15), припрему планова реаговања у хитним случајевима (чл. 16), примену одговарајућих поступака за процењивање фактора у вези са лоцирањем нуклеарног постројења, примену одговарајућих мера у вези са пројектом и изградњом нуклеарног постројења као и у вези са почетком рада и каснијим радом постројења (чл. 17-19), итд.

17) Истим чланом је дефинисано и када електрана престаје да буде „нуклеарно постројење“. То се догађа онда када су „трајно уклоњени сви нуклеарни елементи из језгре реактора и сигурно ускладиштени с одобреним поступцима, а план за демонтажу је одобрило Надзорно тело“.

- Заједничка конвенција о безбедности управљања истрошеним горивом и о безбедности управљања радиоактивним отпадом (1997) је први глобални међународноправни инструмент који регулише област управљања истрошеним горивом и радиоактивним отпадом. Она се односи на истрошено гориво и радиоактивни отпад који су настали из цивилних нуклеарних реактора, примену и трошење горива и радиоактивног отпада из војних и одбрамбених програма, ако се и када се такви материјали перманентно трансферишу у оквиру цивилних програма или када се декларишу као истрошено гориво или радиоактивни отпад према Конвенцији. Конвенција се такође примењује и на случајеве планираног и контролисаног ослобађања у животну средину течних или гасовитих радиоактивних материјала.

Обавезе страна уговорница су највећим делом базиране на принципима које садржи документ Међународне агенције за атомску енергију “Принципи управљања радиоактивним отпадом” из 1995. године. То нарочито подразумева обавезу установљавања и одржавања законодавства у овој области, затим обавезу обезбеђења да појединци, друштво и животна средина буду адекватно заштићени од радиолошких и других опасности, затим обавезе у вези са прекограничним кретањем истрошеног горива и радиоактивног отпада као и предузимање потребних корака да се безбедно управља некоришћеним херметички затвореним изворима.

- Када је у питању ЕУ, основни правни оквир за деловање у овој области утврђен је Уговором о оснивању Европске заједнице за атомску енергију (Рим, 25. март 1957. године).¹⁸⁾ Он регулише питања радиолошке заштите запослених и јавности, снабдевање уранијумом за развој нуклеарног сектора и обезбеђење фисионих материјала (нпр. спречавање да буду употребљени за неовлашћене војне потребе), опште аспекте као што су истраживање, ширење информација, инвестиције, улогу појединих органа заједнице, итд. На основама овог уговора Европска комисија је стекла наднационална овлашћења у три области: радиолошка заштита, снабдевање нуклеарним фисионим материјалима и нуклеарна безбедност.¹⁹⁾

18) Consolidated version of the Treaty Establishing the European Atomic Energy Community, OJ C 841, 30.3.2010, pp. 1–112. Видети и: http://ec.europa.eu/energy/nuclear/euratom/euratom_en.htm. (14.2.2013).

19) Иначе, неколико је међународних тела и организација укључено у активности везане за безбедно управљање радиоактивним отпадом у ЕУ. Посебно место заузимају Међународна комисија за радиолошку заштиту, Међународна агенција за атомску

Основни циљеви и задаци Заједнице дефинисани су чланом 2. Уговора као: унапређење истраживања и ширења техничких информација, установљавање јединствених стандарда безбедности ради заштите здравља запослених и јавности као и обезбеђивање њихове примене, олакшавање инвестирања и обезбеђивање оснивања основних постројења потребних за развоје нуклеарне енергије у ЕУ, обезбеђивање снабдевања свих корисника нуклеарног горива у ЕУ, функционисање система који треба да обезбеди да нуклеарни материјали намењени за цивилне потребе не буду коришћени за друге (посебно војне) потребе, итд. Различита питања у вези са подстицањем напретка у области нуклеарне енергије предмет су регулисања чланова груписаних у Наслов II (чланови 4-106).

Члановима 30-39. Уговора о оснивању Европске заједнице за атомску енергију предвиђене су извесне опште норме везане за заштиту здравља и безбедност за које је надлежна ова организација. Њима се прописују овлашћења Заједнице да утврди „основне стандарде“ заштите здравља радника и јавности од опасности које проистичу од јонизујућег зрачења (чл. 30)²⁰⁾. „Основне стандарде“ припрема Комисија након што прибави мишљења експерата које одреди Научни и технички комитет. Такође, Комисија је обавезна да прибави и мишљење Економског и социјалног комитета, након чега се консултује Европски парламент, да би Савет квалификованом већином исте усвојио (чл. 31).²¹⁾ Комисија је овлашћена да сачини потребне препоруке за хармонизацију одредаба примењивих у овој области у државама чланицама (чл. 33), да сачини препоруке с обзиром на нивое радиоактивности у ваздуху, води и земљишту, да издаје упутства државама чланицама у хитним ситуацијама (чл. 38), да у оквирима Заједничког нуклеарног истраживачког центра

енергију, Агенција за нуклеарну енергију ОЕЦД. Општим принципима за управљање радиоактивним отпадом, који су утврђени у „Основама безбедности“ Међународне агенције за атомску енергију, а који се још називају и 9 „заповести“ обухваћени су следећи циљеви: заштита људског здравља, заштита животне средине, заштита преко државних граница, заштита будућих генерација, оптерећивање будућих генерација, национални правни оквир, контрола производње радиоактивног отпада, међузависност производње радиоактивног отпада и управљања и безбедност постројења.

20) То значи утврђивање максимално дозвољених доза „компатибилних са адекватном безбедности“; максимално дозвољени нивои излагања и контаминације и основни принципи праћења здравља радника.

21) „Основни стандарди“ се по истој процедури могу мењати или допуњавати с тим што право иницијативе имају и државе чланице (чл.32).

установи здравствену и безбедносну документацију и одељење за студије (чл. 39), итд.²²⁾

С друге стране, Уговором је утврђено да су државе чланице обавезне да установе потребне механизме како би се обезбедило поштовање „основних стандарда“. Такође, оне су обавезне да предузму и неопходне мере с обзиром на образовање и професионалну обуку, затим да обавештавају Комисију о прописима које примењују у њиховим државама (чл. 33). У случају предузимања опасних експеримената, државе су дужне да предузму додатне здравствене и безбедносне мере за шта је неопходно мишљење Комисије.²³⁾ Државе су обавезне и да установе неопходне инсталације (постројења) ради извршавања сталног мониторинга нивоа радиоактивности у ваздуху, води и земљишту, као и да обезбеде сагласност ових са „основним стандардима“ (чл. 35);²⁴⁾ да снабдеју Комисију са подацима у вези са планом одлагања радиоактивног отпада, о чему Комисија треба да да своје мишљење (чл. 37), итд. Одредбе које се односе на институционална и финансијска питања садржане су у Наслову III (чланови 106а-170), посебне финансијске одредбе у Наслову IV (чланови 171-183), опште одредбе у Наслову V (чланови 184-208), закључне одредбе (чланови 224-225).²⁵⁾

- Споразум између Европске заједнице за атомску енергију (Еуратом) и држава нечланица Европске уније о учешћу држава нечланица у договорима Заједнице у погледу ране размене информација у случају радиолошке опасности односи се на договоре о размени информација у свим случајевима у којима једна од земаља учесница или држава чланица Еуратома одлучи да предузме мере општег карактера како би заштитила јавност у случају радиолошке опасности до које је дошло због одређених врста акцидената.²⁶⁾

22) Уговор предвиђа да уколико држава која је у питању не предузме у предвиђеном року све потребне мере спречавања кршења основних стандарда и правила, Комисија или заинтересована држава могу предмет изнети пред Суд правде.

23) Када се ради о експериментима који ће утицати и на територију друге државе чланице, онда је неопходна сагласности Комисије (чл.34).

24) Истовремено се Уговором Комисији даје право приступа таквим постројењима. Такође, државе су обавезне да периодично Комисији достављају информације о подацима о нивоима радиактивности којој је јавност изложена.

25) Уговор садржи и четири анекса и шест протокола.

26) Agreement between the European Atomic Energy Community (Euratom) and non-member States of the European Union on the participation of the latter in the Community arrangements

Споразум се односи на (а) акциденте који се догоде на њеној територији у једном од следећих постројења или у оквиру следећих активности: сваком нуклеарном реактору, без обзира на то где се налази, сваком другом постројењу нуклеарног горивног циклуса, - сваком постројењу за поступање с радиоактивним отпадом, - превозом и складиштењем нуклеарних горива или радиоактивног отпада, производњом, употребом, складиштењем и превозом радиоизотопа за пољопривредне, индустријске, медицинске и повезане научне и истраживачке сврхе, - употребом радиоизотопа за производњу енергије у свемирским објектима; или (б) било које несреће услед којих је дошло или би могло доћи до значајног испуштања радиоактивних материјала; или (в) открића, на њеној територији или изван њега, високих нивоа радиоактивности које би могле бити штетне за јавно здравље (члан 1). Споразум регулише, између осталог, следећа питања: размену информација када се на територији земље учеснице или државе чланице Еуратома предузимају мере из чланка 1. (члан 2); врсте информација које се размењују (члан 3); услови размене информација (члан 4); ограничења (члан 5); технички договор (члан 6); надлежна тела за контакт (члан 7), итд.²⁷⁾

Поред ових конвенција на које је посебно указано, поједине аспекте нуклеарне безбедности и управљања радиоактивним отпадом регулишу и: Конвенција о грађанској одговорности у области поморског транспорта нуклеарних материјала, Париска конвенција о одговорности треће стране у области нуклеарне енергије, Бриселска допунска конвенција на Париску конвенцију, итд.

Климатске промене у међународном праву

а) Расправа о међународно-правном регулисању појединих питања у вези са климатским променама захтева извршен одређен и уважавање неколико околности. Најпре, овде се не улази у расправу о другим узроцима климатских промена, осим антропогенних

for the early exchange of information in the event of radiological emergency (Ecurie), (OJ C 102, 29.4.2003, p. 2–5.)

27) Споразум је, након што га потпише Еуратом, био отворен за ратификацију Бугарској, Кипру, Чешкој, Естонији, Мађарској, Летонији, Литванији, Малти, Пољској, Румунији, Словачкој Републици, Швајцарској и Турској (члан 10). Дакле, ради се о већини државе које су у међувремену постале чланице ЕУ.

емисија гасова са ефектом стаклене баште.²⁸⁾ Потом би требало имати у виду ширину могућег предмета регулисања, дефинисање значења кључних појмова као што су „климатски систем“, „неповољни утицаји промене климе“, као утицај тумачења ових појмова на везе са другим међународним уговорима, итд. Поред Оквирне конвенције УН о промени климе (1992) и Кјото протокола (1997), који су најпознатији у међународном праву, читав низ међународних уговора у области животне средине може бити релевантан за област климатских промена.²⁹⁾

Оквирна конвенција УН о промени не спомиње нуклеарну безбедност (енергију, итд) на посебан начин, осим у члану 7. став 6. где се упућује на „Међународну агенцију за атомску енергију“.³⁰⁾ На сличан начин и Кјото протокол (у члану члану 13. ст. 8.) спомиње Међународну агенцију за атомску енергију. Однос према енергетском сектору најјасније је изражен кроз покушај развоја и подстицања коришћења извора енергије који смањују емисије гасова са ефектом стаклене баште, односно обновљивих извора енергије. У том смислу би требало посматрати и одредбе које се односе на трансфер-технолозија, усклађивање националних политика у различитим областима од значаја за област климатских промена, истраживање, обуку кадрова, информисање јавности, итд.

б) У вези са односима између нуклеарне безбедности и права климатских промена једно од претходних општих питања, које се често појављује у расправама, је питање односа између климатских промена и безбедности. Утицај климатских промена на безбедност разматра се како са макронивоа (међународни односи на

28) За шире видети извештаје Међувладиног панела о климатским променама. Houghton, J.T., Y. Ding, D.J. Griggs, M. Noguer, P.J. van der Linden, X. Dai, K. Maskell, and C.A. Johnson (Eds.) *Climate Change 2001: The Scientific Basis. Contribution of Working Group I to the Third Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. IPCC, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA. 2007.

29) Драгољуб Тодић, „Климатске промене у међународном праву и прописима Републике Србије“, у Предраг Димитријевић, Наташа Стојановић (ур) Екологија и право: тематски зборник радова, Правни факултет, Центар за публикације, Ниш, 2011, стр. 175–196.

30) „Уједињење нације, њене специјализоване агенције и Међународна агенција за атомску енергију, као и било која држава чланица тих организација или њихови посматрачи, који нису Стране Конвенције, могу присуствовати заседањима Конференције Страна као посматрачи. Сваком органу или агенцији, националној или међународној, владиној или невладиној, која је квалификована за питања којима се бави Конвенција, а која је обавестила секретаријат да жели да присуствује заседању Конференције Страна као посматрач, може се то допустити, ако се томе не противи најмање једна трећина присутних Страна. Дозвола и учешће посматрача регулише се правилима процедуре која је усвојила Конференција Страна.“

глобалном и регионалним нивоима), тако и на микро нивоу (утицај на здравље становништва у локалним заједницама, утицај на режим и могућности производње хране и исхране становништва, итд). Када говори о главним ризицима од климатских промена Хајцем (Higham) посебно наглашава пораст просечне глобалне температуре, пораст нивоа мора, промене у режиму падавина, појаву климатских екстрема, не предвидивост синергијског деловања климатских промена и спорост повратка температуре на претходни ниво чак и уз претпоставку да ГХГ емисије стану.³¹⁾ Неки аутори безбедносне аспекте проблема климатских промена повезују преваходно са енергетском сигурности.³²⁾

„Рат за ресурсе“ може бити повезан на различите начине са климом (као ресурсом) и последицама климатских промена као узроком (или поводом) за изазивање нестабилности и оружане сукобе. Хамприс (Humphreys) предлаже увођење четири категорије ратова за ресурсе проширујући значење и појма „конфликти и ратови“ (на субјекте који нису само државе) и појма „ресурси“ (ограничавајући појам „рат за ресурсе“ само на оне ресурсе који су кључни за људско преживљавање). Конфликте који су повезани са ресурсима, али не и са „високом политиком“ он означава као „ратове за робу“ („commodity conflicts“). Трећу категорију, коју уводи у анализу, су „еколошки сукоби“ („environmental confrontations“). Најпроблематичнијом категоријом сматра се четврта категорија која садржи елементе претходних, али и неке специфичности као што су: безбедност хране, нови извори енергије, земљишна права, трговина дрогом и располагање биљкама и животињама.³³⁾ На овај начин, тренутне и пројектоване последице климатских промена утичу на односе између држава и представљају поводе и/или изворе нестабилности.³⁴⁾ Ово се нарочито односи на поједине регионе

31) Andrew Higham, „Creating a climate of security: the latest science and acceptable risk“, in Felix Dodds, Andrew Higham, Richard Sherman, *Climate change and energy insecurity: the challenge for peace, security and development*, Earthscan, London, 2009. pp. 61–70.

32) За шире видети: Felix Dodds, Andrew Higham, Richard Sherman, *Climate change and energy insecurity: the challenge for peace, security and development*, Earthscan, London, 2009.

33) Jasper Humphreys, „Resources wars: searching for a new definition“, *International Affairs*, 88, No. 5/2012, pp. 1069–1071.

34) У литератури постоје бројни извори и различите процене које указују на ово. На пример, процењује се да ће последице климатских промена изазвати „висок ризик од насилних конфликта у 46 држава настањених са 2.7 милијарди становника.

Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights, A/HRC/10/61, 15 January 2009. p. 21.

који су осетљиви на промене у погледу услова за производњу хране, коришћење расположивих водних ресурса, итд.³⁵⁾ Остаје да се испита до које мере би овако дефинисане импликације климатских промена могле утицати на потребу предузимања одређених мера за спречавање климатских промена, укључујући и могућност значајнијег коришћења нуклеарне енергије.

Конвергенција и/или дивергенција циљева

Циљеви међународних уговора у области нуклеарне безбедности и климатских промена

а) Општи циљ „нуклеарног права“ састоји се у обезбеђивању правног оквира за спровођење активности које се односе на нуклеарну енергију и јонизујуће зрачење на начин којим се обезбеђује одговарајућа заштита појединаца, имовине и животне средине.³⁶⁾ Изгледа да најбољу разраду циљева у области нуклеарне безбедности садрже одредбе члана 1. Конвенције о нуклеарној сигурности (1994) чији циљеви су одређени на трострук начин. Они обухватају следеће: остварити и одржати висок ниво нуклеарне сигурности у свету путем појачавања мера на националном плану и кроз међународну сарадњу, укључујући, где је то прикладно, и сигурно-техничку сарадњу; створити и одржавати ефикасну заштиту од могућих радиолошких опасности у нуклеарним постројењима, како би се лица, друштво и животна средина заштитили од штетних утицаја јонизирајућег зрачења из таквих постројења; спречити незгоде с радиолошким последицама и ублажити такве последице, ако оне наступе. Као што се види, заштита животне средине, лица и друштва један је од експлицитно формулисаних циљева овог међународног уговора чиме се налазимо врло близу циљева различитих појединачних међународних уговора у области животне средине.

б) „Крајњи циљ“ дефинисан Оквирном конвенцијом УН о промени климе „и свих с њом повезаних правних инструмената које може усвојити Конференција Страна је да се, у складу са реле-

35) Када је у питању производња хране, за шире видети, нпр. Tim Lang, David Barling, „Food security and food sustainability: reformulating the debate“, *The Geographical Journal*, Vol. 178, No. 4/2012, pp. 313–326.

36) Carlton Stoiber, Alec Baer, Norbert Pelzer, Wolfram Tonhauser, *op. cit.* p. 5.

вантним одредбама ове Конвенције, постигне стабилизација концентрација гасова стаклене баште у атмосфери на нивоу који би спречавао опасне антропогене утицаје на климатски систем. Такав ниво требало би да се постигне у временском периоду који би омогућио екосистемима да се природно прилагоде промени климе, који би обезбедио да не буде угрожена производња хране и омогућио даљи стабилан економски развој.“ (Члан 2). Дакле, примарни циљ је заштита климе (кроз смањење емисија гасова са ефектом стаклене баште), док се крајњим циљем сматра заштита екосистема, производње хране и „стабилног економског развоја.“

Пројекције развоја и коришћења нуклеарне и енергије и пројекције климатских промена

а) Према подацима Међународне агенције за атомску енергију капацитети светске инсталисане нуклеарне снаге ће порасти од 369 (Gw(e)) гигавата с краја 2011. године, на 456 у 2030. години.³⁷⁾ Процењује се да је учешће нуклеарне енергије у укупној производњи енергије на крају 2011. године било око 12,3%, да би крајем 2020. године требало да износи између 12,8% и 13,9%. Очекује се да би након тога учешће нуклеарне енергије требало да се смањује тако да 2030. године износи између 10,4% и 13,6%, а 2050. године између 5% и 12,2%.³⁸⁾

б) С друге стране, Међувладин панел за климатске промене је 1995. године проценио да ће се глобална (просечна) температура ваздуха на Земљи повећати за отприлике 1-3,5°C до 2100. године³⁹⁾. Процењује се да ће до овог периода температура свакако порасти за око 2°C што би требало да буде најбрже мењање климе које се икада догодило за последњих десет хиљада година, у периоду у којем се развила модерна цивилизација. Ово ће утицати на многе аспекте живота на Земљи, као што су промене расподеле падавина, пораст нивоа мора, промене у расподели снабдевања водом за пиће, промене у условима за пољопривредну и друге видове произ-

37) *Energy, Electricity and Nuclear Power Estimates for the Period up to 2050*, Reference Data Series, No. 1, 2012 Edition, International Atomic Energy Agency, Vienna, 2012.

38) *Ibid*, p. 21.

39) Међувладин панел за климатске промене је развио четири сценарија за будуће емисије гасова стаклене баште. У њима су изучене и могуће стратегије деловања у зависности од могућих параметара промена климе, односно у зависности од тога како се човек буде понашао у погледу емисије гасова са ефектом стаклене баште и мера које буде предузимао.

водње, итд.⁴⁰⁾ У Извештају Радне групе 2. Међувладиног панела о климатским променама из 2007. године се констатује да се „веома поуздано“ може тврдити да је глобално загревање узрок повећања броја и величине ледничких језера, бржег топљења вечитог снега и леда у западносибирским и другим областима, промена неких екосистема у областима Арктика и Антарктика, већег и ранијег ломљења глечера и бујања река чија вода потиче од топљења снега, ранијег доласка пролећа у северним областима и кретања неких биљних и животињских врста ка половима наше планете.⁴¹⁾

Глобалне емисије настављају да расту тако да су достигле 32.1 билион мт у 2008. години што представља пораст од 2.4% у односу на претходну годину и 42% у поређењу са 1990. годином. Ниво емисија CO₂ мерено различитим параметрима разликује се међу регионима и државама што значајно компликује расправу о потенцијалном смањењу емисија CO₂ оптерећујући је критеријумима „праведности“ стављеним у контекст циљева развоја. У последњој декади највећи пораст је забележен у Азији и пацифичком региону. Концентрације CO₂ у атмосфери су порасле од процењених 280ppm у пред-индустријском периоду на 315ppm 1958. године и 390ppm 2011. године узрокујући глобално отопљење.⁴²⁾

Литература

- Agreement between the European Atomic Energy Community (Euratom) and non-member States of the European Union on the participation of the latter in the Community arrangements for the early exchange of information in the event of radiological emergency (Ecurie), (OJ C 102, 29.4.2003, p. 2–5.)
- Boulden Jane, Thakur Ramesh, Weiss Thomas G. *United Nations and Nuclear Orders*, United Nations University Press, Tokyo, JPN, 2009.

40) За шире видети публикације Савезног хидрометеоролошког завода: *Утицај климатских промена на пољопривреду, шумарство и природне екосистеме, Утицај климатских промена на енергију, саобраћај, индустрију, насеља и здравље људи, Утицај климатских промена на водне ресурсе*, све припремљене за округли сто „Време, клима, воде и привреда“, Београд, 21. март 1994.

41) Climate Change 2007: Impact, Adaptation and Vulnerability Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change - Summary for Policymakers. Geneva, Switzerland. 2007. http://www.ipcc.ch/publications_and_data/publications_ipcc_fourth_assessment_report_wg2_report_impacts_adaptation_and_vulnerability.htm. (10.4.2011).

42) UNEP Year Book, *Emerging issues in our global environment 2012*, UNEP, Nairobi, 2012. p. 53.

- Greenberg Michael, Truelove B. Heather, „Energy Choices and Risk Beliefs: Is It Just Global Warming and Fear of a Nuclear Power Plant Accident?“, *Risk Analysis*, Vol. 31, No. 5, 2011, pp. 819-831. DOI: 10.1111/j.1539-6924.2010.01535.x
- Dimkić A. Milan (Ed) *Climate change impacts on water resources*, International Conference, 17-18 October 2013, Belgrade, Jaroslav Černi, Institute for the development of water resources, 2013.
- Dodds Felix, Higham Andrew, Sherman Richard, *Climate change and energy insecurity: the challenge for peace, security and development*, Earthscan, London, 2009.
- *Energy, Electricity and Nuclear Power Estimates for the Period up to 2050*, Reference Data Series, No. 1, 2012 Edition, International Atomic Energy Agency, Vienna, 2012.
- *Europeans and Nuclear Safety*, Special Eurobarometer 271, European Commission, 2007.
- Lang Tim, Barling David, „Food security and food sustainability: reformulating the debate“, *The Geographical Journal*, Vol. 178, No. 4/2012, pp. 313–326.
- Nesterenko B. Alexey, Nesterenko, B. Vassily, Yablokov V. Alexey, „Consequences of the Chernobyl Catastrophe for Public Health“, *Annals of the New York Academy of Sciences*, Vol. 1181, No. 1/2009. pp. 31-220. doi: 10.1111/j.1749-6632.2009.04822.x
- Ogilvie-White Tanya, Santoro David, *Studies in Security and International Affairs: Slaying the Nuclear Dragon: Disarmament Dynamics in the Twenty-First Century*, University of Georgia Press, Athens, GA, USA, 2012.
- Palfreman Jon, „A Tale of Two Fears: Exploring Media Depictions of Nuclear Power and Global Warming“, *Review of Policy Research*, Volume 23, Number 1 (2006), pp. 23–43.
- *Register of International Treaties and other agreements in the field of the environment*, UNEP: Nairobi, 2005.
- *Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights*, A/HRC/10/61, 15 January 2009.
- Starr Chauncey, „The three mile island nuclear accident: the other lesson“, *Annals of the New York Academy of Sciences*, Vol. 365, No. 1/2006, pp. 292–310.
- Stoiber Carlton, Baer Alec, Pelzer Norbert, Tonhauser Wolfram, *Handbook on Nuclear Law*, International Atomic Energy Agency, Vienna, 2003.

- Тодић Драгољуб, *Водич кроз ЕУ политике – животна средина*, Европски покрет у Србији, Београд, 2011. стр. 371–380.
- Тодић Драгољуб, „Климатске промене у међународном праву и прописима Републике Србије“, у Предраг Димитријевић, Наташа Стојановић (ур) *Екологија и право: тематски зборник радова*, Ниш: Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 175–196.
- Тодић Драгољуб, Димитријевић Душко, „Енергетска безбедност у међународном праву животне средине“, *Теме*, Бр. 2/2012, стр. 703–721.
- Funabashi Harutoshi, „Why the Fukushima Nuclear Disaster is a Man-made Calamity“, *International Journal of Japanese Sociology*, Vol. 21, No. 1/2012, pp. 65-75. doi: 10.1111/j.1475-6781.2012.01161.x.
- Higham Andrew, „Creating a climate of security: the latest science and acceptable risk“, in Dodds Felix, Higham Andrew, Sherman Richard, *Climate change and energy insecurity: the challenge for peace, security and development*, London: Earthscan 2009. pp. 61–70.
- Humphreys Jasper, „Resources wars: searching for a new definition“, *International Affairs*, 88, No. 5/2012, pp. 1069–1071.
- Houghton, J.T., Y. Ding, D.J. Griggs, M. Noguer, P.J. van der Linden, X. Dai, K. Maskell, and C.A. Johnson (Eds.) *Climate Change 2001: The Scientific Basis. Contribution of Working Group I to the Third Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* IPCC, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA. 2007.
- *Climate Change 2007: Impact, Adaptation and Vulnerability Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change - Summary for Policymakers*. Geneva, Switzerland. 2007. http://www.ipcc.ch/publications_and_data/publications_ipcc_fourth_assessment_report_wg2_report_impacts_adaptation_and_vulnerability.htm. (10.4.2011).
- *Climate change and nuclear power 2013*, International Atomic Energy Agency, Vienna, 2013.
- Coley David, *Energy and Climate Change: creating a sustainable future*, John Wiley & Sons Ltd. 2008.
- Consolidated version of the Treaty Establishing the European Atomic Energy Community, OJ C 841, 30.3.2010, pp. 1–112.
- *UNEP Year Book, Emerging issues in our global environment 2012*, UNEP, Nairobi, 2012.

- Утицај климатских промена на пољопривреду, шумарство и природне екосистеме, Утицај климатских промена на енергију, саобраћај, индустрију, насеља и здравље људи, Утицај климатских промена на водне ресурсе, округли сто „Време, клима, воде и привреда“, Београд, 21. март 1994.
- Walker J. Samuel, *Three Miles Island: a nuclear crises in historical perspectives*, University of California Press, Ltd. London, England, 2004.

Dragoljub C. Todić

NUCLEAR ENERGY AND CLIMATE CHANGE IN INTERNATIONAL LAW: CONVERGENCE AND/OR DIVERGENCE OF THE OBJECTIVES

Resume

The use of nuclear energy and the debate on climate change have relatively distinct development history with a number of common overlapping points. The focal point of overlapping could be considered the fact that use of nuclear energy has an impact on the environment and processes that are relevant to climate change. Although it contributes to reducing the total emissions of greenhouse gases, the use of nuclear energy raises more questions that are of specific direct relevance to the environment. Different dimensions of security problems in the use of nuclear energy are one of the central issues in the debate about the relationship between nuclear energy and climate change. It seems that the most obvious intertwining issues of nuclear energy and climate change can be identified through the assessment of their safety aspects. In the literature, in addition to the issues related to the nuclear disarmament, nuclear accidents, the safety of nuclear facilities and radioactive waste management, there is increasing debate about a “climate security”, to mark the state of instability in international relations caused by the causes and consequences of climate change. At the present level of the development of international legal regulation, it can be said that there is a relatively isolated part of the precise regulations that regulate various issues related to nuclear safety, as well as part of international agreements that are subject to regulation of climate change or the particular issues relevant to climate change. Safety of nuclear installations is one of the most sensitive issues and is subject of regulating a special group of international agreements. Radioactive waste

management is regulated by a separate group of international agreements. In regards to the climate change area, a number of international agreements is relevant although the backbone of the system is established by the United Nations Framework Convention on Climate Change and the Kyoto Protocol, that is, on a first glance, tackling the issue of nuclear power in an specifically ambivalent way. An effort to perceive the character of relations between nuclear safety and climate change from the standpoint of the objectives of international legislation reveals, simultaneously, the existence of both elements of convergence and divergence. The approximation of the objectives of the two groups of international treaties can be relatively clearly identified in the part of the objectives related to the environment and human health in the broadest sense. However, while the (potentially) common elements of a fact that both groups of international agreements have as their object of regulating certain issues in the environment or in respect to the environmental objectives, analysis of the objectives points, as well, to certain differences. In addition, the analysis emphasizes that the perspective of the use of nuclear energy and climate change projections develop toward different trends. While the share of nuclear energy (on long term basis) in total energy consumption is stagnating, climate change projections indicate a dramatic increase in emissions of greenhouse gases to the expected increase in global average temperature of the Earth. In such circumstances, there are prerequisites and the need of regulating the development and objectives of the international legislation in the field of nuclear energy and climate change, in a converging way, in order to ensure the broader environmental objectives to be met.

Keywords: nuclear energy, nuclear safety, the International Atomic Energy Agency, international law, climate change, emissions of greenhouse gases, climate change and security.

*Жељко Ђ. Бјелајац**

Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад

*Милован Б. Јовановић***

Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад

ТРГОВИНА ЉУДСКИМ ОРГАНИМА – ЗЛОЧИН САВРЕМЕНОГ ДОБА

Сажетак

Трговина људима није индивидуални феномен који угрожава ограничен број људи, већ је феномен који има дубоке друштвене и економске импликације, имајући у виду чињеницу да му погодују глобализација и употреба нових технологија. Трговина људима погађа готово све: жене, мушкарце, девојчице и дечаке. Присутна је на сваком континенту, сваком региону света уз тенденцију перманентног раста. Видови експлоатације из којих се акумулира велика добит међусобно се разликују, али сви подразумевају насилну експлоатацију и злоупотребу људских бића и њихових права. Облици експлоатације могу имати широк дијапазон, од сексуалне експлоатације, експлоатације радне снаге, поробљавања као радника у домаћинству, укључивања у криминал, присилне војне службе, уговорених бракова, итд. Ниво психичких и физичких оштећења код жртва трговине људима до те мере је изражен да га је веома тешко изнова избалансирати и оспособити жртве до одговарајућег телесног и менталног здравља. Међутим, у овом раду посебно апострофирамо, један од најбруталнијих злочина данашњице, трговину органа људских бића, као својеврстан бизнис на црном тржишту органа, где укупна вредност делова

* Редовни професор

** Дипл. политиколог, мастер правник

тела просечног одраслог човека достиже на стотине хиљада евра. При том, указујемо да наша свакидашњица, на овом стадијуму развоја друштва, обилује низом контрадикторности. Дакле, с једне стране, имамо научно-технолошки и уопште друштвени напредак, до неслућених размера, а с друге стране, имамо најмонструозније злочине попут трговине људима и трговине њиховим органима, који деградирају досадашња цивилизацијска достигнућа.

Кључне речи: трговина људима, трговина органима, трансплантација органа, жртве трговине људима, злочин савременог доба.

Трговина људима као глобални феномен

Стотине хиљада особа, на планетарном нивоу нестане под веома чудним околностима. Неке нестале особе су заправо жртве трговине људима, а поједине пронађу уточиште у разним сектама, где су такође изложене тортури уз различите облике манипулација. Поједине нестале особе никада не пронађу уточиште у сигурним склоништима, већ „падају“ у руке немилосрдних криминалаца, трговаца људима, протагониста једног од најгорих злочина нашег доба. Мушкарци су најчешће жртве због присилног рада, жене због сексуалне експлоатације, а деца због просјачења и продаје породицама без деце, ради усвајања. Нека од деце, бивају украдена, одмах након порођаја, не осетивши топлину мајчиног загрљаја.¹⁾

Жртве трговине људима улазе у круг терора и суровости, због изузетно бруталног психо-физичког третмана од стране трговаца људима.²⁾ Дакле, условно речено, у најблажим облицима, особе се продају новим „власницима“, али многе завршавају као жртве трговања људским органима, најбруталнијег злочина савременог доба.

1) Афера украдених беба била је посебно актуелна у Србији. Чак 6.000 родитеља у Србији сумња да су им бебе украдене одмах по рођењу, а њих 1.500 је у претходних неколико деценија покренуло тужбе и кривичне пријаве, од којих ниједна никада није решена, уз образложење да су застареле. Држава је планирала да покрене истраге о свим пријављеним случајевима нестанка деце у српским породицима у последњих неколико деценија.

2) Жељко Бјелајац, Жаклина Спалевић, Божидар Бановић, „Psychophysical status of human trafficking victims“, *HealthMED journal*, Volume 7 Number 4, DRUNPP, Сарајево, 2013, pp. 1341-1347.

Трговци људима до жртава долазе на различите начине. Такав облик организованог криминала, веома често се крије иза плашта примамљивих огласа о добро плаћеним пословима у иностранству. Жртве се преваром одводе из места пребивалишта у одређене дестинације, одузимају им се документа и присиљавају их на разне послове, особито оне које подразумевају сексуалну експлоатацију, чему су перманентно изложене жене и девојчице.

Поједине жртве никада не стигну на место дестинације. У фази транзита се често препродају и силују, а неретко буду и убијене и оперисане како би криминалци могли остварити енормни профит на њиховим органима. Уобичајена места експлоатације су: улице, ноћни клубови, ресторани, дискотеке, фабрике, станови, куће и уопште приватни поседи.

Трговци сматрају жене које су „прибављене“, робом којом се тргује, третирајући их као трговачку робу или артикле, много више него у традиционалној трговини робовима.³⁾ Незаконита трговина људима обично укључује више од једног починиоца, те може такође укључивати криминалце који „мешетаре“ људским бићима као робом, што ствара нужан елемент незаконите трговине људима.⁴⁾

Истрага о трговини људским органима на северу Албаније, покренута је у Србији готово истог тренутка када су наводи бивше хашке тужитељке Карле дел Понте (*Carla Del Ponte*)⁵⁾ о овим гнусним злочинима доспели у јавност. Поступак је иницирало тужилаштво за ратне злочине како би проверило све оно о чему је Дел Понтеова писала у својој књизи „Лов: ја и ратни злочинци“ (*The Hunt: Me and War Criminals*). Ове оптужбе које су привукле пажњу јавног мњења, биле су до те мере морбидне, те су активирале, одбрамбене механизме и реакције, како на националном, тако и на наднационалном нивоу. Наиме, током ратног стања на Косову 1999. године, припадници ОВК- Ослободилачке војске Косова (*Ushtria Çlirimtare e Kosovës — УÇК*) су, по наредби својих старешина који су данас политички експонирани, тј. припадају политичком естамблишменту, отимали грађане неалбанце, пребацивали их у

3) Жељко Бјелајац, *Трговина људима, узроци и последице*, Београд, 2005, стр. 135.

4) Radhika Coomaraswamy, „Integration of the human right of women and the gender perspective – Violence against women“, E/CN. 4/2000/68, odlomak 17, *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*, Geneva, Switzerland, 29. februar 2000.

5) Карла дел Понте, била је главна тужитељица при Међународном суду за ратне злочине почињене на подручју бивше Југославије тзв. „Хашки суд“ или „Хашки трибунал“ у периоду 1999. до 31. децембра 2007. Године.

Албанију, затварали у логоре на подручју општина Тропоја, Кукеш и у рудник Дева, мучили их, вадили им виталне органе да би их касније продавали. У овим монструозним злочинима, претпоставља се убијено је око 300 људи, а њихови посмртни остаци закопани су у масовној гробници која се налази на истом подручју.

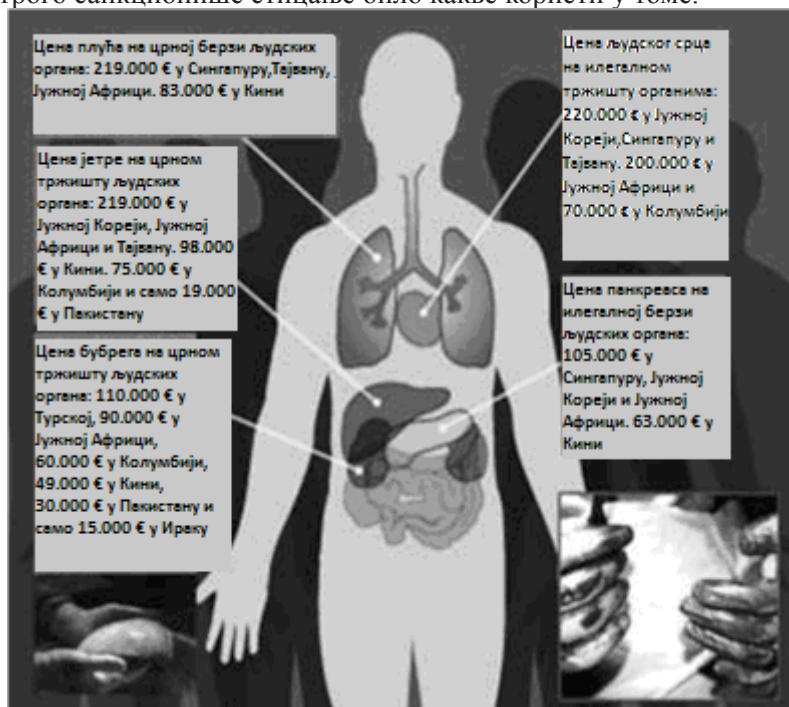
Трговина људима је дакле, комплексан међународни и по много чему јединствен злочиначки феномен у којем се угрожавају и ниподаштавају најелементарнија људска права, где трговци према жртвама испољавају екстремно бруталан, суров, нељудски третман примењујући врло често погубне облике насиља. Оне жртве које остану у животу су трауматизоване, психички и ментално изнурене, посебно изложене ХИВ инфекцијама, венеричним болестима, са озбиљним и трајним последицама као продуктом дуготрајних злоупотреба и тортура које су преживеле.

Трговина органима

Трговина људима је феномен који има тешке последице у односу на сигурност, бољитак и људска права жртава, које у свим фазама и процесима овог злочина трпе физичко и сексуално злостављање, присиљене на живот у условима физичког и психолошког заточеништва. Није реткост да жртве бивају и убијене у знак поруке и упозорења другим жртвама у циљу спречавања сведочења или тражења помоћи, али и осигурања трајне контроле и константног надзора ради што дугорочнијег изабљивања и експлоатације жртава.⁶⁾ У последње време, облик трговине људима, зарад одстрањивања органа, као најмрачнија и најбизарнија појава модерног доба, добија на значају и пажњи међународне јавности, која се суочава са чињеницом да црно тржиште трговине људским органима, никада није било развијеније. Цене „делова“ тела се разликују од региона до региона, а негде достижу вредност која намеће фрапантну аналогију, „да човек више вреди мртав него жив“, (Слика 1.). У датом контексту, као аутори овог рада, морамо поставити питања: „Зашто је друштво превалило тако дугачак пут, да би се вратило на почетак?“, или „Ако је човек разумније биће од животиња зашто чини гнусније злочине?“

6 Божидар Бановић, Жељко Бјелајац, „Traumatic experiences, psychophysical consequences and needs of human trafficking victims“, Војносанитетски преглед, vol. 69, iss. 1, Београд, 2012, стр. 94-97.

Појава трговине људским органима у ширим размерама уочена је још осамдесетих година прошлог века, и то у земљама југоисточне Азије. Временом она се развила као један начин здравственог туризма између развијених и сиромашних земаља, и поред чињенице да се многим националним и међународним документима строго санкционише стицање било какве користи у томе.⁷⁾

Слика 1.: Ценовник људских органа на црном тржишту

Извор: <http://hamdocamo.files.wordpress.com>

Када се употребе речи „трансплатација органа“, обично се мисли на добијање органа од преминулих особа. Међутим, због недостатака органа за трансплатације, пресађивање се често изводи и од живих сродних и несродних давалаца. Истовремено, због изражене разлике између потражње и слабе понуде, болесници широм света су принуђени да врше потрагу за појединим органима, што их усмерава ка продавцима органа који имају интерес да у том „послу“ профитирају.

7) Хајрија Мујовић-Зорнић, „Донација и трансплантација органа“, <http://www.ius.bg.ac.rs/prof/Materijali/dramar/h.mujovic.transplantacija.pdf>, Београд, 2013, стр. 2.

На практичном плану здравствени центри за трансплантацију често пате од хроничног мањка одговарајућих органа подобних за пресађивање. На листама чекања се због тога налазе многи тешки болесници, а добар део њих и не дочека жељени орган. Потребе за органима у порасту су широм света, а листе чекања су дуге. Процењује се да у Европској унији око 61000 људи чека донација органа, а сваки дан у просеку 12 људи умире док за себе чека трансплантацију. Због тога се научним покушајима испитују могућности тзв. ксенотрансплантације, односно узимања органа и од неких врста животиња и њихово пресађивање људима.⁸⁾

Илегална трговина органима постаје све већи проблем у свету. Због тога је сајт *Medical Transcription* направио ценовник свих органа у људском телу. На ценовнику пише да се за очи може добити 1.525 долара, за скалп 607 долара, за лобању са зубима 1.200 долара. На листи се нашло и раме које се цени 500 долара, затим коронарна артерија по истој цени као и очи. Јетра вреди 157.000, док срце вреди 119.000 долара. Желудац кошта око 500 долара, исто толико и слезина, док се за бубрег мора издвојити невероватних 262.000 долара. Да можда више вредимо мртви него живи показује чињеница да је много људи спремно да издвоји новац како би дошло до потребних органа. Недавно је покренута кампања како би приволела људе да након смрти завештају своје органе. У 2011. години 14.144 органа је донирано. Свакодневно умре 18 људи док чека на трансплантацију. За потребе научних истраживања у 2011. години донирано је 11.000 тела. Само у Америци у последњих 25 година више од 1.700 породица пријавило је да су тела њихових најмилијих украдена. Профит на црном тржишту органа процењен је на шест милиона долара. Нека погребна предузећа тргују органима, то јест, њима се дилери прво обраћају. Иако у већини случајева погребна предузећа одбијају сарадњу, довољан је само један запослени у ланцу трговине. Тај запослени ће из тела извући потребан орган а потом заштити рану и замаскирати све. Постоје и случајеви када се отимају људи како би се од њих свакодневно узимала крв. Постоји и случај да је једна пацијенткиња ишла на

8) Јаков Радишић, „Пресађивање делова човечијег тела другоме: правна питања“, Право - теорија и пракса, 5-6/2001, стр. 41-50.; видети више: Зорица Кандић-Поповић, Правна заштита основних људских вредности у Централној и Источној Европи и модерна биотехнологија, <http://e-lib.rss.cz>, стр.32-71.

операцију кичме, а да се касније испоставило да су јој уграђени пршљенови мртве особе која није завештала своје органе.⁹⁾

На црном тржишту органа развио се опасан бизнис где укупна вредност делова тела просечног одраслог човека износи чак 615.547 евра. Лекари тврде да се на црном тржишту могу наћи готово сви делови људског тела - органи, кости, кожа, крв... Цене се разликују, па тако рецимо бубрег у Америци достиже цену од 198.124 евра, јетра 118.000 евра, док је желудац и слезину у Кини могуће купити за свега 384 евра.¹⁰⁾

Међутим, упркос забрињавајућим подацима, који се односе на овај феномен, стручњаци за трансплатацију органа, са сигурношћу не могу истаћи где је и у ком обиму развијено црно тржиште органа, иако сви потврђују да људи из готово свих земаља одлазе у земље са „црне листе“, у којима за новац, под сумњивим околностима и у неадекватним условима, купују органе ради трансплантације, и да су се многи враћали са инфекцијама попут хепатитиса Ц. Надлежни у националним и наднационалним институцијама, не располажу прецизним подацима о коликом броју људи се ради, очито из разлога мобилности, инвентивности и невидљивости овог феномена, који је отежан за статистичку обраду.

Чињеница је да се ради о појави о којој постоји врло мало поузданих информација, али и о сегменту и облику организованог криминала, чија је природа таква да не дозвољава прикупљање података употребом уобичајених метода. Када је овако скривена појава у питању, долажење до тачних процена њеног стварног обима, може бити упоређено са тражењем игле у пласту сена.¹¹⁾ Но, упркос томе, ова појава представља немерљиву опасност за човечанство, а сами фокус на њене последице, без отклањања узрока који су је иницирали, може бити осуђен на неуспех, са хуманитарном ценом коју ће платити целокупно друштво.¹²⁾

9) <http://www.smedia.rs/biznis/vest/36843/Trgovina-organima-Ljudski-organi-Donatori-organ-Koliko-kostaju-ljudski-organi-na-crnom-trzistu/28/09/2013>.

10) <http://www.ligadoktora.com/articles/1358/i-srbi-kupuju-organe-na-crnom/03/10/2013>.

11) Liz Kelly, Linda Regan, „Stopping Traffic: Exploring the extent of and responses to trafficking in women for sexual exploitation in the UK London“, *Home Office, Police Research Series, Paper 125*, London, 2000, pp. 6.

12) Жељко Бјелајац, Милош Марковић, Зоран Павловић, „Particulars of Modern Slavery as a Deviant Social Phenomenon“, *Review of International Affairs*, Vol. LXIII, No. 1146, April-June 2012, Beograd, pp. 33-50.

Дакле, трговина органима, уопштено подразумева, премештање особе с циљем добијања органа са и без његове дозволе, као и пресађивање противно законима дотичне земље. Иако се сматра да на простору Европске уније нису уочене драстичне злоупотребе, било би смело игнорисати чињенице око трговине органима у свету и потценити евентуалне ризике који могу у перспективи угрожити државе Европске уније.

Трговина деловима људског тела преминулих особа

Није неуобичајена појава, да и одређене међународне агенције за посредовање, могу такође бити у функцији прикривања трговине људима.¹³⁾ У датом контексту, угледни немачки недељник „Шпигл“ (*Der Spiegel*),¹⁴⁾ шокирао је јавност откривајући детаље о незаконитој трговини „резервним деловима за људско тело“ на релацији Украјина–Немачка.

У медицини „цвета“ трговина деловима људских тела, открива немачки недељник „Шпигл“. Немачка фирма „Тутога“ (Tutogen Medical GmbH), специјализована за производњу фармацеутских препарата и медицинских помагала, годинама негује мрачан бизнис: у Украјини купује делове тела преминулих, који се затим прерађују, после чега могу бити „уграђени“ пацијентима у Немачкој. На први поглед реч је о обичној немачко - украјинској трговини иза које се, међутим, крију многобројне правне, моралне и финансијске дилеме. Колико кошта људска надлактица, бутна кост или парче коже? Покушавајући да пронађе одговор на ова питања „Шпигл“ наводи бројке из документације компаније „Тутога“. Подаци нису, додуше, најсвежији (2002. година) али изазивају неверицу и нелагодност. Ребро се продаје по цени: 3,30 евра, кости лобање: 32,20 евра, комад коже 18,90 евра... Толико је, наиме, немачка компанија плаћала украјинском добављачу за делове људског тела који су узимани са преминулих особа. Према подацима којима располаже „Шпигл“ у пословној 2000/2001. години, „Тутога“ је „прерадила“ 1.152 тела преминулих Украјинаца. Тачних података за новије године нема али немачки недељник

13) Жељко Бјелајац, Модерно ропство, „ДТА-Београд“, Београд, 2008, стр. 50.

14) v

претпоставља, позивајући се на изворе у Кијеву, да овај број може бити само већи, (Слика 2.).¹⁵⁾

Слика 2.: Цене делова људског тела

Извор: Spiegel: www.spiegel.de/

Основни проблем у овој трговини „резервним деловима за људско тело“, тврди „Шпигл“, јесте што породице преминулих у Украјини нису биле прецизно обавештене у које сврхе ће бити коришћени делови тела. Најчешће је употребљавано објашњење да ће „помоћи да се спаси живот неког детета у Немачкој“. А уистину делови људског тела продавани су немачкој компанији за мале паре да би касније, после обраде и преправке, били препродавани за

15) <https://www.kyivpost.com/content/ukraine/body-parts-trade-based-in-ukraine.html/04/10/2013>.

dy-parts-trade-based-in-

ukraine.

огроман новац. „Шпигл“ наводи рачуницу по којој би мртво тело једног покојника могло да – после „транжирања“ и „фризирања“ – достигне и цену од 250 хиљада долара. У Немачкој је, као и у већини држава на свету забрањена трговина људским органима. Сви покушаји „Шпигла“ да од компанија „Тугога“ добије неко реаговање на оптужбе о постојању фактички илегалне трговине посмртним људским остацима, на релацији Украјина – Немачка, остали су без резултата. „Тугога“ се задовољила да изда штуро саопштење у којем одбацује све инсинуације и оптужбе. Прича, међутим, тиме није завршена. Државно тужилаштво у Бамбергу (*Bamberg*) покренуло је истрагу поводом писања „Шпигла“ и лако се може догодити да се „Тугога“ нађе на оптуженичкој клупи.¹⁶⁾

Сличан случај је добио судски епилог у САД 2008.године, а пренели су га готово сви светски медији. Наиме, три Американца осуђена су у Филаделфији, Пенсилванији и у Њујорку на казне затвора од 8 до 54 године због продаје делова људског тела узетих са лешева без пристанка родбине. Браћа Луис и Џералд Гарзон (*Louis and Gerald Garzone*), који су власници погребне установе и једног крематоријума у Филаделфији, осуђени су на затворске казне од осам до 20 година. Трећи члан „банде“, Мајкл Мастромерин (*Michael Mastromarino*), који се сматра „мозгом“ њиховог илегалног „бизниса“, осуђен је на суђењу у Њујорку на казну од 18 до 54 године робије. Сва тројица, којима се на терет ставља завера и крађа делова људског тела и скрнављење лешева, изјавили су да су криви и извинили се суду. Доказано је да је Мајкл Мастромерин, током пет година илегалне трговине, препродао 1.077 лешева.

Иначе, Мастромерин је у Њујорку водио компанију Биомедицинска ткива – услуге (*Biomedical Tissue Services*), која је преузимала илегално узете делове лешева из погребних установа у Њујорку, Њу Џерсију и Пенсилванији. Пошто би склопио посао с неким од погребних завода слао би „екипу за распарчавање“, коју је водила бивша болничарка Ли Круцета (*Lee Cruceta*). Делове људског тела би затим Мастромеринова фирма продавала медицинским установама широм САД, које су их користиле као транспланте за хируршке операције колена и кука, те за зубне импланте. Стручњаци процењују да је на овај начин до сада зарађено укупно 4,6 милиона долара. Само браћа Гарзон су од фебруара 2004. до октобра 2005.године Мастромерину продала најмање 244 леша, за шта им

16) Ibid

је исплаћено више од 245.000 долара. Америчке власти су до сада успеле да идентификују само 49 од 244 посмртна остатка, колико су браћа Гарзон продала Мастромерину. Кључни проблем у идентификацији је тај да су приликом илегалне трговине фалсификована имена, године и узроци смрти да би се прикрило да су неки од делова тела узети од људи који су били сувише стари или сувише болесни да би њихови органи легално могли да се користе у медицинске сврхе.¹⁷⁾

Да ови случајеви нису изоловани потврђује и истрага новинара румунског дневника „Истина“ (*Adevarul*). Новинари су открили лапац илегалне трговине људским органима. Цена бубрега је 15.000 евра, а плућног крила 40.000 евра. Новине су изнеле запањујуће податке, када су две новинарке, на црном тржишту, преговарале о куповини људских органа за болесну тетку, којој је неопходна трансплатација.

Истраживање је тако показало да је илегална трговина људским органима у Румунији и даље могућа, и поред чињенице да је земља 2006.године трансплантације регулисала по правилима ЕУ, и да се ради о кривичном делу за које се одлази у затвор. У највећем центру за трансплантацију Румуније, болници „Фундени“ (*Fundeni*) у Букурешту, према писању листа, потенцијални донатори чекају у ходницима на заинтересоване „купце“ и то толерише особље.¹⁸⁾

Случај „жута кућа“

Да и регион Балкана, није имун на овај феномен, потврђује истрага о наводној трговини људским органима на северу Албаније. Ову истрагу, као што је наведено, интензивирали су наводи бивше хашке тужитељке Карле дел Понте о овим гнусним злочинима. Поступак је покренуло Тужилаштво за ратне злочине из Београда, како би проверило све оно о чему је Дел Понтеова писала у поменутој књизи „Лов: ја и ратни злочинци“. При том, Тужилаштво за ратне злочине Републике Србије, изнело је веома озбиљне оптужбе по којима су током ратног стања на Косову 1999.године, припадници ОВК, убијали Србе и друге грађане који не припадају албанској

17) www.balkaniyum.tv/bih/vijesti/23745.shtml/ 22/10/2013.

18) Извор Танјуг 15.07.2011, преузето: <http://www.astra.org.rs/22/10/2013.>

етничкој заједници, а потом трговали њиховим органима. Надлежни органи Републике Србије у више наврата су уверавали домаћу и међународну јавност, да располажу са релевантним сведоцима и уверљивим доказима о наведеним злочинима, (Слика 3).

Слика 3.: Пунктови за трговину органима отетих *Извор: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.292.html:218671->*

Помоћ српском правосуђу да открије истину о трговини виталним људским органима обећао је и главни хашки истражитељ Патрик Лопез Перез (*Patrik Lopez-Perez*). Паралелно са овом истрагом, водиће се и поступак који је покренуо Савет Европе. Наиме, ова организација је именовала Швајцарца Дика Мартија (*Dick Marty*)¹⁹⁾ који је посланик у Парламентарној скупштини СЕ за известиоца који има задатак да испита наводе, пре свега бивше хашке тужитељке Карле дел Понте, о трговини људским органима на Косову.

У ову сложену истрагу око трговине људским органима, укључила се и Руска Федерација. Централни истражни комитет који се налази при тужилаштву Руске Федерације сублимира информације које је добио из извештаја медија о киднаповању и убиствима руских држављана нарочито у периоду од 1999. до 2003. године, а за које се сумњиче припадници ОВК. Руси су узели у обзир и наводе

19) Дик Марти је швајцарски политичар и бивши државни тужилац кантона Тичино. Члан је Савета кантона Швајцарске од 1995. а члан је и парламента Савета Европе.

Карле Дел Понте, да је ОВК киднаповала око 300 лица међу којима су биле и руске држављанке, а које је користила као донаторе за трансплантацију људских органа.

Осим тога, руски истражни органи истичу и како се у једном од њихових листова појавила информација да је албанска мафија убила „бар 500 особа“, међу којима и 50 руских држављана. Према тврдњама руских истражних органа, центар илегалног донирања људских органа био је у функцији од 1999. до 2003. године.²⁰⁾

Литература

- Бановић Божидар, Бјелајац Жељко, „Traumatic experiences, psychophysical consequences and needs of human trafficking victims“, *Војносанитетски преглед*, vol. 69, iss. 1, Београд, 2012.
- Бјелајац Жељко, Марковић Милош, Павловић Зоран, „Particulars of Modern Slavery as a Deviant Social Phenomenon“, *Review of International Affairs*, Vol. LXIII, No. 1146, April-June 2012, Beograd.
- Бјелајац Жељко, *Модерно ропство*, „ДТА-Београд“, Београд, 2008.
- Бјелајац Жељко, Спалевић Жаклина, Бановић Божидар, „Psychophysical status of human trafficking victims“, *HealthMED Journal*, Volume 7 Number 4, DRUNPP, Сарајево, 2013.
- Бјелајац Жељко, *Трговина људима, узроци и последице*, Београд, 2005.
- Кандић-Поповић Зорица, *Правна заштита основних људских вредности у Централној и Источној Европи и модерна биотехнологија*, <http://e-lib.rss.cz>
- Kelly Liz, Regan Linda, „Stopping Traffic: Exploring the extent of and responses to trafficking in women for sexual exploitation in the UK London“, *Home Office, Police Research Series, Paper 125*, London, 2000.
- Мујовић-Зорнић Хајрија, „Донација и трансплантација органа“, [http://www.ius.bg.ac.rs/prof /Materijali/ dramar/h.mujovic.transplantacija.pdf](http://www.ius.bg.ac.rs/prof/Materijali/dramar/h.mujovic.transplantacija.pdf), Београд, 2013
- Радишић Јаков, „Пресађивање делова човечијег тела другоме: правна питања“, *Право - теорија и пракса*, 5-6/2001.
- Coomaraswamy Radhika, „Integration of the human right of women and the gender perspective – Violence against women“, E/CN. 4/2000/68, odlomak 17, *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*, Geneva, Switzerland, 29. februar 2000

20) <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.292.html:218671-Potvrđjene-sve-sumnje/26/10/2013>.

- <http://www.astra.org.rs>
- <http://www.balkaniyum.tv/bih/vijesti/23745.shtml>
- <http://www.ligadoktora.com/articles/1358/i-srbi-kupuju-organe-na-crnom>
- <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.292.html:218671-Potvrđene-sve-sumnje>
- <http://www.smedia.rs/biznis/vest/36843/Trgovina-organima-Ljudski-organi-Donatori-organa-Koliko-kostaju-ljudski-organi-na-crnom-tržištu>
- <https://www.kyivpost.com/content/ukraine/body-parts-trade-based-in-ukraine.html>

Zeljko Dj. Bjelajac

Milovan B. Jovanovic

HUMAN ORGAN TRAFFICKING - A CRIME OF MODERN AGE

Resume

Our everyday life is fraught with all manner of contradictions. While on the one hand science and technology continue to make advances once considered unimaginable, there are also such sinister and bizarre phenomena as human trafficking, whose purpose is the harvesting and selling of human organs in illegal markets all over the world. The international community must not ignore the existence of this problem, as that will raise the humanitarian price, a price which the entire human kind will have to pay eventually. Larger-scale trafficking in human organs began as early as in the 1980s, specifically in the countries of Southeast Asia. Overtime it developed as a form of health tourism between developed and underdeveloped countries, despite the fact that many national and international documents call for severe sanctions against any form of gain from such activities. The phrase 'organ transplantation' normally refers to the harvesting of organs from a deceased person. However, for lack of transplant organs, transplantations are often done using organs from living donors, relatives or non-relatives. At the same time, because of the glaring imbalance between low offer

and high demand, patients all over the world are being forced to go off in search of specific organs by themselves, which brings them at the hands of organ traffickers, who will stop at nothing to profit from this business even if that means committing the most heinous crimes. The infamous case of the “Yellow House” in Albania leads to this kind of conclusion. On a practical level, health transplant centres often suffer from a chronic lack of organs fit for transplantation. Waiting lists are therefore full of seriously ill patients many of whom do not live to receive the organ they need. There is a growing demand for organs worldwide, with waiting lists getting longer. This form of human trafficking for the purpose of harvesting human organs, being the most sinister and bizarre phenomenon of the modern age, has recently been gaining in importance and receiving due attention from the international public, which is faced with the fact that the black market in human organs has never been more developed. The prices of body ‘parts’ vary across regions and in some places fetch such shocking prices that one cannot help but notice that “a human being is worth more dead than alive”. Numerous international documents (UN instruments, EU instruments) have set normative standards in the fight against human trafficking. According to Article 3 of Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, trafficking in persons “shall mean the recruitment, transportation, transfer, harbouring or receipt of persons, by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation. Exploitation shall include, at a minimum, the exploitation of the prostitution of others or other forms of sexual exploitation, forced labour or services, slavery or practices similar to slavery, servitude or the removal of organs”.

The criminal law framework for suppressing this occurrence obviously needs to undergo some major changes. Harmonizing the normative with the real, where punishment will fit the gravity of crime, must be the answer to one of the worst crimes against the human kind. Furthermore, the author of this paper believes that the maximum prison sentence must be the society’s answer to this unprecedented anti-civilization crime.

Key words: human trafficking, trafficking in human organs, organ transplantation, victims of human trafficking, crime of the modern age.

Овај рад је примљен 17. фебруара 2014. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 13. марта 2014. године.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

287

Душан Достанић

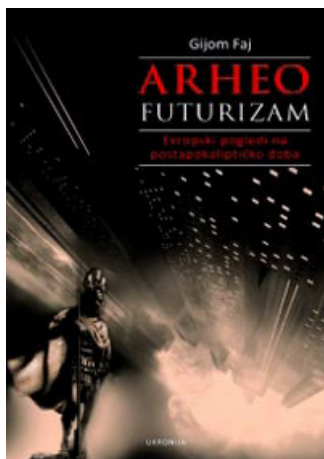
АРХЕОФУТУРИЗАМ

УДК:
316.42:001.18(049.3)

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXVI) XIII, vol=39
Бр. 1 / 2014.
стр. 287-291.

Душан Достанић
Институт за политичке студије, Београд

АРХЕОФУТУРИЗАМ (ARCHEOFUTURISM)

Приказ књиге: Гијом Фај, *Археофутуризам* – европски поглед на постапокалиптично доба, превео Петар Метикош, Центар за изучавање традиције Укронија, Београд, 2012, 221 стр.

Уз Алена де Беноа, Пола Готфрида, Карлхајнца Вајсмана и Александра Дугина, Гијом Фај (Guillaume Faye) је дуго спадао међу утицајне представнике нове европске деснице. Феномен нове деснице (Nouvelle Droite), њени часописи, семинари идеје и аутори слабо су познати у Србији, а још слабије су позната спорења и

размене идеја на десници. Ова књига пружа могућност да се упознамо са тим спорењима, као и о каквим разликама између „нове“ и „старе“ деснице је реч, посебно јер долази од аутора који је и сам припадао новој десници пре него што ју је напустио.

Већ у уводу Фај показује које су основне тезе које заступа у својој књизи. Прва је да је садашња цивилизација, која је по његовом мишљењу „производ модерности и егалитаризма“, досегла свој коначни врхунац и да јој као резултат „конвергенције катастрофа“ прети скоро глобална катаклизма. Она је за Фаја постављена на погрешним темељима и немогуће ју је спасити. При томе се Фај користи концептом „конвергенције катастрофа“ што заправо значи да није реч само о социјалној, економској, демографској, еколошкој, духовној катастрофи него да оне све заједно прете Европи и међусобно се подстичу. Аутор предвиђа да ће до „велике катастрофе“ доћи до 2020. године. Друга ауторова теза је да „индивидуалистичка и егалитарна идеологија модерног света“ више није у стању да се носи са феноменима данашњице, те да је потребно једно ничеовско „превредновање свих вредности“ и повратак „основним питањима“. Другим речима, потребно је спојити предмодерни, неегалитарни, неиндивидуалистички начин мишљења са модерном техником, односно превазћи напетост између традиције и модерности помоћу вишег трећег – археофутуризма. Трећа теза коју заступа Фај је да је могуће већ сада предвидети изглед постапокалиптичног света. Он говори о постмодерној и антиегалитарној идеологији „виталистичког конструктивизма“. При томе он тврди да не нуди некакву догму, затворен систем или неку утопију, него само поставља питања и отвара дискусију, односно назначава путеве којима би се могло кретати. Другим речима, аутор тврди да нуди нове и свеже и што му је још важније провокативне идеје које треба да покрену расправу, јер радикална мисао је недоумица, а не доктрина (42). Нове идеје су „радикалне“ и „истински револуционарне“, али не „екстремистичке“ или „утопијске“.

На основу овако постављених теза види се да осим високопарних неологизама „археофутуризам“, „виталистички конструктивизам“, „конвергенција катастрофа“ код Фаја има мало тога заиста новог. Литература која се бави пропашћу Запада и кризом цивилизације је све само не нова. Од Де Местра и Де Бонала, преко Шпенглера, као вероватно најпознатијег пророка пропасти Запада, или традиционалисте Јулијуса Еволе, све до Леа Штрауса и Патрика

Бјукенена, десница критички разматра модерност, њене принципе и последице. Није јасно шта је то ново што Фај има да каже по питању своје прве тезе. Он додуше покушава да нам представи које су се све претње надвиле над Европом, односно питања која владајућа мисао у Европи нити је у стању да детектује, нити да реши на задовољавајући начин, али ни ту није превише креативан. Већину питања, као што су: пад наталитета, повећана имиграција из исламских земаља, јачање исламског фундаментализма, пад образовног нивоа, економска криза, еколошке кризе... разматрали су и други аутори (на пример Тило Сарацин) и то много дубље и детаљније од Фаја. Такође нека од тих „нових“ питања су већ деценијама саставни део програма десних партија. Са друге стране, Фај све то набраја доста лежерно као да је реч о општепознатим стварима на које не треба трошити простор. Ипак у његовој критици политичке коректности, друштва спектакла и игре, комерцијализације спорта, лажне транспарентности и преваре, негативне легитимности, кризе левице и зелених... постоје вредна места и може се жалити што нису детаљније разрађена. Остаје питање и како је израчунао које године ће Европу потрефити „конвергенција катастрофа“. Пошто о томе уопште не говори, остаје само да му (не)верујемо на реч.

Ни по питању своје друге тезе Фај није посебно иновативан. Његов „виталистички конструктивизам“ односно „археофутуризам“ само је ново, али не баш и најсрећније име, за исто оно дијалектичко превазилажење напетости између традиције и модерности, какво су предвиђали на пример и мислиоци конзервативне револуције односно сви они које је Џефри Херф назвао „реакционарним модерностима“. Захтеви за синтезом аполонског и дионизијског, картезијанског и романтичарског већ су виђени у традицији деснице, која прихвата западну технику, али не и „западне вредности“. Фај одбија да се назове конзервативцем, али вредности које означава као архајске (56) представљају нешто са чим би се већина конзервативаца или барем палеоконзервативаца сложила. У чему је онда проблем? Чак и ако говоримо о задржавању духа, а промени форме и то представља једну од мање више стандардних конзервативних идеја која је присутна у одређеној мери код Ничеа, Шпенглера и Армина Молера.

Ни оцртавање постапокалиптичног доба не даје ништа ново. Фај нам представља уједињену Европу, Евросибирску федерацију од Бреста до Беринговог мореуза – при чему наравно нема на уму

садашњу Европску унију. Он на све конфликте између западњака и Словена, Француза и Немаца, гледа као на застареле и превазиђене. Чак ни на Америку Фај више не гледа као на непријатеља, него више као на конкурента. Уместо конфликта Исток – Запада Фај предвиђа напетост на линији Север – Југ. При томе је аутор посебно заинтересован за питање ислама и исламске имиграције. Међутим, ни по овом питању Фај није превише креативан будући да барата са концептима који су мање – више присутни од Шарла де Гола, Жана Тријара, евроазијаца и Александра Дугина. Мисао о крају националних држава и европској федерацији заснованој на аутономним покрајинама и регионалном идентитету присутна је и код Еволе, а у извесној мери и у паневропском покрету. Подела света на седам нео-империјалних блокова и крај доба националих држава такође није нешто ново и темељи се на Шмитовој теорији великих простора.

Једино што изненађује је ауторово залагање за „двоструку светску економију“, односно паралелно постојање технички напредне и традиционалне, средњовековне, економије. По његовом мишљењу, глобализација и ретрадиционализација нису међусобно супротстављени процеси (139-151). Чак ни за овако шокантна предвиђања Фај се не осећа обавезним да пружи неку валидну основу. Занимљиво је и ауторово одушевљење за директну демократију, смањење јаза између институција и народа, коришћење нових техничких могућности за испитивање народне воље и велике наде које полаже у аутономију локалних заједница. Такође, ту су и захтеви за истински демократском, а не бирократском европском владом, са стварним парламентом (166). Паралелно са тим, Фај предвиђа једно „органско друштво“ које оставља широк простор за плурализам вредности (87-88). Међутим, ни ту Фај остаје само на обрисима, без детаљније разраде својих идеја. Уместо тога, Фај своју књигу завршава једном научно фантастичком приповетком о будућој евросибирској империји (171-219).

Фајов „археофутуризам“ заснива се, пре свега, на критици нове деснице, као и политике десних партија, на пример Националног фронта. Тако се новој десници замера да је постала сувише инертна, неспособна да провоцира и шокира, пренаглашено фолклористичка, сувише анти-американистичка те да је носилац једног мултиетничког комунитаризма и да јој недостаје економска доктрина. Иако је нова десница настала на настојањима да помири

десне вредности и тактику грамшизма, Фај нам открива да нова десница никада није до краја разумела Грамшија и да је сувише брзо одустала од политике. Ако хоће да преживи, нова десница мора да се мења, а требала би да почне од промене имена. Са друге стране, Национални фронт се критикује као застарео, антиевропски, а на крају му се замера кокетирање са јакобинским национализмом. Без обзира на то колико је та критика оправдана, и не узимајући у обзир колико су алтернативе које Фај нуди реалне, ипак се стиче утисак да десница не чини један хомоген блок идеолошких доктринара, односно да у том корпусу постоји жива размена идеја.

Може се слободно рећи да је Гијом Фај у овој књизи себи поставио захтеве које није у стању да испуни. Питања која поставља нису нова, барем не онолико колико би он желео да то прикаже, а то се не може рећи ни за одговоре које на њих даје. Његова предвиђања су у најмању руку слабо утемељена, а критика европске садашњости, чак и када садржи неке светле моменте, површна је и слабо разрађена. Осим неколико високопарних, али неутемељених појмова (археофутуризам, конструктивистички витализам) Фај нам није ништа значајно и ново понудио.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

На левој страни у заглављу се налази име, средње слово и презиме аутора, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима – **Bold** (фонт 14). Поднаслови се пишу на средини, великим словима - **Bold** (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима **Bold** (фонт 12). Сви текстови на српском језику треба да су куцани ћирилицом. У тексту су италиком (курзивом) истакнуте речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 ауторског табака, (односно 16 страница или 36300 карактера са размаком). Текст треба писати у фонту Times New Roman, величина слова 12, са увученим пасусима и проредом 1,5.

После ових података следи *сажета*к који треба да садржи од 100 до 250 речи. Иза сажетка иду *кључне речи* чији број не може бити већи од 10, док њихова употреба у тексту треба да буде што већа. У **сажетку** треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени теоријско-методолошки приступи, резултати, закључак или одређене препоруке. На крају текста, после **литературе**, треба написати **резиме** на енглеском језику чија дужина мора бити око 1/10 дужине чланка, након кога треба да стоје преведене кључне речи. Такође, пре резимеа требало би да стоји наслов на енглеском језику. Аутор би у **резимеу** у структурираном облику требало да истакне најважније резултате и закључке истраживања до којих је дошао у свом раду знатно шире него у сажетку. Текст за часопис не садржи посебан увод и закључак. Ако је рад на енглеском или неком другом језику, сажетак и резиме морају бити на српском језику.

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте су истог фонта као основни текст и треба их куцати са командом Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер једино на тај начин можемо гарантовати, да ће се и у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- када се ради о **монографији** фуснота мора садржати: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавач, место, година издања и број стране (на пример: Зоран Аврамовић, *Родомрсици*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 15; Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54);
- када се ради о **чланку**, име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издавања, број, година издажења и број страница (на пример: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67);
- када се ради о **зборнику радова**: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања, број стране (на пример: Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239);

- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже име аутора, наслов чланка у италику, пуну интернет адресу и датум приступа. (на пример: Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013.)
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, p93/1894).

Литература треба да се налази на крају рада, испред резимеа, поређана по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме и име аутора, наслов књиге италиком, издавач, место издања, година (на пример: Суботић, Момчило: *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **зборници**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (на пример: Марковић, Драган, „Демократизација власти и управљања у Србији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **чланак**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (Кнежевић, Милош, „Варка европске хармоније“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2008);
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, p93/1894).
- литература треба да садржи само изворе који су наведени у фуснотама.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, а посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и **изјаву** да тај рад није раније објављиван, тј. да рад није аутоплагијат или плагијат. Текстове слати у електронском облику на адресу smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs или на ipsbgd@eunet.rs

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да доприносе очувању високог квалитета који иначе ужива наш часопис. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима, зборницима и другим изворима.

Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рад, ако је потребно :

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

1 + 2 + 3 + 32 + 9

ПОЛИТИЧКА ревија = Political review : часопис за политикологију,
политичку социологију, комуникологију и примењену политику / главни и
одговорни уредник Момчило Суботић (в.д.). - Год. 1, бр. 1 (2002) - . - Београд
(Савски трг 7) : Институт за политичке студије, 2002 - (Београд : Еселоге
д.о.о.). - 23 см.

Четири пута годишње. - Наставак публикације: Политичке свеске
(Београд) = ISSN 1451-4281 = Политичка ревија
CD-ROM ISSN: 1452-1741;

COBISS.SR-ID 105060364

01
2014

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

ИДЕНТИТЕТИ РЕЛИГИЈА
НА СРПСКОМ ЈЕЗИЧКО-ЕТНИЧКОМ ПРОСТОРУ
Сања Шуљагић, Ђуро Бодрожић, Јелена Вукоичић

СРБИЈА - ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА
И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ
Дарко Маринковић, Драган Ж. Марковић,
Јелена Тодоровић, Адријана Грмуша

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ
Момчило Суботић, Сергей Бирюков,
Александр Давыдов, Срђан Словић

ИСТОРИЈСКЕ ТЕМЕ
Салих Селимовић, Радослав Гађиновић,
Бранко Надовеза

АКТУЕЛНО
Драгољуб Ц. Тодић, Жељко Ћ. Бјелајац,
Милован Б. Јовановић

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ
Душан Достанић

ISSN 1451-4281 UDK 1+2+3+32+9 година (XXVI) XIII vol. 39. № 1/2014.

